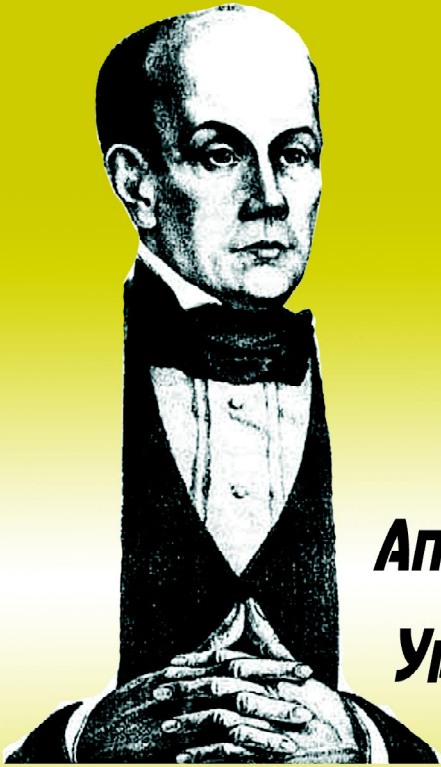

Петро Якович Чаадаєв

Філософічні листи
Апологія божевільного
Уривки та різні думки
(1828-1850-ті роки)

Львів 2005

Петро Якович Чаадаєв

Філософічні листи
Апологія божевільного
Уривки та різні думки
(1828-1850-ті роки)

Львів 2005

УДК 1 (092) (470+571)
ББК ЮЗ (2) 50-565.1
Ч-12
Ж-84

Чаадаєв Петро Якович. Філософічні листи. Апологія божевільного. Уривки та різні думки (1828-1850-ті роки) / Упорядник М.Г.Житарюк. – Видання перше. – Львів, 2005. – 168 с. (Переклад з російської М.Г.Житарюка, В.А.Житарюк).

У виданні подано найвідоміші твори Петра Яковича Чаадаєва (1794-1856) – філософа, письменника, публіциста, одного з найглибокودумніших світових мислителів, чільного представника гуманізму, речника антиімперіалізму, християнської моралі, носія загальнолюдських цінностей, не тільки не визнаного на батьківщині за життя, а й переслідуваного, оголошеного царським режимом божевільним, забороненого або спотвореного в Радянському Союзі.

На широкому історичному, біблійному, філософському, літературно-мистецькому матеріалі (від Давніх Греції, Риму, Індії, Китаю, Єгипту, Палестини до початку XIX століття в Росії), з позиції глибокого, щирого християнина, П.Я.Чаадаєв досліджує проблеми життя і смерті, добра і зла, моралі і владолюбства, духовності і безбожності. Автор робить цікаві, нестандартні, сміливі припущення і висновки, зокрема про “нецивілізований шлях розвитку” Росії, про “аморальність і шкідливість” давньогрецького мистецтва тощо.

Увазі читачів запропоновано перше видання творів П.Я.Чаадаєва українською мовою. Розраховано на науковців, викладачів, студентів за напрямками “філософія”, “літературознавство”, “журналістика”, “богослов'я”, а також – на кожного, кого цікавить сенс буття і призначення у ньому людини.

Рецензенти:

В.І.Шкляр, доктор філологічних наук, професор, Інститут журналістики, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В.В.Лизанчук, доктор філологічних наук, професор, факультет журналістики, Львівський національний університет імені Івана Франка

Усі права на цю книгу належать упорядникові й під охороною закону. Без письмового дозволу це видання заборонено переробляти, перевидавати чи розмножувати будь-як. При використанні з метою цитування обов'язкове посилання.

© П.Я.Чаадаєв
© М.Г.Житарюк, упорядкування, загальна редакція, переклад
© В.А.Житарюк, переклад

ISBN 5-8326-0145-9

Від упорядника

“Я загубився в розумових пустелях своєї країни і довго вважав, що тільки я один витрачаю свої сили в цій праці або маю тільки кількох товаришів, які розлетілися по землі. Потім я побачив, що весь мислячий світ рухається в тому ж напрямку. Великим став для мене той день, коли я зробив це відкриття”.

П.Я. Чаадаєв (з листа до Шеллінга)

Петро Якович Чаадаєв (1794-1856) є непересічною постаттю в європейській історіософській думці першої половини XIX століття, його твори досі читають у Західній Європі, частково (з допомогою електронних бібліотек) відбувається реабілітація його імені і на батьківщині – в Росії, хоч, як відомо, за життя царський режим визнав його божевільним (“за необхідністю”, – як напише згодом сам філософ та публіцист). П.Я. Чаадаєв – не просто своєрідний камертон любові, християнства, гуманізму, який не визнає вищості однієї особи над іншою, бо від народження – всі рівні. Його ім’я давно повинно бути поряд із Т. Карлейлем, Р. Емерсоном, Т. Масариком та іншими мислителями-людинолюбцями.

Були спроби закинути нам надмірне захоплення представником російської філософської думки. Це – від незнання, сподіваюсь. Суть позиції П. Чаадаєва зводиться до любові, в основі якої – християнські всепрощення і просвітництво. Як відомо, сенс цих понять – понад кордонами, він вічний. Саме тому (і цілком слушно) П. Чаадаєва називають родоначальником російської релігійної філософії. З огляду на це, було б щонайменше нерозумно не бажати долучитись до світових взірців християнського гуманізму, до дискурсу антиімперіалізму, тим паче, що мислитель жодного разу не виступає проти України та українців, хоч і називає нас “руссами”.

Твори П. Чаадаєва, які можна назвати сміливими спробами (чи не вперше!) об’єктивно осмислити російську історію та російську національну ідентичність, не пішли Росії на користь. Вони викликали в російській громаді небачене обурення, осуд, прокляття. Образи переважили Правду, гонор – не дозволив розмислювати над простими питаннями... Хто знає, можливо,

якби в Російській імперії бодай трохи прислухались до голосів своїх пророків, світ ніколи не знав би Жовтневого перевороту 1917 року, а такі злі генії, як В.Ульянов (Ленін), не писали б криваві сценарії переділу світу й не розбудовували б Росію, а згодом – СРСР, за утопією Платона (“Закони”).

Так, П.Чаадаєв, можливо, був різким. Але хіба Правда завжди солодка і приємна? Ось уривки з першого філософічного листа: “Ми (росіяни. – **М.Ж.**) живемо лиш найобмеженішим сьогоденням, без минулого й майбутнього, серед мертвого застою”, “...у нас немає нічого індивідуального, на що могла б опертись наша думка, але, відособлені дивною долею від всесвітнього руху людського, ми також нічого не сприйняли і зі спадкоємних ідей людського роду”. Цьому теж є пояснення: “Народи – настільки ж моральні, як і окремі особистості. Їх виховують віки, як окремих людей – роки. Але ми, можна сказати, – народ винятковий. Ми належимо до тих націй, які мовби поза родом людським, а існують лишень для того, щоб дати світові який-небудь важливий урок”.

Чи почули П.Чаадаєва в Росії хоча б сьогодні? Без сумніву, ні. Інакше Кремль не розпочинав би того, що зараз офіційні імформрупори бездумно і з байдужою холодністю називають “антитерористичною операцією”, “спецзачистками” тощо, ніби йдеться не про чеченський народ, не про матерів, дітей та старих, а, наприклад, про щось дуже буденне, як-от: “світить сонце”. Виняток – окремі інтелігентні кола, але вони – контреліта. І це – у ліпшому випадку. Кажучи просто, попри видання його творів і їхнє поширення в Інтернеті, російський пророк у рідній вітчизні далі чужий.

За життя П.Чаадаєва надруковано лише один твір – перший філософічний лист. Ця подія мала місце у журналі Надеждіна “Телескоп” (1836). Як наслідок – журнал закрито, редактора ув’язнено, а автора проголошено (не діагностовано!) божевільним. Твори енциклопедиста П.Чаадаєва, який об’їздив цілу Європу, виходять переважно французькою, англійською, німецькою, проте вони заборонені в Росії. Лише напередодні Першої світової війни було видано двотомник “Сочинения и письма” (Т. 1-2. – 1913-1914). Та й за часів СРСР нам дозують правду, спотворюють уявлення про нього. Можна сказати, для широкого загалу П.Чаадаєв – постать майже невідома, навіть не всі гумантарії до ладу можуть щось про нього сказати. Дарма. Він заслуговує на визнання, осмислення, мабуть, не менше, ніж більшість загальноновизнаних мислителів – від античних часів до сьогодення. І це – не високі слова. Щоб переконались у глибокодумності, освіченості П.Чаадаєва, варто прочитати його твори.

Вони – філософські й публіцистичні твори – не данина часові, не замовлення академічної установи, не графоманство з метою заробити. Ні. Це – стан, порив душі, очищення сумління, і біль, і розпач, і надія, і віра, і любов. Його тексти народжені не хворобливою уявою, яку приписували сучасники, а глибоким аналізом (часто першоджерел)

літературних, біблійних, культурно-мистецьких пам'яток давнини і свого часу – від грецької та римської антики, Китаю, Індії, Єгипту – до сучасної (початок XIX ст.) Європи та Росії.

* * *

Оскільки творів українською мовою П.Чаадаєва раніше не видавали (мабуть, і не перекладали, хоч іноді цитували та осмислювали), ми вирішили якось заповнити цю міждисциплінарну “білу пляму”, насамперед цікаву філософії, публіцистиці, історії, літературознавству, богослов'ю. Тексти для опрацювання (російською) ми, тобто я з дружиною Вікторією, яка мені допомагала, аби це видання було підготовлене до друку, взяли з інтернету. Я переклав перший і третій з “Філософічних листів”, “Апологію божевільного”, “Уривки та різні думки (1828-1850-ті роки)”, “Декілька слів про польське питання”, дружина – інші шість “Філософічних листів” – другий, четвертий, п'ятий, шостий, сьомий, восьмий.

Робота була складна, але цікава. Можливо, не все вдалось передати беззастережно, ми, зрештою, і не претендували на найдосконаліший літературний переклад, однак, гадаю, суть і хід думок П.Чаадаєва нам вдалось подати зрозуміло.

Окремо хотіли б подякувати всім, хто впродовж нашої перекладацької праці, редагування, коректури надихав, морально підтримував, насамперед – моїй родині. Присвячено переклад нашим діткам – трирічному Богданчикові і дворічній Оленці.

Ми не зверталися по спонсорську допомогу ні до політичних партій, ні до громадських організацій, ані до не знайомих мені бізнесменів. Попри очікувані складнощі з фінансуванням видання, завдяки небайдужому ставленню мого однокурсника, друга і кума, киянина Ярослава Петровича Хобти, ви, шановні читачі, маєте можливість прочитати цю книжку. Нехай наша скромна перекладацька і упорядницька праця стане у пригоді всім, кого цікавлять джерела глибокої філософської та публіцистичної думки безкомпромісного Петра Яковича, в основі візії якого – Творець.

Мар'ян Житарюк,
кандидат філологічних наук,
докторант Інституту журналістики Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка

Філософічні листи

ЛИСТ ПЕРШИЙ

*Нехай прийде Царство Твоє
Євангеліє від Маттея, VI, 10*

Добродійко!

Саме ваші щиросердність та щирість подобаються мені найбільше, саме їх я найбільше ціню у вас. Міркуйте ж, як мав здивувати мене ваш лист. Цими чудовими властивостями вашого характеру я був зачарований з першої хвилини нашого знайомства, вони й спонукали мене говорити з вами про релігію. Все навколо нас могло змусити мене тільки мовчати. Поміркуйте ж іще раз, як я був здивований, коли отримав вашого листа! Ось і все, що я можу сказати вам стосовно думки, яку, як ви вважаєте, я склав для себе про ваш характер. Та не говорімо більше про це і перейдімо одразу ж до серйозної частини вашого листа.

По-перше, звідкіля цей неспокій у ваших думках, який вас так хвилює і так виснажує, який, з ваших слів, позначився навіть на вашому здоров'ї? Невже він – сумний наслідок наших розмов? Замість миру й утихомирення, яке повинно було б викликати у вас нове почуття, пробуджене у вашому серці, – воно для вас нудотне, неспокійне, майже як муки сумління. Одначе, чи маю я цьому дивуватись? Це – закономірний наслідок того сумного устрою, якому підпорядковані усі наші серця та всі уми. Ви тільки піддалися впливові сил, які панують тут над усіма, від вищих щаблів суспільства до раба, що живе тільки для втіхи свого повелителя.

Та й як могли б ви встояти проти цих умов? Самі риси, що відрізняють вас од натовпу, мають сприяти вашій наддоступності шкідливому впливу повітря, яким ви дихаєте. Той дріб'язок, що я дозволив собі сказати вам, чи міг він зміцнити ваші думки у всьому, що вас оточує? Чи міг я очистити атмосферу, в якій ми живемо? Я мусив передбачати наслідки, і я їх справді передбачав. Звідсіль ті численні замовчування, які, звичайно, менш за все могли додати впевненості вашій душі і закономірно повинні були вас

збентежити. І коли б я не був упевнений, що, які б сильні не були страждання, які може викликати не цілком пробуджене в серці релігійне почуття, такий стан усе ж ліпший, ніж повна летаргія, – мені залишалося б тільки покаятись за свій вибір. Та я сподіваюсь, що хмари, які застеляють зараз ваше небо, з часом перетворяться на благодатну росу, яка запліднить сім'я, кинуте у ваше серце, а вплив, спричинений на вас декількома незначними словами, є для мене точною заставою тих, ще важливіших, наслідків, які, без сумніву, спродукує робота вашого власного розуму. Віддайтесь без страху душевним поривам, що пробуджуватиме у вас релігійна ідея: з цього чистого джерела можуть виникати лишень чисті почуття.

Що стосується зовнішніх умов, то задовольняйтесь поки що усвідомленням, що вчення, основане на верховному принципі єдності та прямої передачі істини в неперервному списку його служителів, звичайно, найбільше відповідає істинному духові релігії, бо він повністю зводиться до ідеї злиття всіх існуючих на світі моральних сил в одну думку, в одне почуття, й до поступового встановлення такої соціальної системи або церкви, яка повинна впровадити царство істини серед людей. Будь-яке інше вчення фактором свого відходу від початкової доктрини вже заздалегідь заперечує дію високого заповіту Спасителя: Отче святий, збережи їх, нехай будуть єдині, як і ми; і не прагне встановлення Царства Божого на землі. З цього, однак, не випливає, що ви обов'язково повинні додержуватись цієї істини перед усіма: не в цьому, звичайно, ваше покликання. Навпаки, сам принцип, з якого ця істина походить, зобов'язує вас, з огляду на ваше місце в суспільстві, вважати її лише внутрішнім світочем вашої віри, і не більше. Я щасливий, що сприяв наверненню ваших думок до релігії; та я був би вкрай нещасливим, якщо б водночас завдав вам смутку, який із часом неминуче послабив би вашу віру.

Я, здається, говорив вам одного разу, що найліпший спосіб зберегти релігійне почуття – це дотримуватись усіх звичаїв, рекомендованих церквою. Ця вправа покірності є чимось більшим, ніж прийнято вважати, і найбільші уми покладали її на себе свідомо й обдуманно, – вона і є справжнім служінням Богові. Ніщо так не зміцнює дух у його віруваннях, як суворе додержання всіх їхніх обов'язків. До того ж, більшість обрядів християнської релігії, навіть вищим розумом, мають справжню животворну силу для кожного, хто вміє перейняти їхніми істинами. Є тільки один беззаперечний виняток з цього правила, – коли людина відчуває віру вищу, ніж та, яку відчуває маса, – віру, яка підносить дух до витоку будь-якої незаперечності і водночас зовсім не суперечить народним віруванням, а, навпаки, їх підсилює. Тоді, і тільки тоді, дозволено ігнорувати зовнішню обрядовість, аби вільніше займатися важливішою працею. Але горе тому, хто ілюзію власної пихи або омани власного розуму сприйняв би як найвище прояснення, яке начебто поставило б його поза загальним законом! Ви ж, добродійко, що ви

можете зробити ліпшого, ніж упокоритись? Це так личить вашій статі! Повірте, це, найвірогідніше, умиротворить ваш схвильований дух і пролле тиху відраду у ваше життя.

Та чи й уявляємо, скажіть, навіть за світськими поняттями, більш органічний спосіб життя для жінки, розвинутий розум якої вміє знаходити принади в пізнанні та у величних емоціях споглядання, а не життя зосереджене і присвячене значною мірою роздумам і релігійним справам? Ви кажете, що при читанні ніщо не збуджує так сильно вашої уяви, як сцени мирного і серйозного життя, які, схожі на краєвид прекрасної сільської місцевості на заході дня, вливають у душу мир і на мить ховають нас від гіркої або банальної дійсності. Та ці краєвиди – не витвір фантазії, від вас однієї залежить здійснення будь-якої з цих чарівних вигадок; і для цього у вас є все необхідне. Ви бачите, я проповідую не надто сувору мораль: у вашій прихильності, в найзаманливіших мріях вашої уяви я прагну знайти те, що може умиротворити вашу душу.

У житті не все стосується фізичного, а й духовного буття людини. Не слід цим нехтувати: для душі, як і для тіла, так само існує відомий режим. Треба вміти йому підкорятись. Це – давня істина, я знаю. Та мені думається, в нашій вітчизні вона ще дуже часто має певну цінність новизни. Одна з найжурливіших рис нашої своєрідної цивілізації полягає в тому, що ми щойно тепер відкриваємо істини, які вже давно збиті в інших місцях і навіть поміж народів, що багато в чому далеко від нас відстали. Це відбувається через те, що ми ніколи не йшли поряд з іншими народами, ми не належимо до жодного з великих сімейств людського роду; ми не належимо ні до Заходу, ні до Сходу, в нас немає традицій ні одного, ні іншого. Перебуваючи немовби поза часом, ми не були зачеплені всесвітнім вихованням людського роду.

Цей дивний зв'язок людських ідей протягом століть, ця історія людського духу, що вознесли його до тієї висоти, на якій він перебуває у всьому іншому світі, не вплинули на нас ніяк. Те, що в інших країнах уже давно є самою основою спільного життя, для нас – тільки теорія та світогляд. І ось приклад: ви, хоч і маєте таку добру здатність для сприйняття всього істинного і доброго у світі, ви, кому самою природою судилося знати все, що дає найсолодші і найчистіші радощі душі, – кажучи відверто, чого ви досягли з усіма цими перевагами? Вам доводиться думати навіть не про те, як прожити життя, а як прожити день. Самі умови, які в інших країнах є неодмінним атрибутом життя, в якому так природно поєднуються всі події дня і без чого так само неможливе здорове моральне існування, мов здорове фізичне життя без свіжого повітря, – у вас від них немає і сліду. Ви розумієте, що мова йде поки що зовсім не про моральні принципи і не про філософські істини, а просто про впорядковане життя, про ті звички і навички свідомості, які сприяють невимушеності розуму і вносять правильність у душевне життя людини.

Гляньте довкола себе. Чи не здається вам, що всім нам не сидиться на місці? Ми всі маємо вигляд кочівників. Ніхто не існує стабільно, ні у чому не вироблено гарних звичок, ніщо не має правил – немає навіть домашнього вогнища... Немає нічого, що прив'язувало б, що пробуджувало б у вас симпатію чи любов, нічого міцного, нічого постійного – все тече, все минає, не залишаючи сліду ні поза, ні всередині вас. У власних домівках ми, наче гості, в сім'ї виглядаємо, як чужоземці, у містах нагадуємо кочівників, і навіть більше, ніж ті кочівники, які випасають свої отари в наших степах, адже вони більше віддані цим пустелям, ніж ми – нашим містам. І не думайте, будь ласка, що те, про що йдеться, не важливе. Ми й окрім цього ображені долею, – не додаватимемо ж до інших наших бід хибне уявлення про себе, не зазіхатимемо на суто духовне життя... Навчимося жити розумно в емпіричній реальності. Та спершу поговоримо ще трохи про нашу країну; ми не вийдемо за межі нашої теми. Без цього вступу ви не зрозуміли б того, що я повинен вам сказати.

У кожного народу буває період бурхливого хвилювання, пристрасного неспокою, діяльності непродуманої та пустої. У цей час люди стають блукачами-бурлаками у світі, фізично та духовно. Це – епоха сильних відчуттів, широких задумів, великих пристрасей народних. Народи тоді збуджено, безпричинно, та не без користі для майбутніх поколінь, метушаться. Цей період пережили всі суспільства. Вони зобов'язані йому найяскравішими спогадами, героїчним елементом власної історії, своєю поезією, всіма найсильнішими і плідними власними ідеями. Це – неодмінна основа будь-якого суспільства. Інакше в пам'яті народів не було б нічого, чим вони могли б дорожити, що могли б любити. Вони були б близькими тільки до праху землі, на якій живуть. Ця заманлива фаза в історії народів – це їхня юність, епоха, коли їхні таланти розвиваються найсильніше, і пам'ять про яку є радістю та наукою їхньої зрілості. У нас нічого цього немає. Спочатку – дике варварство, потім – грубе неучтво, пізніше – жорстоке і принизливе чужоземне панування, дух якого згодом успадкувала наша національна влада, – така сумна історія нашої юності. Цього періоду бурхливої діяльності, кипучої гри духовних сил народних, у нас не було зовсім. Епоха нашого соціального життя, що відповідає цьому вікові, була заповнена тьмяним і похмурим існуванням, позбавленим сили й енергії, яке ніщо не оживлювало, крім злочинств, нічого не пом'якшувало, крім рабства. Ні чарівних спогадів, ні граціозних образів у пам'яті народу, ні потужних повчань у його переказах. Погляньте на всі прожиті нами століття, на весь зайнятий нами простір, – ви не знайдете жодного привабливого спогаду, жодного солідного пам'ятника, що владно вказував би нам на минуле і відтворював би його жваво та картинно. Ми живемо лиш найобмеженішим сьогоденням, без минулого й майбутнього, серед

мертвого застою. І якщо ми іноді схвильовані, то зовсім не через надію або розрахунок на певне загальне благо, а через дитячу легковажність, з якою маля пробує встати і простягає ручки до калатальця, що показує йому няня.

Справжній розвиток людини в суспільстві ще не почався для народу, якщо його життя ще не стало влаштованішим, легшим і приємнішим, аніж у нестабільних умовах первісної епохи. Як ви хочете, щоб зерна добра дозрівали в якому-небудь суспільстві, поки воно ще вагається без переконань та правил навіть у щоденних справах, а життя ще зовсім не впорядковане? Це – хаотичне бродіння у світі духовному, яке схоже до тих змін в історії Землі, що передували сучасному станові нашої планети. Ми досі перебуваємо на цій стадії.

Роки ранньої юності, проведені нами в тупій нерухомості, не залишили жодного сліду в нашій душі. У нас немає нічого індивідуального, на що могла б опертись наша думка, але, відособлені дивною долею від всесвітнього руху людського, ми також нічого не сприйняли і зі спадкоємних ідей людського роду. Водночас саме на цих ідеях базується життя народів; із цих ідей народжується їхнє майбутнє, впливає їхній моральний розвиток. Якщо хочемо мати позицію, як інші цивілізовані народи, ми повинні певним чином повторити у себе виховання людського роду. Цьому може прислужитись історія народів та наслідок руху століть. Звичайно, це завдання важке і, можливо, за все людське життя його не реалізувати, та насамперед треба дізнатись, у чому річ, чим є виховання людського роду і яке місце займаємо ми в загальному устрої.

Народи живуть лише сильними враженнями, що залишають у їхній душі минулі віки, та спілкуванням з іншими народами. Ось чому кожна окрема людина усвідомлює свій зв'язок з цілим людством.

Що таке життя людини, каже Цицерон, якщо пам'ять про минулі події не поєднує нинішнє з минулим! Ми ж, прийшовши у світ, як незаконні діти, без спадку, без зв'язку з людьми, що жили на Землі до нас, ми не маємо у своїх серцях нічого з тих уроків, які передували нашому існуванню. Кожному з нас доводиться самому зв'язувати пірвану нитку спорідненості. Що в інших народів є звичкою, інстинктом, це нам доводиться вбивати в голови ударами молота. Наші спогади не виходять за вчорашній день; ми, так би мовити, чужі самі для себе. Ми так дивно мандруємо у часі, що з кожним нашим кроком вперед минула мить зникає для нас назавжди. Це – закономірний наслідок культури, що цілковито базується на запозиченні та наслідуванні. У нас зовсім немає внутрішнього розвитку, природного прогресу, кожна нова ідея безслідно витісняє старі, адже вона не є їхнім наслідком, а з'являється до нас Бог знає звідки. Оскільки ми сприймаємо завжди лише готові ідеї, то в нашому мозку не утворюються ті незабутні борозни, які розвивалися б послідовно і які складали б їхню силу. Ми ростемо, та не дозріваємо; рухаємось

вперед, та по кривій, що не доведе до мети. Ми схожі на тих дітей, яких не привчили думати самостійно; у зрілому віці в них немає нічого свого; усе їхнє знання – в їхньому зовнішньому побуті, вся їхня душа – поза ними. Саме такі ми.

Народи – настільки ж моральні, як і окремі особистості. Їх виховують віки, як окремих людей – роки. Але ми, можна сказати, – народ винятковий. Ми належимо до тих націй, які мовби поза родом людським, а існують лишень для того, щоб дати світові який-небудь важливий урок. Повчання, яке ми покликані продемонструвати, звісно, не буде втрачене; та хто може сказати, коли ми станемо частиною людства і скільки поневірянь судилося нам стерпіти, перш ніж збудеться наше призначення?

Усі народи Європи мають спільну фізіономію, деяку сімейну подібність. Усупереч огульному поділу їх на латинську та тевтонську раси, на південних та північних – усе ж є загальний зв'язок, що поєднує їх усіх в одне ціле, і очевидний для кожного, хто глибше вникнув у їхню спільну історію. Ви знаєте, що ще порівняно недавно ціла Європа називалася християнським світом, і цей вислів вживали в публічному праві. Крім спільного характеру, у кожного з цих народів є ще свій окремий характер, але і перше, і друге цілковито зіткано з історії та традиції. Вони є послідовним ідейним спадком цих народів. Кожна окрема людина користується там власною долею цього спадку, легко та без надзусиль вона набирає собі в житті запас цих знань і навиків та має з цього певну користь. Порівняйте самі і скажіть, чи багато у нашому повсякденні виникає елементарних ідей, якими можна було б із гріхом навпіл керуватись у житті? І зауважте, тут йдеться не про набуття знань і не про читання, не про щось дотичне до літератури чи науки, а просто про взаємне спілкування умів, про ті ідеї, які оволодівають дитиною в колисці, оточують її у дитячих іграх і передаються їй з ласкою матері, які у вигляді різноманітних почуттів проникають до самих аж кісток разом із повітрям, яким дихає, і створюють його моральну суть ще до народження і до входження в суспільство. Чи хочете знати, які це ідеї? Це – ідеї обов'язку, справедливості, права, порядку. Вони народжені самими подіями, що утворили там суспільство, вони є неодмінним елементом соціального ладу цих країн.

Це і є атмосфера Заходу. Це – більше, ніж історія, більше, ніж психологія. Це – фізіологія європейської людини. Чим ви заміните це у нас? Не знаю, чи можна зі сказаного щойно вивести що-небудь достатньо безумовне і, як наслідок, отримати якийсь непорушний принцип. Однак не можна не помічати, що таке дивне становище народу, думка якого не прилучається до жодних ідей, що поступово розвивались у суспільстві й повільно виростили одна з одної, і участь якого в загальному поступовому русі людського розуму обмежувалась тільки сліпим, поверховим і часто неоригінальним наслідуванням інших націй, повинно могутньо впливати

на дух кожної окремої людини в цьому народі.

Як наслідок, ви побачите, що всім нам бракує впевненості, розумової методичності, логіки. Західний силогізм для нас чужий. Наші найкращі уми потерпають від чогось значнішого, ніж просто легковажність. Найкращі ідеї, з огляду на відсутність зв'язку або послідовності, завмирають у нашому мозку і перетворюються в безплідних привидів. Людині властиво розгублюватись, якщо вона не знаходить способу поєднатись із тим, що їй передує, і з тим, що буде після неї. Вона позбувається будь-якої твердості, будь-якої впевненості. Не керована почуттям неперервності, вона вважає себе загубленою у світі. Такі розгублені люди є у всіх країнах; у нас, на жаль, це загальна риса. Це зовсім не та легковажність, яку колись закидали французам і яка фактично була не чимось іншим, а здатністю легко засвоювати речі; ця легковажність не виключала ні глибину, ні широту розуму, а вводила в обіг незвичну принадність та витонченість. Це – недбалість життя, позбавленого досвіду та передбачення, життя, що не бере до уваги нічого, крім мимовільного існування особи, яка відірвана від роду, життя, не цінує ні честі, ні успіхів якої-небудь системи ідей та інтересів, ані того родового спадку і тих численних наказів та перспектив, які, за умов побуту, що базується на пам'яті минулого і передбаченні майбутнього, є й суспільним, і приватним життям. У наших головах немає зовсім нічого спільного – все в них індивідуальне і все хитке й неповне. Мені навіть здається, що в нашому погляді є якась дивна невизначеність, щось холодне і невпевнене, що нагадує частково обличчя тих народів, які стоять на нижчих щаблях соціальної драбини. У чужих країнах, особливо на півдні, де обличчя дуже виразні і дуже пошванені, не раз, порівнюючи обличчя моїх співвітчизників з обличчями тубільців, я був вражений німотою наших облич.

Іноземні вважають достоїнством нашу своєрідну відчайдушну відвагу, що найчастіше має місце в найнижчих верствах народу; однак, маючи можливість бачити тільки окремі прояви національного характеру, вони неспроможні оцінювати ціле. Вони не бачать, що та ж основа, завдяки якій ми іноді буваємо такі відважні, робить нас завжди нездатними до заглиблення та наполегливості; вони не бачать, що цій байдужості щодо життєвих небезпек відповідає в нас така ж цілковита байдужість до добра і зла, до істини і до брехні, і що саме це позбавляє нас усіх могутніх стимулів, які допомагають удосконалюватись. Вони не бачать, що саме завдяки цій безпечній відвазі навіть найвищі класи в нас, на жаль, не позбавлені тих вад, які в інших країнах притаманні лише найнижчим верствам суспільства. Вони не бачать, зрештою, що, коли нам притаманні якісь чесноти молодих та малорозвинутих народів, ми вже не володіємо одначе жодним із достоїнств, властивим народам зрілим та висококультурним.

Я не хочу сказати, звичайно, що в нас лише вади, а в європейських

народів лише чесноти. Позбав Господи! Але я кажу, що для правильного трактування народів слід вивчати загальний дух, що складає їхнє життєве начало. Бо саме він, а не та чи інша риса характеру, може вивести їх на шлях моральної досконалості і постійного розвитку.

Народні маси підпорядковані відомим силам на чолі суспільства. Вони не думають самі; серед них є певна кількість мислителів, які думають за них, подають імпульс колективному розумові народу та рухають його вперед. Водночас, коли невелика група людей міркує, інші відчувають, і в підсумку відбувається загальний рух. За винятком деяких отупілих племен, що зберегли тільки зовнішню подобу людини, сказане справедливе щодо всіх народів на Землі. Первісні народи Європи – кельти, скандинави, германці – мали своїх друїдів, скальдів та бардів, які були по-своєму сильними мислителями. Погляньте на племена Північної Америки, які так ретельно намагається знищити матеріальна культура Сполучених Штатів: серед них є й люди дивовижної глибини.

І ось я запитую вас, де наші мудреці, наші мислителі? Хто колись мислив за нас, хто тепер за нас мислить? Адже, будучи між двома головними частинами світу, Сходом та Заходом, упираючись одним ліктем у Китай, іншим – в Німеччину, ми повинні були поєднати два великі начала духовної природи: уявлення і розум, і поєднувати в нашій цивілізації історію цілої земної кулі. Та не таку роль визначило нам провидіння. Більш того, воно мов би зовсім не турбувалось про нашу долю. Позбавивши нас своєї благодатної дії на людський розум, воно повністю залишило нас наодинці, відмовилось хоч якось втручатись у наші справи, не захотіло нічого нас навчити. Історичний досвід для нас не існує, покоління і століття минули для нас марно. Дивлячись на нас, можна було б сказати, що загальний закон людства відмінено щодо нас. Одинокі у світі, ми нічого не дали світові, нічого не навчили його; ми не запропонували жодної ідеї до чисельних ідей людських, нічим не сприяли прогресові людського розуму. Все, що ми отримали від цього прогресу, ми спотворили. З першої хвилини нашого суспільного існування ми нічого не зробили для загального блага людей; жодна корисна думка не народилась на безплідному ґрунті нашої батьківщини; жодна велика істина не вийшла з нашого середовища; ми не завдавали собі труда придумати щось самим, а з того, що вигадали інші, ми переймали тільки оманливу зовнішність і даремну розкіш.

Дивно: навіть у світі науки, що обіймає все, наша історія ні до чого не пристає, нічого не з'ясує, нічого не доводить. Якби дикі орди, що збурили світ, не пройшли по країні, в якій живемо, перед тим, як прямувати на Захід, нам ледве була б відведена сторінка у всесвітній історії. Якби ми не розкинулись від Берінгової протоки до Одера, нас і не помітили б. Свого часу великий чоловік захотів просвітити нас, і для того, щоб

заохотити нас до освіти, кинув нам плащ цивілізації: ми підняли плащ, але не торкнулись до освіти. Іншим разом, інший великий цар, прилучаючи нас до нашого славного призначення, провів нас переможно з одного краю Європи до іншого; вернувшись із цього тріумфального походу через найосвіченіші країни світу, ми принесли з собою лише ідеї та прагнення, наслідком яких стало величезне нещастя, що відкинуло нас на півстоліття назад. У нашій крові є дещо вороже будь-якому правдивому прогресові. І загалом ми жили й продовжуємо жити лишень для того, щоб стати якимось важливим уроком для віддалених поколінь, які зуміють його зрозуміти; нині ж ми в будь-якому разі є пробілом у моральному світопорядку. Я не можу вдосталь надивуватись цій незвичайній пустоті і відокремленості нашого соціального існування. Зрозуміло, причиною цьому є частково незбагненна доля, але, як і в усьому, що відбувається в моральному світі, тут винна теж і сама людина. Звернімось ще раз до історії: вона – ключ до розуміння народів.

Що ми робили тоді, коли в боротьбі енергетичного варварства північних народів з високою думкою християнства закладались основи сучасної цивілізації? Скоряючись нашій злій долі, ми звернулись до жалюгідної, глибоко зневажуваної цими народами Візантії за тим моральним кодексом, який мав стати основою нашого виховання. Волею одного шанюлюба ця сім'я народів тільки що була відірвана від всесвітнього братства, і ми сприйняли, відповідно, ідею, спотворену людською пристрастю. В Європі все одухотворював животворний принцип єдності. Все з нього починалось і все до нього зводилось. Весь розумовий Рух тієї епохи був скерований на об'єднання людського мислення; всі прагнення коренились у цій владній потребі відшукати всесвітню ідею, яка є генієм-натхненником нового часу. Непричетні до цього чудодійного начала, ми стали жертвою завоювання. Коли ж ми скинули чужоземне ярмо, і тільки наша відірваність од загальної сім'ї перешкоджала нам скористатись ідеями, що виникли за цей час у наших західних братів, ми потрапили у ще більш жорстоке рабство, освячене, до того ж, фактом нашого звільнення.

Скільки світлих променів уже освічувало тоді Європу, зовні окутану темрявою! Більша частина знань, якими тепер гордиться людина, вже була передбачена окремими умами. Характер суспільства вже був визначений, а, долучившись до світу язичницької давнини, християнські народи набули і тих форм прекрасного, яких їм досі бракувало. Ми ж закрились у нашому релігійному відокремленні, і ніщо з того, що відбувалось у Європі, до нас не доходило. Нам було байдуже до великої світової роботи. Високі якості, які релігія подарувала новим народам і які в очах здорового глузду настільки ж підносять їх над давніми народами, наскільки останні стояли вище за готтентотів і лапландців. Ці нові сили, якими релігія збагатила людський розум, ці звички, які внаслідок

підпорядкування беззбройної влади, стали такими ж м'якими, наскільки раніше були брутальними, – все це нас зовсім не зачепило. У той час, коли християнський світ величаво простував шляхом, визначеним його божественним засновником, захоплюючи за собою покоління, – ми, хоч і називались християнами, не рухались з місця. Увесь світ перебудовувався заново, а в нас нічого не створювалось, ми, як і раніше, ниділи, заховавшись у власні халабуди, складені з колод та соломи. Одне слово, нові долі людського роду творились поза нами. Хоч ми й називались християнами, плід християнства для нас не дозрівав.

Запитую вас, чи не наївно вважати, як це звичайно роблять у нас, що цей процес європейських народів, здійснений так повільно і з допомогою безпосереднього та очевидного впливу єдиної моральної сили, ми можемо засвоїти одразу, не спробувавши дізнатись, як саме він здійснювався?

Зовсім не розуміє християнства той, хто не бачить, що в ньому є виключно історичний бік, який є одним з найсуттєвіших елементів догмату і який включає в себе, можна сказати, всю філософію християнства, бо показує, що воно дало людям і що дасть їм у майбутньому. З цього погляду, християнська релігія – не тільки моральна система в перехідних формах людського розуму, а й вічна божественна сила, що діє універсально в духовному світі, і чий виразний виявлення повинні бути для нас постійним уроком. Саме такий справжній смисл догми про віру в єдину Церкву, включеної до символу віри. У християнському світі все мусить як слід сприяти – і справді сприяє – встановленню досконалого ладу на Землі; інакше не справдилося б слово Господа, що Він буде в церкві своїй до віку вічного. Тоді новий лад, – Царство Боже, – який має стати плодом спокутування, зовсім не відрізнявся б від старого ладу – від царства зла, який покутою має бути знищений, і для нас знову-таки залишалась би тільки та оманна мрія про досконалість, яку випещують філософи і яку спростовує кожна сторінка історії, – пуста гра розуму, спроможна задовільняти тільки матеріальні потреби людини і піднімати її на висоту лишень для того, щоб одразу ж скинути у ще глибші провалля.

Одначе, скажете ви, хіба ми не християни? І хіба немислима інша цивілізація, крім європейської? – без сумніву, ми християни; та хіба не є християнами абіссинці? Звичайно, можлива й освіченість, відмінна від європейської, хіба Японія не освічена, до того ж, якщо вірити одному з наших співвітчизників, навіть більше, ніж Росія? Та невже ви гадаєте, що цей порядок речей, про який щойно говорив і який є останнім призначенням людства, може бути здійснений абіссинським християнством і японською культурою? Невже ви гадаєте, що ці недолугі ухилення від божих та людських істин встановлять небо на землі?

У християнстві слід розмежовувати дві цілком різні речі: його дію на окрему людину і його вплив на загальний розум. І перше і друге органічно

поєднується у вищому розумі і неминуче веде до єдиної мети. Однак термін, під час якого здійснюються вічні переднакреслення божественної мудрості, не може бути охоплений нашим обмеженим поглядом. І тому ми повинні відрізнити божественну дію, що виявляється в якийсь певний час у житті людини, від тієї, яка здійснюється постійно. Того дня, коли остаточно сповниться справа спокутування, всі серця та уми зіллються в одне чуття, в одну думку, і тоді впадуть усі стіни, що роз'єднують народи та віровизнання. Однак зараз кожному важливо знати, яке місце відведено йому в загальному призначенні християн, тобто які засоби він може знайти в самому собі і довкола себе, щоб сприяти досягненню мети, поставленої всьому людству.

Звідси обов'язково виникає особливе коло ідей, в якому й обертаються уми того суспільства, де ця мета повинна здійснитись, тобто ідея, яку Бог відкрив людям, повинна дозріти і досягти всієї своєї повноти. Це коло ідей, ця моральна сфера, у свою чергу, органічно обумовлює певний уклад життя і певний світогляд, які, хоч і не тотожні для всіх, однак створюють у нас, як і у всіх неєвропейських народів, однаковий побут, який є наслідком тієї величезної 18-столітньої духовної роботи, в якій були задіяні всі пристрасті, всі інтереси, всі страждання, всі мрії, всі зусилля розуму.

Усі європейські народи йшли вперед протягом століть рука в руку, як би не намагались вони тепер розійтись кожен своєю дорогою, – вони завжди сходяться на одному і тому ж шляху. Щоб переконатись у тому, який близький розвиток цих народів, немає необхідності вивчати історію – прочитайте лише Тасса, і ви побачите їх усіх розпластаних долілиць біля підніжжя Єрусалимських стін. Згадайте, що протягом п'ятнадцяти століть, щорічно одного й того ж дня, однієї й тієї ж години, одними й тими ж словами вони промовляли до верховної істоти, прославляли її за найбільше з її благодіянь. Дивна співзвучність, утисячукрат величавіша за всі гармонії фізичного світу! Отже, якщо ця сфера, в якій живуть європейці і лише в якій людський рід може виконати свою останню волю, – результат впливу релігії і якщо, з іншого боку, слабкість нашої віри чи недосконалість наших догм досі тримали нас окремо від цього загального руху, де розвивалась і формулювалась соціальна ідея християнства, і звели нас до сонму народів, яким належить лише непрямо й пізно скористатись усіма плодами християнства, то зрозуміло, що нам слід насамперед оживити нашу віру всіма можливими способами і дати собі істинно християнський імпульс, бо на Заході все створено християнством. Ось що я мав на увазі, кажучи, що ми повинні наново повторити на собі все виховання людського роду.

Уся історія найновітнішого суспільства здійснюється на ґрунті думок. Таким чином, вона і є справжнім вихованням. Утверджене споконвіку на цій основі, суспільство розвивалось лише з допомогою думки. Інтереси

завжди були після ідей, а не перед ними. Переконання ніколи не випливали там з інтересів, а завжди інтереси породжувались переконаннями. Усі політичні революції були там, по суті, духовними революціями: люди шукали істину і водночас знайшли свободу та добробут. Цим пояснюється характер сучасного суспільства і його цивілізації. Інакше його зовсім не можна було б зрозуміти.

Релігійні переслідування, мучеництво за віру, проповідь християнства, ересі, собори – ось події перших століть. Весь рух цієї епохи, включно з навалами варварів, пов'язаний з цими першими, дитячими зусиллями нового мислення. У наступну епоху утворюються ієрархії, відбувається централізація духовної влади і неодмінне поширення християнства серед північних народів. Далі маємо найвище піднесення релігійного почуття і зміцнення релігійної влади. Філософський та літературний розвиток розуму та поліпшення традицій в державній релігії довершує цю історію нових народів, яку так само можна назвати священною, як і історію давнього вибраного народу. Насамкінець, нові релігійні зміни, новий розмах, повідомлений релігією людському духові, визначили і нинішній суспільний лад. Таким чином, головний і, можна сказати, єдиний інтерес нових народів завжди зводиться до ідеї. Усі позитивні, матеріальні, особисті інтереси вона поглинала.

Я знаю – замість того, аби захоплюватись цим чудовим прагненням людської природи до можливої для неї досконалості, у ньому побачили тільки фанатизм та забобонність. Та що не говорили б про нього, подумайте самі, який глибокий слід у характері цих народів повинен був залишити такий соціальний розвиток, який повністю породжений єдиним почуттям, байдуже – у добрі та злі.

Нехай примітивна філософія лементує, скільки хоче, з приводу релігійних війн і багать, запалених нетерпимістю, – ми можемо тільки заздрити долі народів, що створили собі в боротьбі думок, у кривавих битвах за справу істини цілий світ ідей, якого ми навіть уявити собі не можемо, не кажучи вже про те, щоб перенестись у нього тілом і душею, як у нас про це мріють.

Ще раз кажу: звичайно, не все в європейських країнах просякнуто розумом, доброчинством і релігією, – далеко ні. Та все у них таємниче служить тій силі, яка владно панує там вже стільки століть, все породжене тією великою послідовністю фактів та ідей, яка обумовила сучасний стан суспільства. Ось один із прикладів, що це доводить. Народ, зовнішність якого найчіткіше виражена, а його заклади – найбільше сповнені духом нового часу, – англійці, – не мають іншої історії, крім релігійної. Їхня остання революція, яка дала їм свободу та добробут, так само, як і всі події, що привели до цієї революції, починаючи з епохи Генріха VIII, – ніщо інше, як фаза релігійного розвитку. Під час всієї епохи інтерес політичний є тільки другорядним рушієм і моментами щезає зовсім або жертвується для ідеї. І

цієї ж миті, коли я пишу ці рядки, все той же релігійний інтерес хвилює цю вибрану країну. Та й узагалі, який із європейських народів не мав би у власній національній свідомості, якщо б не полінувався з'ясувати її, того особливого елемента, який у вигляді релігійної думки завжди був життєдайним началом, душею його соціального тіла, протягом усього свого буття?

Дія християнства зовсім не обмежується його прямим і безпосереднім впливом на дух людини. Величезне завдання, яке воно покликано сповнити, може бути здійснене лише шляхом численних моральних, розумових і суспільних комбінацій, в яких повинна знайти для себе повний простір остаточно перемога людського духу. Звідси зрозуміло, що все, що сталося від першого дня нашої ери, або, точніше, з тієї хвилини, коли Спаситель сказав своїм учням: *“Ідіть по всьому світу і проповідуйте Євангеліє усім”*¹, – включно з усіма нападками на християнство, – цілком покривається цією спільною ідеєю його впливу. Варто лише звернути увагу на те, як влада Христова непорушно панує у всіх серцях, – усвідомлено чи неусвідомлено, з доброї волі чи з примусу, – щоб переконатись у здійсненні його пророцтв. Тому, незважаючи на всю неповність, недосконалість і міцність, властиві для європейського світу в його сучасній формі, не можна заперечувати, що Царство Боже певним чином реалізоване в ньому, адже він містить у собі начало нескінченного розвитку і володіє в зародках та елементах усім, що необхідно для його остаточного встановлення на Землі.

Перш ніж закінчити ці розмірковування про роль, яку відіграла релігія в історії суспільства, я хочу повторити тут те, що говорив про це колись у творі, вам невідомому.

Поза сумнівом, писав я, що, поки ми не навчимося розпізнавати дію християнства скрізь, де людська думка якимось чином дотична до нього, хоча б прагнучи з ним протиборствувати, – ми не маємо про нього чіткої думки. Заледве вимовлене ім'я Христа, вже це ім'я захоплює людей, що вони не робили б. Ніщо не виявляє так чітко божественне походження християнської релігії, як ця її безумовна універсальність, захована проникненням у душі найрізноманітнішими способами. Релігія оволодіває розумом без його відома, і навіть у тих випадках, коли розум, очевидно, найбільше їй опирається, підпорядковує його собі і панує над ним, відкриваючи, до того ж, у свідомості істини, яких там раніше не було, пробуджуючи відчуття у душах, досі чужі для них, та прищеплюючи нам почуття, які без нашого відома вводять нас у загальний склад. Так визначає вона роль кожної особистості у спільній роботі і змушує все сприяти єдиній меті. За такого розуміння християнства, будь-яке пророцтво Христове буде схоже на помітну істину. Тоді починаєш чітко відрізняти рух усіх важелів, які запускає його всемогутня правиця, – щоб показати людині її кінцеву мету,

не зазіхаючи на її свободу, не умертвляючи жодної з її природних здібностей, а, навпаки, вдесятеряючи їхню силу та доводячи до надмірних зусиль ту частину потужності, яка закладена в ній самій. Тоді стає очевидно, що жоден моральний елемент не залишається незадіяним у новому ладі, що найенергійніші зусилля розуму, як і палкий порив почуття, героїзм твердого духу, як і покірність сумирної душі, – все має в ньому своє місце й застосування. Доступна для кожної розумної істоти, поєднана з кожним биттям нашого серця, про що б воно не билось, християнська ідея все принадажує за собою, і самі перешкоди, що їй зустрічаються, допомагають їй рости й зміцнюватись. З генієм вона підіймається на висоту, недосяжну для інших людей, з боязким духом вона рухається навпомацки і йде вперед розміреним кроком; у творчому розумі вона безумовна і глибока; в душі, підпорядкованій уяві, вона легка й багата на образи; у ніжному люблячому серці вона завершується милосердям та любов'ю... І кожному свідомість, їй віддану, християнська ідея впевнено провадить вперед, наповнює її запалом, виразністю та силою. Погляньте, які різноманітні характери, які численні сили, приведені нею у рух, які безмежні елементи слугують одній і тій же меті, скільки різноманітних сердець б'ється для однієї ідеї! Однак ще цікавіший вплив християнства на суспільство загалом. Подивіться, як слід, на еволюцію нового суспільства, і ви побачите, що християнство здійснює всі інтереси людей, як власні, та змінює скрізь матеріальну потребу потребою моральною, породжуючи в думці ті великі суперечки, яких до нього не було в жодній епосі, в жодному суспільстві, ті жахливі зіткнення думок, коли все життя народів ставало однією великою ідеєю, одним безмежним почуттям... Ви побачите, як усе стає християнством, і тільки ним, – приватне життя і громадське, сім'я й батьківщина, наука й поезія, розум і уява, спогади й надії, радість й печаль. Щасливі ті, що виразно усвідомлюють свою творчу місію в цьому великому розвитку, адже його вказав сам Бог. Та не все є діяльними засобами, не всі працюють свідомо; критичні маси рухаються наосліп, не підозрюючи про те, які сили ними рухають і не передбачаючи мети, до якої прямують, – бездуховні атоми, відсталі громади.

Та час повернутись до вас, добродійко. Зізнаюсь, мені важко відірватись од цих великих перспектив. В образі, що відкривається мені з цієї висоти, – вся моя втіха, і лише солодка віра в майбутнє щастя людства є моїм захистом, коли, пригнічений жалюгідною дійсністю, яка мене оточує, я відчуваю потребу подихати чистішим повітрям, глянути на ясніше небо. Одначе я не вважаю, що зловжив вашим часом. Мені потрібно було показати вам той погляд, яким слід дивитись на християнський світ і на нашу роль у ньому. Те, що я говорив про нашу країну, повинно було видатись вам сповненим гіркоти; між іншим, я сказав лише правду, і навіть не всю. До того ж, християнська свідомість

не терпить жодної незрячості, а національні забобони є найгіршим її виявом, бо вони найбільше роз'єднують людей.

Мій лист розтягнувся, і, гадаю, нам обом слід відпочити. Починаючи його, я вважав, я зумію в кількох словах викласти те, що хотів вам сказати; але, замислюючись глибше, я бачу, що про це можна написати цілий том. Чи хотіли б ви цього? Чекатиму на вашу відповідь. Та, за будь-яких обставин, вам не уникнути ще одного листа від мене, адже ми ледве почали вивчення нашої теми. А поки що я був би надзвичайно вдячний вам, якщо б ви дозволили через докладність першого листа вибачити те, що я так довго змусив вас чекати на нього. Я сів писати вам того ж дня, коли отримав вашого листа; та сумні і важкі турботи поглинули мене тоді цілком, і мені потрібно було їх позбутись ще до початку розмови

з вами про настільки важливі речі; потім потрібно було переписати моє мазюкання, яке було дуже неакуратне. Цього разу вам не потрібно буде довго чекати: вже завтра знову берусь за перо.

Некрополь², 1 грудня 1829 р.

Лист другий

Якщо вчора мені пощастило вдало передати свою думку, то ви, напевно, переконалися, що для нас самих тільки знань замало. Звісно, їх у нас не так вже й багато, але в теперішній час мусимо обходитися без тих величезних духовних скарбів, які були нагромаджені в інших країнах, і якими там користується людина, – перед нами інше завдання. Навіть якщо припустити, що ми шляхом вивчення і розмірковування могли б одержати знання, яких нам бракує, то звідки нам взяти живі традиції, великий досвід, глибоке розуміння минулого, інші розумові навички – усі ці плоди величезної праці усіх людських здібностей. Саме вони і є складовою моральної природи народів Європи, завдяки їм народи Європи і мають суттєву перевагу над іншими. Отже, мета зараз – не розширювати царини наших ідей, а виправити їх і скерувати їх у нове русло. Щодо вас, добродійко, то вам, перш за все, потрібна нова сфера буття, у якій би нові думки, що випадково потрапили до вашого розуму, і нові потреби, викликані цими думками у вашій душі, змогли б знайти практичне втілення. Ви повинні створити для себе новий світ, якщо той, у якому ви живете, став для вас чужим.

Почнемо з того, що стан вашої душі, як би високо вона не линула, залежить від оточення. Тому слід якнайкраще зрозуміти те, що у вашому становищі у світі і у власній родині вам можна. Це допоможе узгодити ваші почуття зі способом вашого життя, ваші ідеї – з вашими домашніми стосунками, ваші вірування – з віруваннями тих, кого ви бачите...

Адже багато зла виникає тому, що те, що відбувається у глибині нашої думки, різко розходиться з необхідністю підпорядковуватися суспільним умовам. Ви кажете, що немає засобів зручно влаштуватися в столиці? Що ж, у вас є чудова садиба, чому б вам не влаштуватися там до кінця життя? Це щаслива необхідність. І тільки від вас залежить, чи зможете використати її з користю, яку могли б отримати від повчальних філософських настанов. Зробіть свій притулок якомога привабливішим, чому б вам не вкласти в його внутрішню обставу вишуканість і пишність?

Це не буде особливою чуттєвістю, ваші клопоти будуть мати на меті не вульгарні задоволення, а можливість повністю зосередитися на власному внутрішньому житті. Дуже вас прошу, не занедбуйте ці зовнішні дрібниці. Ми живемо у країні, яка така бідна на прояви ідеального, тож, якщо не оточимо себе у домашньому житті хоч малою часткою поезії і хорошого смаку, то легко втратимо витонченість почуттів, будь-яке розуміння прекрасного. Однією з вражаючих особливостей нашої своєрідної цивілізації є ігнорування та зневага усіх зручностей і радостей життя. Ми тільки абияк боремося з крайнощами пір року. І це у країні, про яку себе всерйоз можна запитати, чи призначена вона взагалі для життя розумних істот. Якщо ми вже мали необережність поселитися у цьому жорсткому кліматі, то ж намагаємось влаштуватися нині так, щоб хоч трохи забути про його суворість.

Пригадую, ви колись із задоволенням читали Платона. Згадайте, з якою турботою найбільш ідеальний, найбільш пишномовний з усіх мудреців давнього світу, оточує дійових осіб у своїх філософських драмах усіма благами життя. Ось вони повільно прогулюються мальовничими узбережжями Іліса або кипарисовими алеями Гноса. Ось вони заховалися під прохолодну тінь старого платана або насолоджуються солодким натхненням на квітучій луці. А ось, дочекавшись, поки пройде денна спека, насолоджуються ароматним повітрям і тихою прохолодою вечора в Аттиці. Або, нарешті, лежать біля столів з наїдками, заквітчані квітами, з кубками в руках. Тільки влаштувавши героїв на землі, автор підносить їх до небесних висот, у які сам любив поринати. Я міг би й у творах найсуворіших отців церкви – св.Йоана Златоуста, св.Георгія Назіанзіна, навіть у св.Василія – вказати на чудові зображення усамітнення, де ці великі люди знаходили спокій і високе натхнення, що зробило їх світилами віри. Святі мужі зовсім не думали, що, турбуючись про речі, які заповнюють значну частину нашого життя, вони принижують власну гідність. У цій зневазі до життєвих благ, яку дехто вважає чимось гідним, є щось по-справжньому цинічне. Одна з головних причин, що гальмує у нас прогрес, – відсутність будь-якого відображення мистецтва у нашому домашньому житті.

Тому я б хотів, щоб у цьому притулку, який ви якнайкраще прикрасите, ви провадили одноманітне і методичне життя. Нам усім бракує духу порядку і послідовності – тож звільнімось від цієї вади. Не потрібно ще раз наводити докази на користь розміреного життя. Адже тільки одне постійне підпорядкування визначеним правилам може навчити нас без зайвих зусиль підкорятися вищому законуві нашої природи. Але для точного підтримання чинного ладу необхідно усунути все, що цьому заважає. Часто буває, що з перших годин нового дня помічаєш, що випадаєш із щоденних справ, тому цілий день зіпсований. Нема нічого важливішого від перших наших переживань, перших думок, які слідом за

подобою смерті відділяють один день від іншого. Ці враження і думки, як правило, визначають стан нашої душі на цілий день. Ось він розпочався домашньою сваркою і може закінчитися невиправною помилкою. Тому привчіть себе робити перші години дня більш значущими й урочистими. Зразу піднесіть душу на ту висоту, на яку вона тільки здатна піднятися. Намагайтесь провести ці години усамітнившись. Відкидайте все те, що може мати на вас сильний вплив, що може розсіяти вас. За такої підготовки ви зможете безболісно зустріти неприємні враження, які, за інших умов, перетворили б ваше існування на безперервну боротьбу без надії на перемогу. До того ж, якщо цей час втрачено, потім його вже не повернеш для усамітнення і зосередженості на думках. Життя захопить нас своїми приємними і нудними турботами, і ви покотитеся в нескінченному колесі життєвих дрібниць. Не даймо жодній годині, в якій ми можемо належати самому собі, минати без користі.

Мушу вам зізнатися, великого значення я надаю цій потребі щодня зосереджуватися і розправляти душу. Впевнений, що немає іншого засобу, щоб вберегти себе від того, аби оточення не поглинуло тебе, але ж ви розумієте – це ще не все. Одна ідея, яка пронизує все ваше життя, повинна завжди бути перед вами, стати вам світочем у будь-яку пору дня. Ми приходимо у цей світ із невиразним інстинктом морального блага, але повністю зрозуміти його можемо лише у більш повній ідеї, яка розвивається із цього інстинкту протягом всього життя. Заради цієї внутрішньої праці потрібно жертвувати усім, відповідно до неї треба встановлювати весь порядок свого життя. Але все це повинно проходити за умови душевного мовчання, бо світ не має співчуття до нічого глибокого. Він відвертає погляд від великих переконань, а глибока ідея втомлює його. Вам же має бути притаманне вірне почуття і зосереджена думка, які не залежатимуть від різних людських суджень, а впевнено вестимуть вас до мети. Не заздрить суспільству через його чуттєві задоволення, адже в своєму усамітненні ви досягнете таких насолод, про які там і не чули. Не маю сумнівів щодо того, що, освоївшись із такою прозорою атмосферою свого існування, ви будете спокійно дивитися на те, як хвилюється і зникає для вас світ, ви насолоджуватиметесь тишею душі. А ще – потрібно засвоїти смаки, звички, вплодбання вашого нового способу життя. Треба звільнитися від будь-якої суєтної допитливості, яка розбиває і спотворює життя. Перш за все, викоринити вперту схильність серця захоплюватися новинками, ганятися за злобою дня і, як наслідок, постійно жадібно очікувати на те, що станеться завтра. Бо інакше ми не досягнемо ні миру, ні добробуту, а одержимо тільки розчарування і відразу. Чи хочете ви, щоб мирський потік розбивався біля порога вашої мирної оселі? Якщо так, тоді виженіть із вашої душі усі ці неспокійні пристрасті, викликані світськими пригодами, усі ці нервові переживання, викликані новинами

дня. Зачиніть двері перед будь-яким шумом, відгомоном світу. Забороніть собі, якщо вистачить рішучості, усю легковажну літературу, бо вона, по суті, – лише шум, тільки в письмовому вигляді. На мою думку, нема нічого більш шкідливого для правильного розумового укладу, ніж жадова читати новинки. Усюди бачимо людей, які нездатні серйозно роздумувати, глибоко відчувати через те, що їхньою поживою були тільки ці витвори останньої доби. У них автори за все хапаються, але нічого не досліджують глибоко, все обіцяють, але не виконують обіцянок, у них все забарвлюється в сумнівні або брехливі барви, і все це разом залишає після себе порожнечу і невизначеність. Якщо ви шукаєте задоволення у вибраному стилі життя, необхідно прагнути, щоб будь-яка новація не була цінною тільки через свою новизну.

Немає жодних сумнівів у тому, що, чим більше ви узгодите свої смаки і потреби з цим стилем життя, тим краще почуватиметесь. Якщо тісніше поєднаєте зовнішнє і внутрішнє, видиме і невидиме, дорога перед вами стане легшою. Проте, не слід приховувати від себе труднощів, що очікують. А їх у нас так багато – всіх і не перерахуєш. Це не вторований шлях, по якому легко котиться колесо життя, це – стежина, по якій доводиться продиратися через терни, а подекуди і через хащі. У старих цивілізованих країнах Європи давно вже ustalилися певні побутові зразки. Там, якщо раптом вирішиш змінити обставу, просто вибери ту нову рамку, в яку бажаєш перенести, – все заздалегідь готове. Усі ролі роздані. Як тільки ви вибираєте те життя, – яке вам підходить, – і люди, і предмети самі розташовуються навколо вас. Вам залишається тільки належним чином їх використовувати. У нас все по-іншому. Скільки витримки, скільки праці потрібно для того, щоб освоїтися в нових умовах. Скільки ми втрачаємо часу, скільки затрачуємо сил, щоб привчити оточення дивитися на нас відповідно до нашого нового становища, щоб змусити дурня мовчати, щоб вгамувати допитливість. Чи знають тут, що таке могутність думки? Чи довелося тут комусь звідати, наскільки міцно переконання з тих чи інших причин втручається в душу всупереч звичним справам, через раптове осяння, наказ згори охоплює душу, перевертає все ваше існування і підносить вас над вами ж і над тим, що оточує вас? Чи викликало тут живе будь-який широкий відгук?

Зрозуміло, що будь-кого, хто щиро віддасться своїм віруванням, чекають перепони і заперечення серед натовпу, якого ніколи нічого не хвилювало. Вам, добродійко, доведеться самій все створювати, навіть повітря, щоб дихати, і землю, щоб ходити. І це справді так. Чи раби, які вам прислуговують, не є повітрям навколо вас? Чи ці борозни, які в поті чола зорали інші раби, не є землею, по якій ходите? Скільки значень, скільки жахів в цьому одному слові – раб! Ось це зачароване коло, в

якому ми всі гинемо, не маючи сили вийти з нього. Ось ця проклята дійсність, до якої ми всі розбиваємося. Ось те, що перетворює на ніщо наші благородні зусилля, великодушні пориви. Ось що паралізує волю усіх нас, ось що плямить усі наші чесноти. Де вона, ця прекрасна душа, що перебуває під тягарем фатального гріха і яка б не змовкла під цим неймовірно важким тягарем? Де людина, яка була б настільки сильною, щоб у вічній боротьбі із самою собою, постійно думаючи одне, а роблячи інше, не спротивилася собі самій? Ось знову я, сам того не помітивши, повернувся до того, з чого починав. Дозвольте ще трохи на цьому зупинитися, а потім я повернуся до вас.

У чому ж причина цієї виразки, яка нас так мучить? Чому так сталося, що найбільш виразна риса християнського суспільства і стала тією рисою, від якої росіяни відреклися на лоні самого християнства? Звідки у нас ця дія релігії навпаки? Не знаю, але мені здається, що вже це одне змусило б нас засумніватися в православ'ї, яким ми так хизуємося. Ви знаєте, що жоден філософ давнини не міг уявити собі суспільства без рабів, та й не мав жодних заперечень проти рабства. Визнаний представник усієї цієї мудрості, що існувала в світі до приходу Христа, Аристотель стверджував, що одні люди народжуються, щоб бути вільними, а інші – щоб носити кайдани. Знаєте ви і те, що навіть найбільші скептики визнають, що саме завдяки християнству ми знищили кріпацтво. Більше того, відомо, що перші випадки визволення були релігійними актами і здійснювалися перед престолом, а в більшості відпускних грамот читаємо – *pro redemptione animae* – заради відкуплення душі. Нарешті, відомо, що всюди духовенство показувало приклад, визволяючи власних кріпаків, а римські первосвященники першими викликали скасування рабства на тій території, яка перебувала під їхнім духовним впливом. Чому ж християнство не мало таких наслідків у нас? Чому, навпаки, російський народ зазнав рабства тільки після прийняття християнства, а саме за часів царювання Годунова і Шуйського? Нехай православна церква сама це пояснить.

Нехай скаже, чому вона не подала свого материнського голосу проти цього жахливого насилля однієї частини народу над іншою. Подумайте, як мало про нас знають, незважаючи на всю нашу показну могутність. Саме цими днями одночасно і на Босфорі, і на Євфраті було чути грім наших гармат. Разом з тим, історія, яка саме зараз доводить, що знищення рабства є заслугою християнства, навіть не підозрює, що 40 мільйонів християнських душ перебуває в кайданах. Справа в тому, що значення народів серед людства визначається тільки їхньою духовною могутністю. А увага, яку вони до себе привертають, залежить від їхнього морального впливу у світі, а не від шуму, який вони створюють. Але повернімося назад.

Після того, як я розповів про бажаний для вас, на мій погляд, спосіб

життя, ви могли б подумати, що я вимагаю від вас замкнутості монаха. Насправді, я говорив тільки про тверезе і осмислене існування, а воно не має нічого спільного з похмурою суворістю аскетичної моралі. Я говорив про життя, яке б відрізнялося від життя натовпу, про життя з такою доброзичливою ідеєю, з таким переконливим почуттям, до якого б зводилися решта думок і почуттів. Таке існування прекрасно мириться з усіма законними благами життя, воно навіть їх потребує, а спілкування з людьми – необхідна його умова. Самотність приховує небезпеку, а подекуди – ще більші спокуси. Розум, зосереджений в самому собі, підтримується створеними ним брехливими образами. Подібно до св.Антонія, населяє свою пустелю примарами, витворами власної уяви, які потім його ж переслідують. Поміж тим, якщо розвивати релігійну думку без зайвої пристрасті і насильства, то навіть серед мирської суєти можна зберегти той внутрішній стан, у якому всі спокуси і життєві захоплення втрачають силу.

Потрібно знайти такий м'який і простий душевний настрій, який би без зусиль поєднувався з усіма діями розуму, з усіма прагненнями серця чинити добро. Особливо потрібно прагнути проинятися істинами одкровення. Великою перевагою цих істин є їхня доступність кожній розумній істоті, їхнє примирення з особливостями різних розумів. До них можна йти різними шляхами: через покірну і сліпу віру, яку без розуміння сповідують маси, через глибоке знання, через чистосердечне поклоніння, натхненні роздуми, через піднесену поезію душі. Найпростіший шлях – цілком покластися на ті часті випадки, коли ми найсильніше відчуваємо релігійне почуття. Коли нам здається, що ми втратили силу і проти власної волі якась вища сила тягне нас до добра, відриває від землі і підносить до неба. Саме тоді наш дух усвідомлює свою немічність і з незвичайною силою відкривається для думок про небо, а високі істини самі течуть в наше серце.

Знову і знову повертаючись до початку нашої духовної діяльності, до того, що викликає наші думки і вчинки, не можна не помітити, що більшість із них визначає щось таке, що нам не належить. Все найкраще, найпіднесеніше, найкорисніше для нас з того, що у нас самих відбувається, чинить хтось інший – не ми. Те благо, яке ми чинимо, є наслідком нашої здатності підкорятися невидимій силі. Єдина дієва основа діяльності, яка виходить з нас, пов'язана з уявленнями про вигоду в тих часових рамках, які ми називаємо життям, є не що інше, як інстинкт самозбереження, який поєднує нас з усіма живими істотами, але видозмінюється відповідно до нашої своєрідної природи. Тому, що б ми не робили, яке б зацікавлення не намагалися вкласти в свої почуття і вчинки, нами завжди керує тільки вигода, більше чи менше зрозуміла, віддалена чи близька. Яким би палким

не було наше прагнення чинити для загального добра, це уявне благо є лише тим, чого ми самі собі бажаємо. З того, що ми бажаємо іншим, ми ніколи не зможемо усунути себе, в бажане для інших завжди підставлятимемо себе. Саме тому вищий розум і подав свій закон людською мовою, опустився до нашого рівня і заповів нам: чинити з іншими так, як би ми бажали, щоб чинили з нами. І в цьому, і в усьому іншому він суперечить моральним вченням філософії, яка прагне досягти абсолютного блага, тобто блага універсального. Так, ніби тільки від нас залежить, як скласти собі уявлення про корисне взагалі, коли ми самі не знаємо того, що корисне для нас. Що таке абсолютне благо? Це непорушний закон, за яким все прагне до свого призначення. Це все, що ми про нього знаємо. Та якщо поняття про це благо має керувати нашим життям, чи не маємо ми знати про нього ще щось? Немає сумнівів у тому, що певним чином ми діємо відповідно до загального закону, бо інакше ми самі були б основою нашого буття, а це нерозумно. Але ми діємо так тільки тому, бо самі не знаємо, що нами керує невидима сила, дії якої можемо вловлювати, вивчати її за її наслідками, подеколи ототожнюватися з нею, але нам недоступно вивести з усього цього позитивний закон нашого духовного буття. Ми нічого не досягнемо, крім невиразного почуття, несформованого безсилою поняття. Уся людська мудрість в цій страшній наслідці Бога в Старому Завіті: *“Ось Адам став як один з нас, пізнавши добро і зло”*³.

Думаю, що зі сказаного ви вже можете передбачити усю неминучість одкровення. Ось що, на мою думку, доводить цю неминучість. Людина вивчає закони фізики, спостерігаючи за явищами природи, які чергуються перед її очима відповідно до єдиного і незмінного закону. Вона створює систему пізнання, збираючи докупи спостереження попередніх поколінь, перевіряє цю систему на власному досвіді, вкладає у незмінну форму математичної достовірності. Хоча це коло пізнання не охоплює всієї природи і не підноситься до значення загальної основи всіх речей, воно включає в себе досить позитивні пізнання. Ці пізнання належать істотам, протяжність яких можна перевірити почуттями або достовірними аналогіями. Одне слово, це царство досліду. Оскільки через дослід можемо переконатися у достовірності понять, які містить наш розум, то світ фізичний ми можемо пізнати. Вам відомо, що через цю достовірність ми можемо передбачити явище далеко наперед, а також здатні з неймовірною силою впливати на неживу матерію.

Отже, ми вказали засоби достовірного пізнання, якими може керуватися людина. Якщо, крім цього, наш розум має ще здатність власної дії, тобто дієве начало, яке не залежить від сприйняття матеріального світу, то й цю власну силу він може застосовувати тільки до запропонованого матеріалу [в матеріальному розумінні – спостереження],

а в духовному розумінні – [до чого] людина зможе їх застосувати? Над чим саме йому доведеться спостерігати, щоб розкрити духовні закони? Над природою розуму, чи не так? Хіба ж природа розуму така ж, як природа матеріальна? Чи не вільний розум? Чи не діє він відповідно до закону, який сам собі уклав? Невже саме тому, досліджуючи розум у його внутрішніх і зовнішніх проявах, ми пізнаємо його? Все, що знаємо, – він вільний. Якщо в цьому дослідженні ми і досягнемо якогось абсолюту, то чи не відкине нас відчуття свободи зразу ж і неминуче в те саме коло роздумів, з якого ми тільки що нібито вирвалися? Чи не опинимося ми знову на тому ж місці? Коло це неминуче. Та й це ще не все. Уявімо, що ми й справді піднялися до деяких істин, які є настільки очевидними, що розум просто змушений прийняти їх напевно. Уявімо, що ми справді винайшли декілька загальних законів, яким розумна істота просто зобов'язана підкоритися. Ці закони та істини належатимуть тільки одній частині всього життя людини, тільки земній його частині. Але не матимуть нічого спільного з другою частиною, яка є для нас зовсім невідомою, а таємницю якої не зможе відкрити жодна аналогія. Тоді як ці істини та закони можуть бути істинними законами духовного суспільства, якщо вони належать тільки частині його існування, тільки одній миті в його житті? Тому, навіть якщо ми й осягнемо ці закони на основі дослідів, то й вони зможуть бути тільки законами одного відтинку часу, який пройшла духовна природа. А як тоді ми зможемо визнавати їх за закони духовної природи? Чи не означає це те саме, коли б ми сказали, що для кожного віку є своя спеціальна медична наука, а щоб лікувати, наприклад, дитячі хвороби, не потрібно знати про хвороби зрілого віку? Невже для того, щоб вказати молоді належний їй стиль життя, не потрібно нічого знати про той, який підходить людині взагалі? Невже на стан нашого здоров'я не впливає стан здоров'я протягом усіх моментів життя, і нарешті, неville ми можемо чинити будь-які негідні вчинки, вдаватися до надмірностей у певні епохи, не чекаючи кари за це в подальшому житті? У мене є питання до вас, що ви думали б про людину, яка стверджує, що існує одна мораль для юності, інша – для зрілого віку, ще інша – для старості, а виховання має значення тільки для дитини і юнака. Саме так стверджує мораль наших філософів. Вона вчить нас, що потрібно робити сьогодні, а про те, що буде з нами завтра, вона й не думає. А хіба майбутнє життя не є завтрашнім днем життя теперішнього?

Все це підштовхує до висновків: життя духовної істоти охоплює два світи, з яких тільки один нам відомий. Подібно до того, як будь-яка мить життя нерозривно пов'язана з усією послідовністю миттєвостей, з яких складається життя, так і ми власними силами не зможемо пізнати закон, який одночасно належить і одному, і другому світам. Саме тому цього

закону нас повинен навчити такий розум, для якого існує один-єдиний світ, єдиний порядок речей.

Втім, не варто думати, що моральне вчення філософів не має для нас жодної цінності. Як ніхто інший, ми чудово знаємо, що воно містить великі і прекрасні істини, які довго керували людьми, які ще й зараз знаходять відгук у серцях та душах. Та знаємо ми й про те, що істини ці не були створені людськими розумом, а нав'язані зверху в різні епохи загального життя людства. Це одна із перших істин, якої навчив природний розум і яку одкровення тільки освячує своїм вищим авторитетом. Хвала мудрецам землі, але слава тільки одному Богові. Людина завжди йшла під сіянням божественного світла. Воно постійно освічувало кроки людини, але вона не помічала, звідки виходив той промінь, що падав на її шлях. Євангеліст каже: *“Він просвіщає кожну людину, яка приходить в цей світ. Він завжди був у світі, але світ не пізнав його”*⁴.

Звичні уявлення, що їх засвоїв людський розум під впливом християнства, привчили нас бачити ідею, відкрити зверху, тільки у двох великих одкровеннях – Старому і Новому Завітах, але ми забуваємо про найперше одкровення. Без розуміння цього першого спілкування Духу Божого і духу людського неможливо зрозуміти християнство. Християнин, який не знаходить у власному вченні розв'язання величній загадці духовного буття, приходить до вчень філософів. Поміж тим, філософи здатні пояснити людину тільки через людину, вони відокремлюють людину від Бога і навіюють їй думку про те, що людина залежить тільки від самої себе. Вони, як правило, думають, що християнство не може пояснити всього того, що ми повинні знати. Вважають, що існують моральні істини, яких навчити нас може одна тільки філософія. Це помилкова думка. Не існує такого людського значення, яким можна було б замінити значення боже. Для християнина будь-який рух людського духу є нічим іншим як відображенням безперервного впливу Бога на світ. Через вивчення наслідків цього руху християнин отримує нові докази на підтвердження віри. У різних філософських системах, у всіх зусиллях людини християнин бачить тільки більш-менш повний розвиток духовних сил світу відповідно до різних станів і різних віків суспільства. Але таємницю призначення людини він відкриває не в тривожному і хиткому коливанні людського розуму, а в символах і глибоких образах, які заповіли людству вчення, джерела яких виходять з Божого лона. Він стежить за вченням, до якого поступово вливається земна думка, і знаходить там більш-менш помітні сліди перших настанов, які надав людині сам Творець того дня, коли створив її своїми руками. Християнин розмірковує про історію людського духу і знаходить у ній надприродні освячення, які постійно просвіщали людину навіть без її відома, пронизували весь туман, весь морок, якими розум так охоче себе оповивав. Всюди помічає він всесильні і незабутні ідеї, які зійшли з неба на землю, без яких людство давно вже б заплуталось у своїй свободі. І

нарешті, він знає, що завдяки цим ідеям людський дух міг сприйняти більш досконалі істини, які Бог зволив повідомити йому у ближчий для нас час.

Саме тому, не намагаючись оволодіти всіма роздумами мозку людини, він прагне якнайкраще осягнути Божі дороги у всесвітній історії людства. Він прагне тільки однієї небесної традиції, всі ці перекручування, які внесли в неї люди, для нього другорядні. Тоді він зрозуміє, що існує надійне правило, як серед безмежного моря людських суджень віднайти корабель спасіння, який незмінно йтиме за зіркою, що сіятиме вічно, жодна хмара не зможе закрити її, усі зможуть її всюди бачити і вдень і вночі. Якщо хоча б раз йому довели, що весь розпорядок духовного світу є наслідком незвичайного поєднання перших понять, які закинув у нашу душу сам Бог, разом з дією нашого розуму на ці ідеї, то він зрозуміє, що збереження цих основ, передача їх із століття у століття, від покоління до покоління визначається особливими законами. Він зрозуміє, що існують ознаки, за якими можна серед розкиданих по Землі святинях впізнати ту, в якій, мов у святому ковчезі, зберігається непорушна заповідь істини.

Добродійко! Ще до того, як світ визрів для сприйняття нових істин, тоді, коли виховання роду людського завершувалося розвитком усіх його сил, невиразне, але глибоке почуття час від часу дозволяло деяким вибраним бачити світлий слід зорі правди, що оберталась на своїй орбіті. Так, Піфагор, Сократ, Зороастр і особливо Платон побачили невимовне саяво, а чоло їх освітлене було незвичайним блиском. Їхні погляди, що були звернені туди, де мало зійти нове сонце, дещо розрізняли його зорю. Але вони не могли піднятися до пізнання абсолютної істини, бо відтоді, як людина змінила свою природу, істина ніде не виявлялась у всьому своєму саяві, її неможливо було вгледіти через туман, що її оповив. Якщо в новому світі людина все ще не розпізнає цієї істини, то це – добровільне засліплення, якщо вона сходить з надійного шляху, то це – злочинне підпорядкування темному началові, яке залишене в її серці з єдиною метою – зробити дієвішим її пристосування до істини.

Ви, звичайно, можете передбачити, до чого приведуть всі ці роздуми, а їхні наслідки самі дійдуть до розуму. Далі про них і поговоримо. Впевнений, що ви опануєте їх без зусиль. Втім, не будемо більше переривати свою думку такими відступами, а говоритимемо послідовно і методично. Прощайте, добродійко.

Лист третій

Absorpta est mors ad victoriam...

Перше послання Павла до коринтян (I Кор., XV, 54)

“Поглинута смерть перемогою...”,

книга пророка Ісайї (Ісайя, XXV, 8)

Роздуми наші про релігію перейшли у філософське розмірковування, а воно знову повернуло нас до релігійної ідеї. Тепер ще раз приймемо філософський погляд: ми його не вичерпали. Розглядаючи релігійне питання крізь призму чистого умогляду, релігією ми тільки закінчуємо філософське питання. До того ж, якою сильною не була б віра, розум повинен вміти опиратись на власні сили. Є люди, чия віра, за потреби, обов'язково повинна знайти аргументи в розумі. Мені здається, саме до них належите й ви. Ви дуже споріднились зі шкільною філософією, віра ваша дуже молода, звички ваші дуже далекі від того потаємного життя, в якому проста побожність сама себе наснажує і собою задовольняється, тому ви й не зможете довіряти

лише одному почуттю. Вашій душі не обійтись без роздумів. Щоправда, в почутті заховано багато прояснень, душі конче властиві великі сили, але почуття впливає на нас тимчасово, і викликані ним тривоги не можуть тривати вічно. Навпаки, добуте міркування залишається завжди з нами. Продумана ідея нас ніколи не полишає, незалежно від того, який душевний настрій. Окрім цього, ця ідея тільки-но пережита, нестійка та мінлива – все залежить від сили биття нашого серця. А понад цим, душі не вибирають: яку в собі виявив, з такою і слід миритись, а розум свій, навпаки, ми постійно творимо власноручно.

Ви стверджуєте, що з народження прихильні до релігійного життя. Я часто думав про це, і мені здається, ви помиляєтесь. Природною потребою ви називаєте випадково викликане невизначене почуття, мрійливу примху уяви. Ні, не так, не з такою стурбованою жагою демонструють справжнє призначення... Якщо воно вже має місце в житті, тоді приймають свою долю з твердою рішучістю, зі спокійною впевненістю. Звичайно, можна (і навіть слід) себе змінювати, для християнина впевненість у такій можливості й усвідомлення свого обов'язку в цьому сенсі – предмет віри та найважливіше сподівання. Християнське вчення розглядає сукупність усього з погляду можливого й необхідного переродження нашого єства, і саме на це мають спрямовуватись усі наші зусилля. Але поки ми не відчули, що наша слабка природа щезає і що в нас зароджується нова людина, яку створив Христос, ми повинні використати всі засоби, аби наблизити це бажане перетворення, адже воно і не відбудеться, поки ми для цього цілком не зосередимо всі наші сили.

Зрештою, як ви знаєте, ми не прагнемо тут досліджувати філософію у повному обсязі. Наше завдання скромніше – показати не те, що містить філософія, а швидше, чого в ній немає. Сподіваюсь, це не буде понад наші можливості. Для віруючої людини – це єдиний спосіб розуміти і бути корисним для людської науки. Водночас треба знати, у чому суть цієї науки, і, за можливості, все в ній проаналізувати згідно з нашими віруваннями.

Монтень сказав: *«L'obeir est le propre office d'une ame raisonnable, reconnaissant un celest superior et bienfacteur»*. Як ви знаєте, його не вважають прихильним до віри: нехай ця думка скептика буде для вас цього разу стимулом: іноді добре знайти собі союзників з-поміж ворогів. Це відповідно послаблює сили протилежної сторони.

Насамперед, немає іншого розуму, крім розуму підпорядкованого. Це поза сумнівом. Та це ще не все. Гляньте на людину – все життя вона тільки й робить, що шукає, чому б підпорядкуватись. Спочатку вона знаходить у собі силу, що усвідомлюється інакше, ніж сила, яка рухає все поза нею. Людина відчуває у собі життя, водночас вона переконується, що [внутрішня її] сила не безмежна. Людина відчуває свою мізерність і тоді зауважує, що

нею керує вища сила. Цій силі людина вимушена підпорядковуватись – так минає все її життя. З найпершого пробудження розуму ці два види пізнання (один – сила, яка в кожному з нас, тому недосконала, інший – сила, що поза нами, тому досконала) звичайно входять у свідомість людини. І хоч вони доходять до нас не в таких зрозумілих і визначених контурах, як пізнання, зібрані нашими почуттями або передані нам у зносинах з іншими людьми, все ж наші ідеї добра, обов'язку, доброчесності, закону, а також і протилежні їм, зароджуються лише від цієї, відчутієї нами, потреби підпорядковуватись. Підпорядковуватись усьому, що залежить не від нашої мінливої природи, не від схвильованості нашої мінливої волі, не від захоплення нашими тривожними бажаннями. Уся наша активність – це лиш вияв сили, що змушує нас стати спільним, залежним ладом. Чи погоджуємось ми з цією силою, чи заперечуємо її, – однаково, ми завжди їй підвладні. Тому нам тільки й треба постаратись скласти собі можливо правильний звіт щодо її впливу на нас і, оскільки ми щось про це довідались, довіритись їй зі щирою вірою: ця сила, що здійснює на нас вплив без нашого відома, ніколи не помиляється, саме вона і провадить увесь світ до його справжнього призначення. Отже, ось у чому головне питання життя: як зрозуміти дію верховної сили на нашу природу?

Так ми розуміємо першооснову світу духовного і, як бачите, вона цілком відповідає першооснові світу фізичного. Але щодо природи першооснова ця здається нам нездоланною силою, якій все обов'язково підпорядковується, а щодо нас – вона є лише силою, що діє разом із нашою власною силою і певним чином змінюється останньою. Такий логічний вигляд нашого штучного розуму. Однак цей штучний розум, яким ми самовільно замінили наділену нам первісну частину світового розуму, цей лихий розум, який так часто спотворює світ у наших очах і змушує нас бачити його зовсім не таким, який він насправді, все ж не настільки очорнює абсолютний плін речей, аби позбавити нас можливості визнати верховенство підпорядкованості над свободою і залежність заснованого нами закону – від загального світового закону. Тому, приймаючи свободу, як дану реальність, цей розум зовсім нам не перешкоджає визнавати залежність від справжньої реальності духовного ладу, так само, як ми це робимо щодо фізичного ладу. Отже, всі зусилля розуму, всі засоби пізнання базуються лише на його покорі. Чим більше він підкоряється, тим він сильніший. І перед людським розумом є тільки одне питання: знати, перед чим він має скоритись. Щойно ми усунемо це найголовніше правило будь-якої діяльності – розумової та моральної, – одразу ж допускаємо хибне міркування або хибну волю. Покликання справжньої філософії зводиться лише до того, щоб, по-перше, утвердити цю ситуацію,

а потім показати, звідки виходить те світло, яке нас повинно скеровувати в житті.

Чому, наприклад, у жодній зі своїх дій розум не підноситься до такого ступеню, як у математичних обчисленнях? Що таке обчислення? Розумова дія, механічна робота розуму, яка не допускає розмірковування? Звідки ця цілюща міць аналізу в математиці? Річ у тому, що розум тут повністю залежний від згаданого правила. Чому таке цінне спостереження у фізиці? Бо воно долає звичайну схильність людського розуму і вказує йому на діаметрально протилежний для традиційних розумів напрямок: для фізичного спостереження первинна природа, а розум – вторинний⁵.

Як зуміла досягнути високої достовірності натурфілософія, зводячи розум лише до повного підпорядкування? Зрештою, від чого залежить лискуча логіка, що дала цій філософії таку велетенську силу? Вона сковує розум, вона накидає на нього всесвітнє ярмо покірності й осліплює його та підпорядковує, як і природа, яку він досліджує. Єдина путь, каже Бекон, відкрита людині для панування над природою, та сама, що веде в Царство Небесне: увійти туди можна тільки уклінно, як дитина⁶.

Далі. Хіба логічний аналіз не є насильством розуму над собою? Дайте розумові волю, і він постійно синтезуватиме. Аналітичним шляхом ми можемо йти тільки докладаючи надзусиль: ми постійно збиваємось на традиційну путь, синтетичну. З синтезу й почав людський розум, і саме синтез – характерна риса науки стародавніх. Однак, попри традиційність синтезу, попри його законність, часом навіть більше, ніж аналіз, поза сумнівом, усе ж до найбільш діяльних проявів думки належать саме процеси підкорення, аналізу. З іншого боку, придивившись уважно, бачимо, що найбільші відкриття у природничих науках – справжні інтуїції, цілком самостійні, тобто такі, що походять із синтетичного начала. Але зауважте, що, хоч інтуїція і є по суті здатністю людського розуму та одним із його найдієвіших знарядь, ми, на відміну від інших наших спроможностей, все ж не можемо з'ясувати для себе її суть. Справа в тому, що ми володіємо нею не в тому чистому і простому вигляді, як іншими здатностями. У цій здібності є щось, притаманне вищому розумові, вона лише відображає цей вищий розум у нашому. І тому-то ми і вдячні інтуїції за найвдаліші наші відкриття.

Таким чином, зрозуміло, що людський розум не досягає найкращих своїх знань лише своєю внутрішньою силою, а скеровується безперечно ззовні. Відповідно, справжня основа нашої розумової міці, по суті, ніщо інше, як своєрідне логічне самозречення, однорідне із самозреченням моральним, і таке, що впливає з того ж закону.

Зрештою, ми пізнаємо природу не тільки з допомогою пізнання та спостереження, а також і розмірковування. Будь-яке природне явище – це силогізм із більшими та меншими засновками і висновком. Тому сама природа підказує розумові шлях, якого він має дотримуватись для її

пізнання. Тобто й тут він тільки дотримується закону, що розкривається перед ним у зміні речей. Таким чином, коли давні, наприклад, стоїки, наділені прекрасними передчуттями, тлумачили наслідування природи, її покірність, узгодженість із нею, вони, будучи ближчими, ніж ми, до початку всіх речей і не поділивши ще, як ми, світ на частини, лишень проголошували це перше начало духовної природи, саме те, що жодна сила, жоден закон не виникають самі по собі.

Що стосується спонукального для нас принципу, який зводиться до бажаних власних благ, то чим стало б людство, якби поняття про це благо було лише вигадкою нашого розуму? Кожне століття, кожен народ мали б тоді про нього особливу думку. Чи могло б людство загалом прямувати вперед у своєму безмежному прогресі, якщо б у серці людини не було єдиного поняття про добро, спільного для всіх часів і країн і, відповідно, не людиною створеного? Чому наші вчинки стають моральними? Чи не впливає на них те владне почуття, яке змушує нас коритися законові, поважати істину? Адже закон тільки тому й закон, що його не ми придумали, істина тому й істина, що її не ми вигадали.

Ми іноді встановлюємо правило поведінки, яке не відповідає традиції, однак це тільки тому, що неспроможні позбутися впливу наших схильностей на наше судження. У цьому разі нам визначають закон наші нахили, а ми його дотримуємось, вважаючи його загальним світовим законом. Звичайно, є й такі люди, які начебто без будь-яких зусиль пристосовуються до всіх моральних приписів. Це деякі великі особистості, ними ми захоплюємось. Однак у цих вибраних людей почуття обов'язку розвинулось не з допомогою мислення, а завдяки таємничим імпульсам, які керують людьми поза їхньою свідомістю, як великі настанови, які ми, не шукаючи, бачимо в самому житті і які значно сильніші, ніж наша особиста думка. Вони впливають із спільної для всіх думки: розум буває вражений то прикладом, то щасливим збігом обставин, що підносять нас над нами ж, то сприятливим упорядкуванням усього життя, що змушує бути такими, якими без цього ми ніколи не були. Усе це – живі уроки віків, які засвоюють у таємничий для нас спосіб окремі особистості. Якщо ж звичайна психологія не усвідомлює цих таємничих пружин духовного поступу, то психологія більш поглиблена, для якої спадковість людської думки – першооснова духовної природи, знаходить тут відповіді на більшість запитань. Так, якщо героїзм добродетності або натхнення генія і не впливають із міркувань окремої людини, вони все ж є результатом думки минулих століть. І однаково, чи мислили ми, чи не мислили, – хтось уже мислив за нас ще до нашого народження... В основі будь-якої моральної дії, якою б вона не здавалась самостійною та відірваною, завжди є, відповідно, почуття обов'язку, і відповідно – послух.

Тепер уявімо собі, що було б, якби людина могла довести свій послух до абсолютної втрати власної свободи. Зі щойно сказаного зрозуміло, що це було б вищим ступенем людської досконалості. Адже будь-які зміни в душі людини були б викликані тим самим принципом, що змінює все в житті (у світі). Тоді не було б розриву з природою, а, навпаки, було б зближення. Відчуття власної волі виділяє тепер людину в загальному переліку і перетворює її на відособлену істоту. Це дозволило б зародитись у ній почуттю всесвітньої волі, або, кажучи іншими словами, – внутрішньому відчуттю, глибокому усвідомленню своєї справжньої причетності до всієї світобудови. Тепер людина перейнята власною відокремленою ідеєю, особистим началом, яке роз'єднує її з усім оточуючим і затуманює в її очах усі об'єкти. Та це – зовсім не неодмінна умова її походження, а тільки наслідок її насильницького відчуження од загальної природи. І коли б людина зреклася власного згубного Я, то хіба вона не знайшла б знову й ідею, і неосяжну особистість, і всю міць чистого розуму в її одвічному зв'язку з іншим світом? І хіба тоді людина все ще відчувала б себе такою, що існує у тісний, злиденний вік, у вік, який спонукає її приписувати все собі та дивитись на світ лише з допомогою свого штучного розуму? Звичайно, що ні. Людина наново почала б жити життям, яке дав їй Господь Бог ще тоді, коли Він вийняв її з небуття. Найвищі зусилля нашого таланту й покликані знову знайти це справжнє життя.

Один великий геній колись сказав, що людина пам'ятає якесь ліпше життя: велика думка, недаремно кинута у ґрунт. Та ось що він не сказав, а сказати потрібно було, – тут межа, яку не міг перейти ні цей видатний геній, ні хтось інший у той час розвитку людської думки, – це те, що втрачене і таке прекрасне існування ми можемо знову віднайти, бо це повністю залежить од нас і не вимагає покидати світ, який нас оточує.

Час і простір – ось межі людського життя сьогодні. Але перш за все, хто може заборонити мені вирватись із знесилоючих об'ємів часу? Звідки почерпнув я саму ідею часу? З пам'яті про минулі події. Але що є цією ж пам'яттю? Ніщо інше, як дія волі: це бачимо з того, що ми пам'ятаємо не більше, ніж бажаємо пригадати. Інакше всі події, що змінювались протягом мого життя, залишалися б назавжди в моїй пам'яті, тіснились би постійно в моїй голові, а між іншим, навпаки, навіть тоді, коли я розмірковую цілком вільно, я сприймаю лише спогади, пов'язані з певним станом душі, із зворушливим почуттям, з захопливою думкою... Ми уявляємо собі минуле так само, як і майбутнє. Що ж не дає мені прогнати марище минулого, яке нерухомо мене супроводжує, так само, як я можу за бажанням знищити мінливе бачення майбутнього, яке ширяє попереду, й покинути той проміжний момент (його називають теперішнім), момент настільки

короткий, що його вже немає тієї ж миті, коли я вимовляю слово на його позначення? Усі часи ми творимо самі, і це – поза сумнівом. Бог не створив час, а дозволив його створити людині. Однак, куди подівся б час або ця згубна думка, що оточує і пригнічує мене звідусіль? Чи не щезне він (час) зовсім із моєї уяви, чи не розпорошиться без залишку його вигадана реальність, яка так жорстко мене пригнічує?

Моє існування більше нічим не обмежене, ніщо не перешкоджає бачити безмежне, мій погляд спрямований у вічність, земний горизонт зник, небесна баня не впирається на землю по боках безмежної рівнини, що стелеться перед моїми очима... Я наче перебуваю в безмежжі, не розділеному на дні, на години, на швидкоплинні миттєвості, а у вічності, без руху та змін, де всі окремі істоти щезли самі в собі, одне слово, де все вічне. Кожного разу, коли наша душа встигає скинути з себе пута, які сама собі й викувала, їй доступний цей різновид часу, так само, як і той, в якому вона перебуває зараз. Навіщо вона постійно прагне вийти за межі безпосередньої зміни речей, які вимірюються монотонними коливаннями маятника? Навіщо метається вона безперестанно до іншого світу, де нечутно фатального бою годинника? Справа в тому, що безмежність – природна оболонка думки. Для неї це єдиний, справжній час, інше ж ми творимо самі, а навіщо – невідомо.

Звернімось до простору: для всіх очевидно, що думка – поза ним, вона логічно задовольняється умовами відчутного світу, але сама – поза ним. Якої б, відповідно, реальності не надавали просторові, це – факт поза думкою, і він не має нічого спільного зі справжнім духом. Це – форма, нехай неунікна, однак лише форма, за якою ми ідентифікуємо внутрішній світ. Відповідно, простір ще менше, ніж час, може закрити шлях у те нове буття, про яке тут мовиться.

Отже, те вище життя, до якого повинна прагнути людина, життя досконале, достовірне, виразне, безмежного пізнання, та насамперед – життя в повній покорі, життя, яке колись було в людини і яке їй також обіцяне і в майбутньому. Чи знаєте ви, яке це життя? Це – Небо. Іншого Неба, окрім цього, немає. Стати його часткою ми можемо відтепер, вагаться тут не потрібно. Адже це ніщо інше, як повне відновлення нашої природи в даних умовах, остання межа зусиль розумної істоти, остаточне призначення духу у світі. Я не знаю, чи покликаний кожен із нас пройти цю величезну дорогу, чи досягнемо ми її славної кінцевої мети, але те, що краєм нашого прогресу тільки й може бути повне злиття нашої природи з природою всього світу, це я знаю. Адже тільки так наш дух може підвестись у загальній досконалості, а це – справжнє відбиття вищого розуму⁷.

Але поки ми ще не сягнули межі нашого пілігримства, до того, як звершиться це велике злиття нашої істоти з творінням всесвітнім,

чи не могли б ми щонайменше розчинитись у світі одухотворених істот? Хіба ми не спроможні всіляко ототожнюватись із нам подібними істотами? Спроможні ж ми засвоювати їхні потреби, їхні вигоди, перейматись їхніми почуттями настільки, що, зрештою, починаємо жити тільки задля них і відчувати тільки з їхньою допомогою. Це, поза сумнівом, правильно. Як би ви не називали цю нашу дивовижну здатність зливатись з усім, що відбувається довкола, – симпатією, любов'ю, співчуттям, – вона завжди нам притаманна. За бажання, ми можемо настільки поріднитись із моральним світом, що всім, що в ньому відбувається і нам відоме, перейматимемось, наче це відбувається з нами. Більш того, якщо навіть світові події нас майже не цікавлять, уже вистачить однієї спільної, але глибокої думки про справи інших людей, одного тільки внутрішнього розуміння нашого діяльного зв'язку з людством, аби змусити наше серце битися частіше вже при думці про долю всього людства, а всі наші думки і всі наші вчинки поєднувати з думками і вчинками всіх людей в одне співзвучне ціле. Виховуючи цю чудову нашу властивість, усе сильніше й сильніше розвиваючи її в душі, ми досягнемо таких висот, з яких перед нами цілковито відкриється інша частина майбутнього нашого шляху. І благо тим із смертних, хто, раз піднявшись на цю висоту, зуміє на ній утриматись, а не кинеться знову туди, звідки почалось його сходження. Усе наше існування досі було безперервним коливанням між життям і смертю, тривалою агонією. Тут почалося справжнє життя, відтепер лише від нас залежить, чи йти дорогою правди й добра, оскільки закон духовного світу вже перестав бути для нас непроглядною таємницею.

Але чи так минає життя довкола нас? Зовсім навпаки. Закон духовної природи проявляється в житті пізно і невиразно, але, як бачите, його зовсім не слід вигадувати [він не залежить од нас], як і фізичний закон. Усе, що від нас вимагається, це – мати відкриту душу для цього пізнання, коли воно постане перед нашим розумом. У звичайному плині життя, у повсякденних клопотах нашого розуму, у звичній дрімоті душі моральний закон виявляється не так явно, як закон фізичний. Щоправда, він повністю оволодіває нами, визначає кожну нашу дію, найменше зусилля нашого розуму, але водночас, зберігаючи нашу свідомість – посередництвом якогось дивного поєднання постійно діючого чуда, – цей моральний закон накладає на нас велику відповідальність за все, що ми робимо, за

кожен порух нашого серця, навіть за найменшу швидкоплинну думку, яка ледь торкнулась нашого розуму. І незважаючи на це, моральний закон випадає із нашого розуміння у щонайглибший морок. Що ж відбувається? Людина, яка не знає справжнього рушія, несвідомою зброєю якого є моральний закон, створює собі свій власний закон. Саме цей закон, який людина створює за власним почином для себе, і є те, що називають *моральним законом*, інакше – мудрістю, вищим благом, або просто законом, або ще по-іншому⁸. І цьому крихкому власноручному витворові, який можна свавільно знищити (і насправді знищення відбувається постійно), людина, будучи безпорадно-осліпленою, приписує все позитивне, безумовне, непорушне, властиве справжньому закону і її буття, а між іншим, з допомогою лишень свого розуму, людина, очевидно, могла б досягнути в сенсі цього сокровенного начала тільки одну неминучу необхідність – і не більше.

Відтак, хоч моральний закон перебуває поза нами і незалежно від наших знань, так само, як і фізичний закон, все-таки є суттєва різниця між цими двома законами. Численна кількість людей жила (і живе ще й досі) без найменшого уявлення про зміни речей у природі: Бог захотів, щоб людський розум пізнавав їх самостійно й поступово. Та як низько не перебувала б розумна істота, які примітивні не були б її здібності, вона завжди має певне уявлення про першооснову, що спонукає до дій. Аби розмірковувати, аби оцінювати, необхідно мати уяву про добро і зло. Заберіть у людини це розуміння, і вона не буде вже розмірковувати, не буде оцінювати, бо не залишатиметься більше розумною істотою. Без цього розуміння Бог не міг залишити жити навіть на мить. Він нас і створив із цим. Ця недосконала ідея, неймовірним способом вкладена в нашу душу, і є суттю людини розумної. Ви щойно переконались, що можна було б добути з цієї ідеї, якби вдалося відтворити її первісну чистоту, у якій вона була подана нам спочатку. Необхідно, однак, подумати й над тим, чого можна досягнути, якщо шукати основу всіх наших пізнань лише в нашій природі.

Сокільники, 1 липня 1830

Лист четвертий

Воля є нічим іншим як видом мислення. Уявляємо собі волю обмеженою чи безкінечною, все одно доводиться

визнавати, що існує певна причина, яка змушує її діяти; тому її слід розглядати не як начало вільне, а як начало зумовлене.

Спіноза. De ansma

Як ми вже бачили, будь-яке природне явище можна розглядати як силогізм, а можна – і як число. При цьому спостереження – це вираження природи в числі або дослідження її в дії, обчислення – вирахування її абстрактно, а одиниці – це знайдені в природі величини, які вираховують, додаючи ще й спостереження, – і на цьому наука закінчується. Ось і все коло позитивного знання. Необхідно враховувати і те, що власне кількостей у природі не існує, а якби й існували, то аналітичний висновок дорівнював би творчому. Хай буде так, бо інакше досконала вірогідність була б необмежена і, відповідно, всемогутня⁹. Справжні кількості, тобто абсолютні одиниці, існують тільки в нашому розумі, а у Всесвіті перебувають лише числові видимості. Ці видимості, через які ми бачимо матеріальне, і дають нам поняття про числа, а це і є основою математичного сприйняття. Отже, числове вираження предметів є нічим іншим, як ідеологічним механізмом, який ми створюємо із даного нам природою. Спочатку ми переводимо його до сфери абстрактного, потім сприймаємо як величини і, нарешті, чинимо з ними так, як нам потрібно. Відповідно, математична вірогідність також має свою межу, тому не втрачаймо її з очей.

Як додаток до явищ природи, науки чисел, без сумніву, достатньо для емпіричного мислення, а також для задоволення матеріальних потреб людини. Але не можна сказати, що вона так само відповідає вірогідності, яку вимагає розум. Відстале, нерухоме, геометричне розмірковування, яким його переважно сприймають геометри, є чимось без розуму, безбожним. Якби в математиці існувала абсолютна достовірність, то число було б чимось реальним. Саме так сприймали число піфагорійці, кабалісти та інші, які приписували числам різні сили, існування в них начала і суті усіх речей. Вони були цілком послідовними, бо уявляли, що природа складається з числових величин, а про щось інше і не думали. Але ми бачимо в природі щось інше, ми свідомо віримо в Бога, а коли намагаємося в руки Творця вкласти циркуль, робимо дурницю. Бо забуваємо, що міра і межа – одне і те ж, що безкінечність є першою з властивостей, яка і є складовою Його божественності, а ми, перетворюючи вищу істоту у вимірника, позбавляємо Його вічної природи і опускаємо до нашого рівня. Несвідомо нами володіють ще язичницькі уявлення: це і є джерелом такого помилкового твердження. Число не може існувати в божественній думці; творіння витікають із Бога, подібно, як тече вода в потоці: без кінця і краю. Але людині конче необхідно знайти дотичність між її обмеженим розумом і

безкінечним розумом Бога, бо між ними – безмежність, тому вона й любить міряти могутність Бога за своїми розмірами. Перед нами – справжній антропоморфізм, який є набагато шкідливіший від антропоморфізму простаків, що нездатні через своє палке прагнення наблизитися до Бога і увявити собі духовну істоту іншою, ніж та, яка сумісна з їхнім розумінням, яке опускає Бога до їхнього рівня. Правду кажучи, і філософи чинять не ліпше. *“Вони приписують Богові, – сказав великий мислитель, який добре на цьому розумівся”¹¹, – розум, що подібний до їхнього власного. Чому? Бо вони за своєю природою не знають нічого ліпшого, ніж власний розум. А поміж тим, божественний розум є причиною всього, а людський розум – лише наслідком, то що ж може бути між ними спільного? Хіба те ж саме, – додає мислитель, – що між Сузір’ям Собаки на небі і собакою на вулиці – одне і теж ім’я”.*

Як бачите, всі позитивні науки, що їх називають точними, відштовхуються від того, що вони займаються кількостями, або іншими словами, предметами обмеженими. Природно, що розум, з його можливістю повністю охопити ці предмети, досягнув у їхньому пізнанні найвищої вірогідності, яка тільки можлива для нього. Але ви бачите також і те, що, якою б значною не була наша пряма участь у створенні цих істин, ми все-таки не з себе їх видобуваємо. Перші ідеї, з яких витікають ці істини, дано нам ззовні. Отже, ось які логічні наслідки витікають зразу з самої природи цього пізнання і які є для нас найбільш близькими через доступну нам достовірність. Перше: вони стосуються тільки чогось обмеженого, друге: вони не народжуються безпосередньо в нашому мозку. У цій сфері понять ми розвиваємо наші здібності тільки стосовно скінченного і нічого нового не вигадуємо. Чого ж ми зможемо досягти, якщо захочемо застосувати прийоми, основані на досягненні цього пізнання, до пізнання іншого рівня? Невже абсолютна форма пізнаного предмета, яким би він не був, конче повинна бути формою чогось скінченного, а сам предмет мусить перебувати поза нами? А такими і є природні умови вірогідності. На якому ж тоді місці стосовно предметів у духовній сфері опинимось ми? Перш за все, де є межа даних, що входять у сферу психології і моралі? Межі нема. Де здійснюється моральна дія? У нас самих. Отже, чи може розум використати прийом, що він його застосовує для позитивних понять, в іншій сфері? Зовсім ні. Тоді як досягнути очевидності? Щодо мене, то я не знаю. Дивним є те, що філософія до цього питання ніколи не доходила. Вона ніколи не наважувалася чітко встановити суттєву різницю між двома сферами людського знання, вона завжди плутала безмежне з тим, що має межі, видиме з невидимим, те, що можна сприйняти почуттями, з тим, що не можна. Якщо вона деколи і говорила щось інше, то в глибині душі ніколи не мала сумнівів щодо того, що світ духовний можна так само

пізнати, як і світ фізичний: вивчаючи його з циркулем у руках, рахуючи, вимірюючи величини духовні, як матеріальні, досліджуючи істоту розумну, як істоту неживу. Дивно, наскільки людський розум є ледарем. Щоб позбутися напруги, якої вимагає чітке розуміння вищого світу, він спотворює цей світ, спотворює самого себе і спокійнісінько йде далі. Згодом ми побачимо, чому він так чинить.

Не варто думати, ніби у природничих науках все зводиться до спостереження і досліду. Одна із таємниць їхніх блискучих методів – вони спостерігають за тим, що справді може бути предметом спостереження. Можна вважати це началом негативним, але воно сильніше і плодотворніше від начала позитивного. Саме завдяки йому досягла своїх успіхів нова хімія, воно очистило загальну фізику від метафізики, а від часів Ньютона стало її головним правилом і основою її методу. Що ж це означає? Не що інше, як те, що досконалість цих наук, вся їхня могутність виходять з уміння повністю дати себе обмежити тій сфері, яка їм належить. Ось і все. З іншого боку, в чому ж суть самого процесу спостереження? Що ми робимо, коли спостерігаємо за рухом світил на небосхилі чи за рухом життєвих сил в організмі? Коли вивчаємо сили, які рухають тілами чи молекулами, з яких вони складаються, коли вивчаємо хімію, астрономію, фізику, фізіологію? Ми робимо висновок з того, що було, для того, що буде; з'єднуємо до купи факти, які в природі йдуть один за одним, і робимо з цього недалекий висновок. Ось неминучий шлях досвідченого методу. Та чи відомо вам у моральному плані, щоб щось трапилось через силу постійного невідворотного закону, за яким ви могли б зробити висновок, як розміщені факти, і передбачити, таким чином, майбутнє на основі попереднього. Зовсім ні. Навпаки, все здійснюється тільки на основі вільних актів волі, які не пов'язані між собою, не підкоряються іншим законам, тільки своїм примхам, тобто все зводиться до дії бажання і свободи людини. Яка користь була б від методу дослідного? Жодна.

Ось чому, природний хід людського розуму навчає нас у сфері того пізнання, у якій він може досягти своєї найбільшої достовірності.

Зрозуміло, що справжні науки завжди були предметом вивчення. Як вам відомо, років сто тому вони зразу піднялися до того рівня, на якому перебувають зараз. До цього рівня їх підштовхнули три відкриття: аналіз – творіння Декарта, спостереження – творіння Бекона, небесна геометрія – творіння Ньютона. Аналіз обмежений математикою і до нас не має стосунку, можна тільки зауважити, що він викликав приєднання необґрунтованої примусовості до моральних наук, а це завдало великої шкоди їхнім успіхам. Новий спосіб вивчати природничі науки, відкритий Беконем, дуже важливий для всієї філософії, бо він відкрив у ній емпіричний напрям, який надовго визначив хід сучасної думки. Та у цьому нашому дослідженні нас найбільше цікавить закон, за яким всі тіла

тяжіню до одного загального центру. Про нього і поговоримо.

На перший погляд здається, що всі сили природи зводяться до всесвітнього тяжіння, однак ця сила – не єдина, і саме тому закон, якому підкоряється природа, має такий глибокий зміст. Саме тяжіння не тільки не пояснює все у світі, воно взагалі нічого ще не пояснює. Якби діяла тільки сила тяжіння, то вся речовина перетворилася б на одну безформну і зашкарублу масу. Будь-яка дія в природі завдячує двом силам, які викликають в об'єкті, що рухається, потяг до руху в протилежних напрямках, а ця істина найкраще проявляється в космічному русі. Поміж тим, астрономи переконалися, що небесні тіла підкоряються законові тяжіння, а дії цього закону можна вирахувати якнайточніше, тому й перетворили всю систему світу в геометричну задачу. Найзагальніший закон природи вони сприймають за допомогою деякої математичної фікції на ім'я Притягання або Всесвітнє Тяжіння. Але існує ще одна сила, без якої тяжіння ніяк не могло б прислужитися, це – Початковий поштовх або Виверження. Отже, двома основними силами природи є Тяжіння і Виверження. Усі вчення про паралелізм двох світів ґрунтуються на чіткій ідеї спільної дії цих двох сил. Нам доводиться тільки застосовувати цю ідею до сукупності тих двох сил, існування яких у духовній сфері ми встановили ще раніше: сили, яку створюємо самі, нашої вільної волі, бажання, і до тієї, яку не можемо пізнати, – це дія на нашу сутність сили поза нами, а потім спостерігати за наслідками.

Немає сумніву, що сфера застосування відкритого Ньютоном закону дуже широка, і надалі розширюватиметься. Та не слід забувати, що закон падіння ваги встановив Галілей, а закон руху планет – Кеплер. Ньютонові належить тільки щасливе натхнення – поєднати в одне ціле ці два закони. Втім, все, що стосується цього славного відкриття, дуже важливе. Неважко зрозуміти, чому один геометр так шкодував, що ми не знаємо деяких формул, які Ньютон використовував у своїй роботі, бо наука, безперечно, досягла б більшого, якби знайшла ці талісмани генія. Та чи можна всерйоз припустити, що вся таємниця геніальності Ньютона, вся його могутність містилися тільки в його математичних прийомах? Невже ми не знаємо, що у цьому піднесеному розумі було ще щось, крім здібностей до математики? Тому й питаю вас, чи могла народитися будь-коли така думка в розумі без Бога? Чи могла невіруюча душа дати світові істину такої величини? Чи можна уявити, що, коли Ньютон втік від спустошливої епідемії з Лондона до Кембріджа, а закон матеріальності заблуснув перед його духом, і впала завіса, що приховувала природу, в його благочестивій душі були тільки одні цифри? Дивно, що існують ще люди, які не можуть без жалю думати про Ньютона, який коментує Апокаліпсис. Вони не можуть зрозуміти, що великі відкриття, які стали гордістю всього людства, міг зробити тільки той Ньютон, яким він був – генієм покірним і всеосяжним, смиренним і могутнім, а зовсім не таким зарозумілим,

яким його хочуть показати. Ще раз повторюю: чи можливо, щоб людина, яка не те, що відкидає Бога, але байдужа до релігії, розсунула кордони науки далеко за межі, які були їй вказані?

Ми знаємо про притягання в багатьох його проявах, воно постійно постає перед нашими очима, ми вимірюємо його, знаємо про нього достатньо. І це цілком відповідає нашим уявленням про нашу власну силу. Щодо Виверження, то ми знаємо тільки про його абсолютну необхідність. Те ж саме знаємо ми і про божественну дію на нашу душу. Ми однаково впевнені в існуванні однієї й іншої сили. Про одну силу в нас пізнання – чітке і зрозуміле, про іншу – темне і нечітке, але про обидві знаємо напевно – вони мають цілковиту вірогідність. Таким є безпосередній вступ до пізнання матеріального укладу світу, який наш розум пізнає зовсім природно. Але не слід забувати і про те, що, завдяки астрономічному аналізу, закони нашої сонячної системи поширюються і на всі зоряні системи, які заповнюють небесні простори, а молекулярна теорія називає його причиною утворення тіл. Тому ми зовсім справедливо можемо вважати закон нашої системи загальним чи не для всього Всесвіту, а думка ця набуває надзвичайно великого значення.

Втім, усі ці розмежування між істотами, всі ці відмінності, що їх вигадують між нами для зручності чи через сваволю, не мають ніякого стосунку до творчого начала. Що б ми не робили, в нас присутнє внутрішнє відчуття реальності вищої від тої, що нас оточує і є видимою. Чи не є ця інша реальність єдиною правдивою реальністю, об'єктивною, яка охоплює істоту і розчиняє нас самих у всезагальній єдності? У цій єдності зникають всі відмінності, всі межі, які встановлює розум через свою недосконалість і обмеженість своєї природи, і тоді у всьому безмежжі речей залишається тільки одна дія – єдина і світова. Справді, подібно, як внутрішнє відчуття власної природи, так і сприйняття Всесвіту дають нам можливість пізнати все створене тільки як безперервний рух. Таким є світовий рух. Тому й у філософії ідея руху повинна передувати будь-якій іншій. Ідею руху доводиться шукати в геометрії, бо тільки там знаходимо її очищеною від свавільної метафізики, і тільки в лінійному русі можемо сприйняти абсолютне знання про рух взагалі. Геометр не може уявити собі іншого руху, крім наданого. Він мусить виходити з того, що тіло, яке рухається, само по собі є інертним, а будь-який рух є наслідком поштовху ззовні. Отже, і в найвищій межі абстрагування, і в самій природі ми постійно повертаємося до будь-якої дії [action], зовнішньої і первинної, незалежної від самого предмету. Отож, ідея руху через невблаганну вимогу логіки викликає уявлення про таку дію, яка відрізняється від будь-якої сили і причини, що перебувають в предметі, який рухається.

Ось чому людському розумові так важко відкинути давнє хибне

уявлення, ніби всі ідеї виникають у розумі через зовнішні почуття. Справа в тім, що у світі не існує нічого такого, у чому ми сумнівалися б більше, ніж у притаманній нам самостійній силі. Система сенсуалістів тому й така непереконлива, бо приписує матеріальному здатність безпосередньо впливати на духовне, примушуючи таким чином тіла зіштовхуватися зі свідомостями, замість того, щоб зближувати предмети однієї природи, тобто одні свідомості з іншими. Задумайтесь над тезою про те, що чистій ідеї руху матеріальне не потрібне зовсім. Різниця між рухом матеріальним і рухом у сфері духовного полягає в тому, що елементи першого – простір і час, другого – тільки час, а очевидним є те, що самої тільки ідеї часу достатньо для виникнення ідеї руху. Отже, закон руху є законом усього у світі, а те, що ми говорили про фізичний рух, цілком можна застосувати і до руху розумового чи морального.

Який же висновок можна зробити зі всього сказаного? Не становить жодних труднощів вважати власні дії людини причинами сторонніми [*principe occasionnel*], силою, яка діє тільки тому, що вона з'єднується з іншою вищою силою, так само, як притягання діє тільки разом із силою виверження. Ось до якого висновку ми хотіли прийти.

Хтось, може, подумає, що в цій системі немає місця для філософії нашого Я, і помилиться. Навпаки, ця філософія добре знаходить спільну мову з уже викладеною системою, а тут ми просто виокремили її дієву значимість, ось і все. З того, що ми говорили про подвійну дію, яка керує світами, зовсім не слід робити висновок, що наша власна діяльність нічого не варта. Потрібно добре зрозуміти притаманну нам силу і намагатися правильно її зрозуміти. Ця сила постійно спонукає людину, але вона не відчуває її в собі, хоча ця зовнішня дія впливає на неї через свідомість. Тому, яким би шляхом не дійшла до моєї голови ідея, я знаходжу її там тільки тому, що усвідомлюю. Відповідно, я й справді постійно дію, хоча й підкоряюся чомусь, що є набагато сильнішим від мене, – я усвідомлюю. Одне не усуває іншого, одне йде за іншим, не виключаючи його, а перший факт є так само доведений мені, як і останній. Інша справа, якщо мене запитують, як може на мене впливати ця зовнішня дія. Ви розумієте, що зараз не час розглядати це питання, на нього дасть відповідь вища філософія. Простий розум має тільки встановити факт зовнішньої дії і прийняти його за одне з основних своїх вірувань, решта його не стосується. Втім, хто не знає, як чужа думка втручається в нашу свідомість? Як ми підкоряємося думкам і переконанням інших? Кожний, хто розмірковує над цим, добре розуміє, що один розум підкоряється іншому, зберігаючи всю свою силу і всі свої здібності. Отже, велике питання про свободу волі, наскільки б заплутаним воно не було, не було б і таким важким, якби ми могли повністю проинятися ідеєю про те, що природа розумної істоти є тільки

у свідомості, а оскільки розумна істота усвідомлює, вона нічого не втрачає зі своєї природи, яким би не був шлях усвідомлення.

Справа в тім, що шотландська школа, яка так довго панувала у філософському світі, переплутала всі питання Ідеології. Вам відомо, що вона прагне віднайти джерело будь-якої людської думки і все пояснити, знайти те, що пов'язує сучасне уявлення з попереднім. Вони дійшли до думки про виникнення відомої кількості ідей через їх асоціацію і зробили висновок про те, що все у нашій свідомості діється з тієї ж причини. Відтоді вони не бажають приймати іншу думку. Вони уявили, що все зводиться до факту свідомості, на якому і була побудована вся емпірична психологія. Але дозвольте запитати, чи існує щось, більш злагоджене з нашими відчуттями, ніж постійна зміна ідей у нашому розумі, в якій ми не беремо жодної участі. Чи не є ми переконаними в такій безперервній роботі нашого розуму, яка не залежить від нас? Ми так і не змогли б вирішити це завдання, навіть якби нам вдалося звести всі наші ідеї до обмеженої кількості і встановити їхнє джерело. Звичайно, в нашому розумі не відбувається нічого, що не було б пов'язане з тим, що відбувалося раніше. Однак, це не означає, що моя власна сила викликає кожну зміну в моїй думці, в її формі, адже тут існує ще величезний вплив, який зовсім не схожий на мій. Отже, емпірична теорія встановлює тільки деякі явища нашої природи, але не може дати жодного поняття про сукупність явищ.

Нарешті, дія людини виходить з неї тільки тоді, коли ця дія відповідає законові. Кожного разу, коли ми відступаємо від нього, наші дії визначаємо не ми, а те, що нас оточує. Підкоряючись цим чужим впливам і виходячи за межі закону, ми знищуємо себе. З іншого боку, підкоряючись божественній силі, ми ніколи не можемо повністю її усвідомити, тому що вона ніколи не зневажає нашу свободу. Отже, наша свобода є лише в тому, що ми не відчуваємо нашої залежності, цього цілком достатньо,

щоб вважати себе вільними і єдиними з усім, що робимо, з усім, що думаємо. На жаль, людина розуміє свободу по-іншому: *вважає себе вільною*, як говорить Йов, як *дикий віслик*. *“Але легковажна людина мудрує, хоча й людина народжується подібною до дикого віслика”*¹².

Чи можу я сумніватися в тому, що вільний? Поки я пишу ці рядки, чи не знаю я, що можу й не писати їх? Якщо Провидіння вже визначило мою долю, що я можу змінити, якщо не відчуваю його влади? Але з ідеєю про мою свободу пов'язана інша жахлива ідея, її жахливий немилосердний наслідок – зловживання моєю свободою і зло як його наслідок. Уявімо, що одна-єдина молекула речовини один-єдиний раз зробила довільний рух, наприклад, замість того, щоб рухатися до центру своєї системи, відхилилася в бік від того радіуса, на якому перебувала. Що ж станеться? Чи не зрушить з місця всякий атом в безмежних просторах? Чи не зміниться зразу ж весь уклад Всесвіту? Чи можуть всі тіла рухатися в безладі і самознищуватись? Чи розумієте ви, що все це кожної миті чинить кожен із нас? Ми тільки те й робимо, що втягуємося в довільні дії, розхитуючи кожного разу весь Всесвіт. Ці жахливі спустошення в глибинах творіння ми чинимо не тільки зовнішніми діями, а кожним душевним порухом, кожною найсокровеннішою думкою. Ось якими нас бачить Всевишній. Чому Він терпить це? Чому не вимете з простору цей світ обурених тварюк? Чому наділив їх такою страшною силою? Бо так Він захотів. Сказав Він: *“Сотворимо людину за образом нашим і подобою”*. Наша свобода і є тим образом Божим, Його подобою. Але створивши нас таким дивним способом, Він надав нам здатність знати, що ми противимося своєму Творцеві. Чи можна повірити, що, дарувавши нам таку дивну силу, яка не узгоджується зі світовим укладом, Він не захотів скерувати її в потрібному напрямку, підказати нам, як використовувати її? Слово Боже слухало все людство, уособлене в одній людині, в якій існували всі майбутні покоління. Потім вона просвітила вибраних, щоб вони зберігали істину на землі, і нарешті, визнала одного з нас бути гідним і відчувти Божественний авторитет, бути посвяченим у всі його сокровенні думки, щоб стати з ним одним цілим. А ще доручив їй повідомити нам все доступне з Божественної таємниці. Ось чому навчає нас священна мудрість. Чи наш власний розум не говорить нам про те саме? Якби Бог не навчав нас, чи міг би світ проіснувати хоча б мить, і ми самі, і будь-що? Чи не перетворилося б усе на хаос? Звичайно, так, тому наш розум, який починає прозрівати від оманливої самовпевненості, від повного занурення в свою гординю, говорить те саме, що й віра. Про те, що Бог мусив повчати людину і провадити її з першого дня творіння, про те, що Він ніколи не переставав і не перестане повчати і провадити до закінчення віку.

Лист п'ятий

Much of the soul they talk. but all awry.
Milton

Ви бачите, все складається так, що ми знову опиняємось у певній залежності: закон не може бути даний людським розумом сам собі так само, як цей розум не спроможний встановити закон будь-якої створеної речі. Закон духовної природи нам раз і назавжди вказаний, як і закон природи фізичної: якщо ми вважаємо, що останній готовий, то немає жодних підстав вважати, буцімто інакша ситуація з першим. Однак світло морального закону сяє з віддаленої та невідомої сфери, наче сяєво тих сонць, які рухаються в інших небесах і промені яких, щоправда послаблені, все ж доходять до нас. Нам треба мати розплющені очі для сприйняття цього світла, щойно воно заблестить перед нами. Ви бачили, ми зробили такий висновок з допомогою логічних висновків, які відкрили деякі елементи тотожності між двома світами: матеріальним та духовним. Шкільна психологія [хоч і] починається майже там само, призводить до інших наслідків. Вона запозичує у природничих наук лишень один спосіб спостереження, тобто саме те, що найменше підходить (відповідає) предметові її вивчення. Натомість замість того, аби піднятися до справжньої єдності всього, вона лише змішує те, що завжди має бути окремо, замість закону вона знаходить хаос. Так, немає сумніву, у всій сукупності істот є абсолютна єдність: саме це і є тим, що ми своїми силами прагнемо довести. Скажу більше: саме в цьому й суть основної віри кожної здорової філософії. Але ця єдність об'єктивна, вона – поза нашою чуттєвою реальністю. Не сумніваюсь, цей факт має величезне значення, і він просвічує УСЕ велике: він створює логіку причин і наслідків, але він не має нічого спільного з тим пантеїзмом, який сповідує більшість сучасних філософів. Це сумне вчення, що нині надає фальшивого забарвлення усім філософським напрямкам і спотворює всі без винятку сучасні системи, незалежно від того, як не марнували б вони своїх запевнень у вірності спірітуалізові, вважає, що необхідно ставитись до фактів духовного світу так, ніби вони мають справу з фактами світу матеріального.

Розум за своєю природою прагне до єдності, але, на жаль, поки що не зрозуміли як слід, у чому полягає єдність речей. Аби в цьому пересвідчитись, достатньо поглянути на те, як більшість мислячих трактує безсмертя душі. Вічно живий Бог і душа, подібна до нього, вічно жива, одна абсолютна нескінченність та інша абсолютна нескінченність поряд... Хіба це можливо? Чи абсолютна нескінченність не є абсолютною досконалістю? Як можуть бути поряд дві вічні істоти, дві істоти досконалі? А справа ось у чому. Оскільки немає ніяких логічних підстав припускати, що істота, яка складається із

свідомості та матерії, водночас втрачає обидві складові, то людському розумові легше було припустити, що одна з цих частин може пережити іншу. Та на цьому і слід було б зупинитись. Нехай я проживу сто тисяч років після тієї миті, яку я називаю смертю і яка є суто фізичним явищем, що не має нічого спільного з моїм свідомим існуванням, звідсіль ще далеко до безсмертя (вічності). Як усі інстинктивні ідеї людини, ідея безсмертя душі була спершу простою і розумною; але, потрапивши пізніше на надто ситий ґрунт Сходу, вона там розрослась над міру і стала, у підсумку, нечестивим догматом, де творіння змішується з творцем, отож межа, яка завжди їх розділяла, стирається, дух поборюється величезною важкістю безмежного майбуття, все змішується й заплутується. А потім – ця ідея вдерлась разом із багато-чим іншим, запозиченим від язичників, у християнство. У цій новій силі вона знайшла собі надійну опору і змогла таким чином цілком підкорити собі серце людини. Крім цього, кожному відомо, що християнська релігія сприймає безсмертя, як нагороду за життя цілком святе, отож, якщо вічне життя необхідно ще заслужити, то наперед володіти ним, вочевидь, не можна. Будучи нагородою за досконале життя, чи може воно бути кінцем існування, що минуло у гріху? Дивна річ. Хоч дух людський осяяний найбільшим із світочів, він все ж не спроможний оволодіти повною істиною і постійно борсається між справжнім (істинним) та фальшивим (хибним).

Треба визнати, що будь-яка філософія замкнена з необхідності у фатальне коло без виходу. У сфері моралі вона сама собі встановлює закон, потім невідомо як і невідомо чому починає йому підкорятися; у сфері метафізики вона спочатку встановлює якесь начало, з якого потім з її волі витікає цілий світ нею ж створених речей. Це – вічне *petitio principii*, воно – неминуче, бо інакше уся роль розуму у цій справі звелася б до нуля.

Ось, наприклад, як чинить найбільш позитивна, найбільш строга філософія нашого часу. Вона встановлює факт про те, що знаряддям пізнання є наш розум, а тому спочатку необхідно навчитися його пізнавати, бо без цього, на її думку, ми не зможемо використовувати його належним чином. Згодом та сама філософія усіма силами розколює і розбирає сам розум. З допомогою чого вона виконує цю необхідну попередню роботу, цю анатомію свідомості? Чи не з допомогою того ж розуму? Отже, як вона може дійти до шуканого пізнання, якщо змушена у цій найпершій і найголовнішій операції взяти знаряддя, яким не володіє? Це неможливо зрозуміти. Але і це ще не все. Більше впевнена в собі, ніж усі попередні філософські системи, вона стверджує, що з розумом треба поводитися так само, як і з зовнішніми предметами. Тим же оком, яке ви скеровуєте на (зовнішній) світ, ви можете роздивитися і свою власну сутність. Так само, як ви ставите перед собою світ, можете поставити перед собою самого себе. Так само, як ви розмірковуєте над світом і проводите над ним досліди, можете розмірковувати і проводити досліди над самим

собою. Закон тотожності є спільним для природи і розуму, тому й дозволяє однаково поводитися з ними обома. На основі тотожних явищ матеріального порядку ви можете робити висновки про загальне явище. То що ж заважає вам з ряду однакових фактів приходити до загального факту і в порядку розумовому? Так само, як ви можете заздалегідь передбачити фізичний факт, з тією самою впевненістю можете передбачити і духовний факт. У психології сміливо можна чинити так само, як у фізиці. Такою є емпірична філософія. На щастя, зараз ця філософія залишилася долею тільки кількох відсталих голів, які вперто тупцюють на старих шляхах.

Ось вже світло пробивається крізь темряву навколо нас. Усі напрямки філософії, навіть еклектизм, який є таким добродушним і поступливим, що, здається, тільки й думає про самознищення, наввипередки прагнуть повернути нас на надійніші шляхи. Серед розумових течій сучасності є одна, яку потрібно особливо виділити. Це вид тонкого платонізму, нове породження глибокої і мрійливої Німеччини, це трансцендентний ідеалізм, який перепопнений піднесеною і вдумливою поезією, і вже розворушив до основи старезну будівлю філософських забобонів. Але поки що новий напрямок перебуває на таких захмарних висотах, що аж подих захоплює. Він ніби літає в прозорому повітрі, часом світиться якимось м'яким і ніжним блиском, часом так губиться в неясних і похмурих сутінках, що можна вважати його одним із тих фантастичних видінь, що час від часу з'являються на південному небі, а вже через мить зникають і не залишають сліду ні в повітрі, ні в пам'яті. Маймо надію, що прекрасна і велична думка незабаром опуститься на життєві простори, а ми вітатимемо її з величезною прихильністю. Поки що даймо їй можливість йти звивистою дорогою, а самі підемо окресленою і надійнішою.

Оскільки ми вже впевнилися, що рух у світі моральному, так само, як рух у світі фізичному, є наслідком першопоштовху, то чи не впливає з цього, що обидва ці рухи підпорядковані одним і тим самим законам, а тому всі явища життя духу можна вивести за аналогією? Подібно до того, як зіткнення тіл в природі стає продовженням цього першого поштовху, який є повідомлений матерії, так і зіткнення свідомостей стає продовженням руху духу. Подібно до того, як в природі будь-яка річ пов'язана з усім, що було перед нею і буде після неї, так і окрема людина і будь-яка думка людей пов'язані з усіма людьми і усіма людськими думками, що були перед ними і будуть після них. Оскільки природа єдина, то, за образним висловом Паскаля, вся наступна зміна людей – одна вічна людина, а кожен із нас – учасник роботи свідомості, яка здійснюється протягом століть. Нарешті, подібно до того, як будівельна і безперервна робота матеріальних елементів або атомів, тобто відтворення фізичних істот, є складовою матеріальної природи, так і

подібна робота духовних елементів або ідей, тобто відтворення душ, є складовою духовної природи. Якщо я осягаю усю матерію як одне ціле, то так само я маю сприймати і сукупність свідомостей, як єдину свідомість.

Головним рушієм освіти душ, без сумніву, є, слово, бо без нього не можна собі уявити ні виникнення свідомості в окремій особистості, ні її розвиток у людському роді. Але одного тільки слова недостатньо, щоб викликати велике явище всесвітньої свідомості. Слово – не єдиний засіб спілкування між людьми, тому воно не охоплює собою всієї духовної праці, що здійснюється у світі. Тисячі прихованих нитей поєднують думки однієї розумної істоти з думками іншої, наші найсокровенніші думки знаходять різноманітні способи, щоб вилитися назовні. Вони розвіюються, схрещуються між собою, зливаються в єдине, переходять від однієї свідомості до іншої, запліднюються – і, нарешті, народжують загальну свідомість. Іноді трапляється, що виявлена думка ніби не має жодного впливу на оточення, а поміж тим – поштовх передався. Прийде час, і думка знайде іншу, рідну, яку вона зворушить, доторкнувшись до неї. Тоді ви побачите її відродження і приголомшливу дію у світі свідомості.

Ви, напевно, знаєте про такий фізичний дослід: у ряд підвішують кілька кульок, відводять у бік одну з них, тоді остання кулька відстрибує, а решта залишаються нерухомими. Саме так, проходячи крізь голови людей, передається і думка¹³. Скільки великих думок, що з'явилися невідомо звідки, охопили численні маси і покоління. Скільки піднесених істин живе і так діє, пануючи або освічуючись серед нас, але ніхто не знає, звідки з'явилися ці вражаючі сили або блискучі світочі, як вони пройшли крізь час і простір. Колись Цицерон сказав: *"Природа так влаштувала людське обличчя, що воно виявляє почуття, заховані в серці; що б ми не відчували, наші очі завжди це відображають"*. Це цілком правильно: все в розумній істоті виявляє її приховану думку, уся людина повідомляється ближньому. Так зароджується свідомість, адже вона не виникає з допомогою прекрасніших способів, ніж все інше. Тут відбувається таке ж зародження, як і у всьому іншому. Один і той самий закон, незважаючи на своє походження, має силу у будь-якому відтворенні: все виникає через зіткнення або злиття істот; жодна сила, жодна відокремлена від інших влада не може вплинути на це. Необхідно тільки врахувати той факт, що власне зародження відбувається десь за межами нашого безпосереднього спостереження. Подібно до того, як у фізичному світі ми спостерігаємо дії різних природних сил – притягання, асиміляції, спорідненості і т.д., підходимо, таким чином, до невідчутного факту, до самого акту, який повідомляє фізичне життя. Так само і в духовному світі ми бачимо наслідки, викликані різноманітними людськими силами. Ми підходимо до чогось, що зникає у нашій уяві, до самого акту передачі духовного життя.

Що є тією світовою свідомістю, яка відповідає світовій матерії, на лоні якої відбуваються духовні явища, так само, як на лоні матеріальності відбуваються фізичні явища? Це не що інше, як сукупність усіх ідей, що живуть у людській пам'яті. Для того, щоб ідея стала надбанням людства, вона мусить пройти через певну кількість поколінь, тобто ідея стає надбанням загального розуму тільки як традиція. Але ми говоримо не тільки про ті традиції, які людському розумові передають історія і наука, ці традиції є лише частиною світової пам'яті. Багато таких традицій, яких ніколи не оголошували перед народними зібраннями, їх ніколи не оспівували рапсоди, їх ніколи не вирізьблювали на колонах, не писали в хартіях. Час їхнього виникнення ніколи не перевіряли з допомогою обчислень, а пов'язували з рухом небесних світил; критика ніколи не зважувала їх на своїх упереджених вагах. У глибину душі їх вкладає невідома рука, серцю новонародженого їх повідомляє перша материнська усмішка, перша батьківська ласка. Такими весильними є спогади, в яких зосереджений досвід поколінь: кожен сприймає їх із повітрям, яким дихає. Саме тут звершуються всі дива свідомості. Щоправда, цей прихований досвід століть цілісним не доходить до кожної часточки людства, але все одно є складовою сутністю всесвіту – він тече в жилах людських рас, він втілюється в утворенні їхніх тіл. Нарешті – він є продовженням інших, таємничіших традицій, які не мають коріння на землі, але з нього починаються усі суспільства. Встановлено: у кожному племені, як би воно не відокремилася від основного світового руху, завжди є більш-менш чіткі уявлення про вищу істоту, про добро і зло, про те, що справедливе і несправедливе. Без цих уявлень плем'я не могло б існувати так само, як воно не може існувати без плодів землі, які воно нехтує, без дерев, які дають йому затінок. Звідки ці уявлення? Ніхто про це не знає – перекази, та й годі. Виявити їхнє походження неможливо: діти сприймали їх від батьків і матерів, це і є їхнім родоводом. Згодом на ці першопоняття накладаються століття, в них накопичується досвід, з цієї невидимої основи виростає людський дух. Ось так, шляхом спостереження за дійсністю, ми підійшли до того самого висновку, до якого привели нас розмірковування: до першопоштовху, без якого, як ми переконалися, нічого не відбувалося б у природі, який є необхідний і тут, і там.

Скажіть, будь ласка, чи можете ви припустити, що існує свідомі істота без будь-яких думок? Чи можете уявити собі в людині розум швидше, ніж вона його застосувала? Чи можете уявити, що в голові дитини щось є, якщо свідки його появи на світ не навчили його нічого? Серед лісових тварин знаходили дітей, які переймали їхні звички, згодом вони відновлювали свої розумові здібності, але вони не могли бути покинутими

від перших днів свого існування. Якщо самка найсильнішої тварини залишить дитинча зразу після народження, – воно загине. Людина – найслабша з тварин, вона потребує годування грудьми протягом шести або семи місяців, навіть її череп не твердне протягом перших днів після народження. Як би вона могла проіснувати в перші дні свого життя, якби не потрапила до материнських рук? Виходить, що ці діти до розлуки з батьками сприйняли духовне зерно. Я впевнений у тому, що якби дитина тільки відкрила очі, жодного разу не відчула на собі погляду собі подібних, не сприйняла жодного звуку їхнього голосу, і в такому відчуженні виростала до свідомого віку, то вона нічим не відрізнялась би від інших ссавців, яких натураліст зарахує до того ж виду. Чи може бути щось безглуздіше від того припущення, що кожна людська особа є зачинателем своєї породи, як тварина? А саме така гіпотеза є основою всієї ідеологічної побудови. Вважається, що ця крихітна несформована істота, ще пов'язана через пуповину з лоном матері, – наділена розумом. Як це можна підтвердити? Невже за гальванічним здриганням, яке в ній помітне, ви визначите наділений їй небесний дар? Чи в безтямному погляді, сльозах, голосному крикові ви можете впізнати істоту, створену за подобою Божою? Чи є в ній якась інша думка, яка б не витікала з того невеликого кола понять, що їх вклала матір, годувальниця чи інша людська істота протягом перших днів життя дитини? Перша людина не була крикливою дитиною, вона була сформованою людиною, саме тому вона була подібна до Бога, але зовсім не подібний до Божого образу людський зародок. Істинною людською природою є здатність людини вчитися завжди, безмежно, в цьому і є її перевага над іншими істотами. Але для того, щоб людина могла піднятися до рівня розумної істоти, необхідно, щоб її осяяло світло вищого розуму. У день створення людини Бог розмовляв з нею, людина ж слухала Його і розуміла: такою є природа людського розуму, і психологія ніколи не знайде глибшого пояснення. У подальшому людина частково втратила здатність сприймати Божий голос, і це стало природним наслідком одержаної необмеженої свободи. Але людина не втратила спогадів про перші божественні слова. Саме це перше слово Бога до першої людини і передається з покоління до покоління, вражає людину ще в колісці, виводить її у світ свідомості, перетворює на мислячу істоту. Тим самим, чим Бог витягував людину з небуття, зараз Він створює будь-яку нову мислячу істоту. Саме Бог постійно звертається до людини через подібних до неї.

Таким чином, уявлення про те, що людська істота приходить у світ з готовим розумом, не має ні підтверджень дослідами, ні абстрактних доказів. Великий закон постійного і прямого впливу вищого начала повторюється в загальному житті людини, оскільки він здійснюється у всьому творінні. Там – це зосереджена у традиціях сила, тут –

зосереджений у традиціях принцип, але в обох випадках повторюється той самий зовнішній вплив на істоту: спочатку миттєвий, а потім – тривалий і безперервний.

Як би ми не замикалися в собі, як би не копірсалися в сокровенних глибинах свого серця, ми нічого не знайдемо там, окрім думки, яку успадкували від своїх попередників на землі. Як би ми не розкладали це розуміння на частини, воно завжди залишиться розумінням усіх поколінь, що змінилися з часів першої людини і до наших днів. Коли ми розмірковуємо про здібності нашого розуму, то більш-менш вдало використовуємо той самий світовий розум і спостерігаємо ту його частину, яку сприйняли для продовження нашого існування. Що означає та чи інша здатність душі? Це ідея, яку ми знаходимо в своїй голові майже готовою, але не знаємо, як вона там з'явилася, і яка викликає іншу ідею. Звідки ж виникла ця перша ідея? Тільки з того океану ідей, в який ми занурені. Позбавлені спілкування з іншими істотами, ми могли б [мирно] щипати собі травичку і зовсім не розмірковувати про своє походження. Якщо ми не приймаємо того, що думка людини є думкою людського роду, то немає й можливості зрозуміти, чим вона є. Нічого у світі свідомості, як і в решті всесвіту, не можна досягнути відокремлено. Якщо й справді у верховній чи об'єктивній реальності розум людини – тільки постійний відтворювач Божої думки, то розум людини у часі або в суб'єктивній реальності – такий, який вона створила сама, завдяки вільній волі. Щоправда, шкільна наука не сприймає цього, для неї існує тільки один-єдиний розум. Для неї людина є такою, якою вона вийшла з рук Творця: [хоч і] створена вільною, вона не використала свою свободу для зла, будучи свавільною, залишилася незмінною, бо підкорилася невблаганній силі. Незчисленні помилки, забобони, вчинені людиною злочини, які заплямували її, – все це нібито й не залишило сліду у душі людини. Ось вона, людина, – така сама, якою була в той день, коли божественний подих оживив її земну сутність. Вона така ж чиста, непорочна, як тоді, коли ще нічого не осквернило її юної природи. Для цієї шкільної науки людина постійно одна і та ж, завжди і всюди, ми саме такі, якими повинні бути. А юрмище неповних, фантастичних, неузгоджених думок, яке ми називаємо людським розумом, на думку цієї науки, і є чистим розумом, небесною еманцією, що вийшла з самого Бога, яку ніщо не змінило. Ось як розмірковує людська мудрість.

Людський розум завжди відчував потребу відбудувати себе за ідеальним зразком. До появи християнства він працював над створенням цього образу, який постійно від нього втікав, а він продовжував над ним працювати. Це й було великим завданням давнини. У той час людина мимоволі була приречена шукати зразок у собі. Дивно, але і в наш час філософ, хоча й має перед собою піднесені настанови з християнства,

все ще перебуває в тому колі, в якому був замкнений давній світ. Він не думає про пошуки ідеального розуму поза межами людської природи, не прагне звернутися до піднесеного вчення, яке покликане зберегти серед людей найдавніші традиції світу, до тієї дивної книги, яка має на собі печать абсолютного розуму, того, який ми шукаємо і не можемо знайти. Варто тільки щиро вдуматися у вчення, яке відкрило одкровення, – і вас вразить величаве вираження духовної досконалості, яка владарює у цьому вченні. Вам відкриється те, що всі видатні уми на вашому шляху є тільки частинами одного великого розуму, який наповнює і пронизує світ, де минуле, теперішнє і майбутнє – одне неподільне ціле. Ви відчуєте, що все провадить до осягнення природи такого розуму, який не підкоряється умовам часу і простору, того розуму, яким людина колись володіла і втратила, але знову його віднайде, того розуму, який явився нам в образі Христа. У цьому питанні філософський спірітуалізм нічим не відрізняється від протилежної системи, оскільки все рівне, ми визнаємо людське розуміння порожнім місцем, погоджуємося зі старою формулою сенсуалістів – у розумі немає нічого такого, чого б не було спочатку у відчуттях. Якщо ми припустимо, що розум діє за притаманною йому власною силою, то повторимо за Декартом: “Я замикаю всі свої відчуття і живу”. В обох випадках ми матимемо справу з тим розумом, який зараз в собі знаходимо, а не з тим, який був дарований нам спочатку. Тому ми досліджуватимемо не справжнє духовне начало, а начало спотворене, покалічене, викривлене людською сваволею.

Втім, з усіх відомих систем, найглибшою і найпліднішою за своїми наслідками є та, яка прагне зрозуміти явище розумності, побудувати цілком абстрактний розум, істоту винятково мислячу, але при цьому не звертатися до джерел духовного начала. Оскільки матеріалом для побудови такого зразка є людина в сучасному стані, то ця система все ж розкриває перед нами штучний розум, а не першорозум. Глибокий мислитель, який був творцем цієї філософії, не врахував, що все зводилось тільки до того, щоб уявити собі розум, який мав би один вольовий порив: знайти і задіяти вищий розум. Тобто знайти такий розум, здатність [mode] до руху якою полягала б у повному підпорядкуванні законові, а вся його сила зводилася б до безмежного прагнення злитися з тим іншим розумом. Якби це стало його точкою відліку, він, звичайно, дійшов би до ідеї розуму воістину чистого, бо розум цей був би звичайним віддзеркаленням абсолютного розуму. Аналіз цього розуму привів би його, без сумніву, до надзвичайно важливих наслідків, а сам він не дійшов би хибного вчення про автономію людського розуму, про імперативний закон всередині нашого розуму, який дає йому силу підніматися до доступної йому досконалості. Зрештою, інша, ще самовпевненіша філософія, філософія всемогутності людського Я, не змогла б тоді з'явитися.

Та все ж таки потрібно віддати належне цьому філософові: і в сучасному вигляді його творіння заслуговує на повагу з нашого боку. Саме цьому напрямкові, якого він надав філософським знанням, ми завдячуємо усіма здоровими ідеями сучасності, скільки б їх не було на світі, а ми самі – тільки логічний наслідок його думки. Своєю впевненою рукою він визначив межі людського розуму, з'ясував, що розум змушений визнати два найглибших переконання, а саме: існування Бога і власне необмежене буття. Він не мав можливості довести їх, але зумів навчити нас, що існує верховна логіка, яку не виміряти нашими мірками, яка перебуває за межами нашої волі і тяжіє над нами. Навчив нас, що існує світ, який відрізняється від нашого, але одночасно перебуває разом із тим, в якому ми борсаємося. Наш розум змушений визнати цей світ, бо інакше його самого кинуть у небуття. Саме з цього світу ми маємо почерпнути всі наші знання, а вже потім застосувати їх у реальному світі. І нарешті, нам доводиться визнати те, що цьому філософові було визначено тільки прокласти новий шлях філософії, а якщо він і зробив послугу людському духові, то тільки в тому, що змусив його повернути назад.

Підсумком нашого дослідження можуть бути такі висновки. Скільки б не існувало ідей, всі вони – наслідки певної кількості понять, що їх передають через традиції. Вони є настільки ж малим надбанням окремої розумної істоти, як природні сили – власністю фізичної особи. Архетипи Платона, вроджені ідеї Декарта, *a priori* Канта, усі ці різноманітні елементи думки, які всі визначні мислителі визнавали такими, що передують будь-якому прояву душі, будь-якому знанню і самостійній дії розуму, всі ці зародки розуму зводяться до ідей, які нам передала свідомість, що викликала нас до життя і призначена була ввести нас у наше власне буття. Без сприйняття цих результатів людина була б просто двоногим або дворуким ссавцем, і це попри кут обличчя, наближений до прямого, попри розмір своєї черепної коробки, попри вертикальне положення свого тіла і т.д. Саме ці ідеї, які дивним чином у день створення першої людської істоти вклала в її свідомість та рука, яка скерувала планету по еліптичній орбіті, надала рух мертвій матерії, дарувала життя органічній істоті, і повідомили розумові властивий йому рух і кинули людину до того великого кола, яке їй призначено пробігти. Ці ідеї, що виникали через взаємодотик душ, через таємниче начало, що його у створеній свідомості увічне верховна свідомість, підтримують життя духовної природи так само, як першодотик і аналогічне начало підтримують життя природи матеріальної. Так у всьому продовжується першовплив, так він виливається у Провидіння – постійне і безпосереднє, яке поширює свій вплив на усю сукупність істоти.

Якщо все це вже встановлене, то нам залишилося ще простежити рух цих традицій в історії людського роду і з'ясувати, як і де ідея, вкладена

в серце людини, збереглася чистою і неподільною.

Лист шостий

Чи можна сказати, як серед такої кількості потрясінь, громадянських воєн, змов, злочинів і безумств – в Італії, а потім і в інших християнських державах, перебувало стільки людей, і всі вони працювали на полі корисних або приємних видів мистецтва; а також у країнах під владою турків? Ми цього не бачимо.

Вольтер. Дослід про звичаї

Добродійко.

У попередніх моїх листах ви побачили, як важливо правильно зрозуміти розвиток думки протягом століть. Крім того, ви мали знайти у них ще одну думку, оскільки ви перейнялися основною ідеєю про те, що в людському духові немає іншої істини, крім тієї, яку вклав у нього власною рукою Бог, коли рятував його з небуття, – думку про те, що неможливо розглядати історію як рух століть, як робить це звичайна історія. Тоді стає зрозумілим, що не тільки якийсь провидіння чи досконало мудрий розум керує подіями, а й те, що він прямо і безперервно впливає на дух людини. Справді, якщо припустити, що розум тварини має одержати спочатку поштовх не з власної природи для того, щоб зарухатися; що його перші ідеї та знання не що інше, як чудесне навіювання вищого розуму, чи не можна вважати, що ця сила, яка його сформувала, протягом всього його існування чинила на нього одну і ту ж дію, що вчинила над тим в ту хвилину, коли повідомила його перший рух?

Таке уявлення про історичне життя розумної істоти і його прогрес мало б стати для вас звичним, якщо ви повністю засвоїли ті ідеї, про які ми з вами попередньо домовлялися. Ви бачили, що метафізичне розмірковування доводить безперервність зовнішнього впливу на людський дух. У цьому випадку навіть не було потреби звертатися до метафізики, бо висновок – очевидний і незаперечний, а відкинути його – все одно, що відкинути ті передумови, з яких він випливає. Якщо подумати про характер цього постійного впливу божественного розуму в моральному світі, важко не помітити, що він має не тільки поєднуватися

з початковим імпульсом, а й бути таким, щоб людський розум залишався зовсім вільним і міг розвивати свою діяльність. Тому немає нічого дивного в тому, що існував народ, у глибинах якого традиція перших Божих настанов зберігалася чистішою, ніж серед інших людей; що час від часу з'являлися люди, в яких ніби відновлювався першофакт морального буття. Усуньте цей народ, усуньте цих вибраних людей – і ви змушені будете визнати, що у всіх народів, у всі епохи всесвітньої історії, в кожній окремії людині божественна думка розкривалася однаково повно і однаково життєво, – а це означало б заперечувати будь-яку індивідуальність і будь-яку свободу в духовній сфері, тобто – заперечувати все дане. Очевидним є те, що індивідуальність і свобода існують тільки тому, що існує розмаїття розумів, моральних сил пізнання. Коли ж ми приписуємо тільки деяким особам, одному народові, деяким інтелектуалам, які призначені зберігати цей скарб, дуже високу покірність початковим настановам або дуже широке сприйняття щодо тієї істини, яка першою вкоренилася в людському духові, тоді ми тільки утверджуємо моральний факт, що є аналогічний до того, який постійно звершується перед нашими очима, – одні народи і особистості мають пізнання, а інші – позбавлені цього.

У решті частині людського роду ці величні перекази також зберігалися у більш-менш чистому вигляді, залежно від становища кожного народу. Людина завжди могла йти вперед накресленою їй дорогою тільки при світлі цих могутніх істин, які зародилися в її мозку не її власним, а іншим розумом, хоча джерело світла на землі було єдиним. Щоправда, цей світоч не сяяв, як людські знання, не поширював далеко навкруги оманливого блиску, він був зосереджений в одній точці, одночасно і променистий, і невидимий, як всі великі таїнства світу; полум'яний і прихований, як полум'я життя. Це невимовне світло все осявало, все тягнулося до цього загального центру, хоча й здавалося, що все сіяло власним світлом і прагнуло до протилежних цілей¹⁴. Але з моментом настання великої катастрофи в духовному світі всі порожні сили, створені людиною, зникли в одну мить, а серед загальної пожежі вціліла тільки одна-єдина скінія вічної істини. Тільки так можна зрозуміти релігійну єдність історії, тільки з такого погляду ця концепція піднімається до рівня сучасної історичної філософії, за якою розумна істота підкоряється загальному законові разом з усіма іншими. Дуже б хотів, щоб ви, добродійко, засвоїли цей абстрактний і глибокий погляд на історичні явища. Бо ніщо так не поглиблює нашу думку і не очищає душу, як споглядання божественної волі, яка володарює століттями і провадить людський рід до його кінцевої мети.

Спробуймо скласти для себе філософію історії, яка здатна пролити світло на всю безмежну ділянку людських спогадів. А світло це хай стане

для нас подібним до сонця нового дня. Таке підготовче вивчення історії буде для нас корисним ще й тому, що вже саме по собі воно є системою, якою ми б могли користуватися, якби щось пригальмувало наш подальший розвиток. Втім, не забувайте, що я подаю вам ці розмірковування не з висоти викладацької кафедри, а листи ці є лише продовженням наших перерваних розмов, які подарували мені стільки приємних хвилин, і були для мене справжньою втіхою в ті дні, коли я насправді потребував її. Тому не очікуйте від мене більшої повчальності, ніж звичайно, і не забувайте подавати власні здогадки про все, що здається вам неповним в цьому нарисі.

Без сумніву, ви вже помітили, що сучасний напрямок людського духу спонукає його надавати усім видам пізнання історичної форми. Коли вдумуємось у філософські основи історичної думки, не можемо не визнати, що вона покликана піднятися на незрівнянно вищу висоту, ніж та, на якій перебувала досі. Можна навіть сказати, що розум почуває себе вільним тільки у сфері історії, що кожної миті він намагається спертися на минуле, а нові сили цінує тільки тому, що здатен усвідомити їх кризь призму своїх спогадів, розуміння вже пройденого шляху, знання тих факторів, які керували його рухом протягом століть. Такий напрямок, що його прийняла і визнала наука, дуже добродійний. Вже прийшов час усвідомити, що людський розум не обмежений тією силою, яку він черпає з вузького й обмеженого сучасного, – що в ньому існує й інша сила, яка поєднає в одну думку часи минулі і часи обітовані, і створить його справжню сутність, підносить до істинної сфери діяльності.

Чи не здається вам, добродійко, що розповідна історія неповна, тому що вона за будь-яких умов може містити тільки те, що здатна запам'ятати людина, а вона пам'ятає не все, що відбувається. Отож, очевидним є те, що сучасний історичний погляд вже не задовольняє усіх потреб розуму. Попри всю корисність критики, попри допомогу останнім часом від природничих наук, вона так і не змогла досягти єдності, тієї високої моральної повчальності, яка мала б впливати з чіткого уявлення про загальний закон, який керує зміною епох. Людський дух завжди прагнув до цієї великої мети і заглиблювався у зміст минулого. Але та поверхова вченість, якої набувають стількома різноманітними способами історичного аналізу; ті уроки банальної філософії, приклади усіх можливих чеснот, – ніби чесноти можуть виставляти себе на галасливому ярмарку світу, – низькопробна повчальність історії, яка ніколи не створила жодної чесноної людини, але багатьох зробила злодіями і божевільними, і тільки й підмовляла до безкінечних повторів жалюгідної комедії світу, – все це відволікало розум від тих істинних повчань, які йому слід було черпати з людських переказів. Поки в науці владарював дух християнства, глибока, хоча й погано сформульована, думка

поширювала на цю сферу знань частку того священного натхнення, яке її саму породило. Але на той час історична критика була ще недосконалою; багато фактів, особливо з історії первісних племен, пам'ять зберігала в такому спотвореному вигляді, що весь світ релігії не міг розсіяти цього глибокого мороку, тому історичне вивчення просувалося навпомацки, хоча його й осявало вище світло. Нині раціональний спосіб вивчення історичних фактів привів би до більш плідних результатів. Розум століття потребує якісно нової філософії історії – філософії, яка була б несхожою на ту, що панує зараз, так само, як точні досліді сучасної астрономії несхожі на елементарні гномонічні спостереження Гіпарха та інших давніх астрономів. Варто лише зазначити, що ніколи не буде достатньої кількості фактів, щоб довести все; вже за часів Мойсея і Геродота їх було більше, ніж потрібно, щоб дати можливість все передбачити. Тому, як би ми не накопичували факти, вони ніколи не приведуть нас до цілковитої вірогідності, до якої може привести тільки спосіб їх групування, розуміння і розподілу. Це схоже на те, як досвід століть навчив Кеплера законів руху небесних світил, хоч сам по собі не може розкрити загальний закон природи, бо для цього йому необхідне надприродне осяяння благочестивою думкою.

І насаперед, навіть ці порівняння століть і народів, що є предметом накопичення марнославної вченості? Який зміст усіх цих родоводів мов, народів та ідей? Адже сліпа або вперта філософія завжди зможе їх позбутися, маючи свій старий доказ про загальну однорідність людської природи. Вона пояснить дивне переплетення часів своєю улюбленою теорією про природний розвиток людського духу, який нібито відбувався без будь-якого Божого втручання і здійснювався тільки завдяки власній динамічній силі природи. Людський дух для цієї філософії, як відомо, – снігова куля, яка котиться і збільшується. Втім, вона всюди бачить природний розвиток і вдосконалення, які є притаманними природі людини, або рух без причини і мети. Дивлячись на властивості розуму різних своїх представників, – похмурий він і безнадійний чи сповнений віри й надії відплати – ця філософія бачить в людині тільки комашку, яка без смислу копошиться на сонці, або істоту, яка за своєю пишномовною природою піднімається все вище і вище. Але завжди вона бачить людину, і нічого більше, окрім людини. Вона добровільно прирекла себе на невігластво, вважаючи, що знає фізичний світ, насправді пізнає з нього тільки те, що відкриває зайвий цікавості розуму і почуттям. Потoki світла, які безперервно народжує цей світ, не досягають до неї. Коли ж вона нарешті вирішує визнати план, наміри і розум, підкорити їм людський розум і визнати всі наслідки, що випливають, щодо загального морального світового ладу, – це, виявляється, для неї неможливо. Отже, вишукування зв'язку між часами, вічна робота над фактичним матеріалом – ні до чого

не приводить. Потрібно прагнути до того, щоб зрозуміти моральний зміст великих історичних епох, щоб точно визначити риси кожного століття за законами практичного розуму.

До того ж, якщо ми уважно придивимося, то побачимо, що історичний матеріал майже вичерпався, що народи розповіли вже майже всі свої перекази. Якщо віддалені епохи ще можна буде коли-небудь висвітлити краще (але не з допомогою тієї критики, яка вміє тільки порпатися в древньому прахові народів, а суто логічними прийомами), то – що стосується фактів у прямому значенні слова - вони вже всі здобуті. У наш час історія не має більше що робити – тільки розмірковувати.

Якщо ми визнаємо це, то історія мусить органічно увійти до загальної системи філософії і стати її складовою. Тоді багато що відділилося б від неї і стало б надбанням романістів і поетів. Але багато що піднялося б з туману, який приховував все до цього часу, і зайняло б своє перше місце у новій системі. Ці факти одержували б характер істини не тільки від хроніки, віднині печать вірогідності ставив би моральний розум, подібно як аксіоми природної філософії відкриває дослід і спостереження, але тільки геометричний розум зводить їх до формул і рівнянь. Такою є, на наш погляд, ця ще мало зрозуміла епоха (не за браком даних і пам'ятників, але за браком ідей), у якій сходяться всі часи, у якій все закінчується і все починається; про яку без перебільшення можна сказати, що в ній все минуле роду людського поєднується з майбутнім (маю на увазі перші моменти християнської ери). Не маю сумнівів щодо того, що настане час, коли історичне мислення більше не зможе відвести погляд від цього вражаючого видовища краху давньої величі людини і зародження майбутньої величі.

Такий і довгий цей період, який змінив собою і продовжив епоху оновлення людської істоти, період, про який ще зовсім недавно філософські забобони і фанатизм склали таке хибне уявлення, хоч саме тут, у густому мороці, ховались такі яскраві світочі, період, який серед показної нерухомості умів зберігати і підтримувати такі різноманітні сили. Цей період почали розуміти лише тоді, коли історичні дослідження перейшли в новий напрямок.

З плином часу з густого мороку вийдуть гігантські фігури, які дотепер були загублені у натовпі історичних осіб, а багато прославлених імен, яким люди надто довго безкарно й безглуздо поклонялися, назавжди відійдуть у небуття. Такою буде доля, зокрема, деяких біблійних осіб, яких людський розум не зрозумів і зневажив, і деяких язичницьких мудреців, які були овіяні більшою славою, ніж вони на неї заслуговували, наприклад, Мойсея і Сократа, Давида і Марка Аврелія. Тільки тоді всі зрозуміють, що Мойсей вказав людям на істинного Бога, а Сократ залишив у спадок лише легкодухий сумнів, що Давид – досконалий образ найбільш піднесеного героїзму, а Марк Аврелій у суті своїй – тільки цікавий приклад

штучної величі і марнославних чеснот. Так само і про Катона, який роздирає свою утробу, будуть згадувати тільки тому, щоб гідно оцінити філософію, що навювала такі несамовиті чесноти, і жалюгідну велич, що людина створила сама для себе. На мою думку, серед славних імен язичництва ім'я Епікура буде очищене від тих забобон, які тяжіють над ним, а пам'ять про нього викличе нову цікавість. Така ж нова доля чекає і на інші славні імена. Наприклад, ім'я Стагіріта будуть промовляти з огидою, ім'я Магомета – з глибокою шаною. На першого дивитимуться, як на ангела пітьми, який протягом багатьох століть придушував у людях всі сили добра, у другому всі бачитимуть добродійця, одного з тих людей, які найбільше сприяли виконанню плану, що окреслила для спасіння людського роду Божественна мудрість. Чи говорити про те, що своєрідна неслава оповине, можливо, й велике ім'я Гомера? Вирок Платона для цього розбещувача людей, який підказав йому релігійний інстинкт, визнаватимуть вже не однією з його фантастичних витівок, а доказом його унікальної здатності випереджувати майбутні думки людства. Повинен настати той день, коли ім'я злочинного спокусника, який сприяв розбещенню людської природи, будуть згадувати тільки з соромом. Коли-небудь люди гірко розкаюватимуться в тому, що вони так старанно кадили фіміамом перед цим потуральником їхніх найнегідніших пристрастей, який, аби сподобатися, осквернив священну істину переказу і наповнив їхні серця брудом. Всі ті ідеї, які досі тільки ледь заторкували людську думку або без життя спочивали в глибині кількох незалежних умів, назавжди займуть своє місце в моральному почутті людства і стануть аксіомами здорового глузду.

Найважливішим уроком історії було б те, щоб у спогадах людського розуму відповідні місця зайняли народи, які вже зійшли зі світової сцени, а свідомість суцільних народів наповнити передчуттям долі, яку вони повинні сповнити.

Будь-який народ, якщо б він чітко зрозумів для себе зміст різноманітних епох свого минулого, осягнув би сучасне своє існування у всій його правді і міг би до деякої міри передбачити те, що йому призначено пройти в майбутньому. Таким чином, у всіх народів з'явилася б справжня національна свідомість, до складу якої входили б декілька позитивних ідей, очевидні істини, основані на спогадах, глибокі переконання, що більш-менш владарюють над усіма умами і підштовхують до однієї і тієї ж мети. Тоді національності визволяться від своїх хибних переконань і вподобань і не будуть, як до цього часу, служити тільки роз'єднанню людей, а навпаки, об'єднуюватимуться для гармонійного світового результату. Щоб ми нарешті побачили, що народи можуть-таки простягнути одне одному руку для усвідомлення загального інтересу людства, який став би не чим іншим, як добре зрозумілим інтересом

кожного окремого народу.

Знаю, що наші мудреці очікують такого об'єднання умів від філософії і успіхів просвітництва взагалі. Якщо ж ми добре подумаємо над тим, що народи, хоч вони і складні утворення, насправді такі ж моральні істоти, як окремі люди, тому, відповідно, один закон керує розумовим життям і одних, і інших, то зрозуміємо, що діяльність великих людських родин залежить від того особистого почуття, через яке вони усвідомлюють себе окремо (іншими) від решти людського роду, мають самостійне існування і свій інтерес. Почуття це – необхідний елемент всесвітньої свідомості і складовою особистого “Я” колективної людської істоти. Тому ми, сподіваючись на майбутнє благоденство і безмежне вдосконалення, не маємо права виокремлювати ні цих великих людських індивідуальностей, ні тих менших, що є складовою перших. Маємо приймати їх як принципи і засоби, дані нам заздалегідь для досягнення більш досконалого стану.

Отже, космополітичне майбутнє, яке нам обіцяє філософія, не більш ніж химера. Спочатку варто виробити домашню мораль народів, яка б відрізнялася від їхньої політичної моралі. Потрібно, щоб народи спочатку навчилися знати і цінувати одне одного так само, як окремі особистості, щоб вони знали про свої хиби і чесноти, щоб навчилися розкаюватися у скоєних помилках, виправляти вчинене зло, не відхилятися від дороги добра, якою вони йдуть. Ось що, на нашу думку, є найпершими умовами для істинного вдосконалення індивідів і мас. Лише вникаючи в минуле, особистості й маси виконають своє призначення; лише у чіткому розумінні минулого почерпнуть вони сил, щоб впливати на своє майбутнє.

Як бачите, при такому погляді на справу історична критика не зводилась би тільки до задоволення марнославної цікавості, але стала б найвищим із трибуналів. Вона могла б вершити невблаганний суд над красою і гордістю усіх століть, покласти край усім історичним забобонам і неправдивим авторитетам, скерувати всі свої сили на знищення облудливих образів, які накопичилися в людській пам'яті, для того, щоб розум побачив минуле у правдивому світлі і зробив відповідні правдиві висновки щодо сучасного і скерував з надією свій погляд у безконечні простори перед ним.

На мою думку, тоді величезна слава Греції згасла б майже зовсім. Настане день, коли моральна думка зупинятиметься перед цією країною спокуси і помилок зі священним сумом, бо саме звідти геній брехні стільки часу поширював по землі спокуси й обман¹⁵. Тоді вже буде неможливо, щоб чиста душа якогось Фенелона з насолодою вчитувалась у хтиві вигадки, породжені найжахливішою моральною зіпсованістю, в яку будь-коли впадала людська істота; а пожадливі переконання Платона не зможуть більше заволодіти могутніми умами. Навпаки, старі, майже забуті думки релігійних умів, тих глибоких мислителів, справжніх героїв думки, які ще

на самому початку нового суспільства однією рукою окреслювали його майбутній шлях, а другою боролися з конаючим чудовиськом багатобожжя; дивні натхнення тих мудреців, яким Бог довірив зберігати перші свої слова, промовлені при творенні світу, – знайдуть тоді дивне і навіть несподіване застосування. Тоді ж, ймовірно, в дивних видавах майбутнього, які являлися вибраним, всі побачать вираз глибокого усвідомлення зв'язку між епохами. Всі зрозуміють, що насправді ці пророцтва не стосуються жодної певної епохи, вони є вказівками для усіх часів. Всі побачать, що достатньо подивитися навколо себе, щоб побачити, як ці настанови втілюються в послідовних фазах суспільства, щоб побачити щоденний сліпучий прояв вічного закону, що керує моральним світом. А факти, про які говорять пророцтва, будуть для нас такими ж відчутним, як і самі факти подій, які нас захоплюють¹⁶.

Нарешті, ось якому важливому урокові могла б нас навчити історія, якби ми її так зрозуміли. У нашій системі цей урок пояснює нам світове життя розумної істоти, бо тільки так можна віднайти ключ до розгадки людської таємниці, резюмує усю філософію історії. Замість того, щоб тішитися безглуздою системою механічного вдосконалення нашої природи, яку відкинули досліди усіх століть, ми дізналися б про те, що надана сама собі людина завжди йшла шляхом безмежного падіння. Якщо час від часу у всіх народів бували епохи прогресу, моменти просвітку у житті людини, високі пориви людського розуму, дивні зусилля людської природи, то, з іншого боку, немає свідчень про постійний і безперервний поступальний рух суспільства в цілому. Тільки в тому суспільстві, до якого ми належимо, яке не створене людськими руками, можна помітити справжній висхідний рух, принцип безперервного розвитку і міцності. Звичайно, ми сприйняли те, що розум древніх відкрив раніше від нас. Ми скористалися цими знаннями і замкнули велике коло часів, яке було розірване варварством. Та це зовсім не означає, що народи могли б прийти до того стану, в якому перебувають зараз, якби не було великого історичного явища, що стоїть осторонь від всього попереднього, поза природною спадковістю людських ідей у суспільстві, поза необхідним поєднанням речей, яке відокремлює давній світ від нового.

Якщо тоді, добродійко, розумна людина спрямує свій погляд у минуле, тоді світ, яким він був тоді, коли надприродна сила повідомила йому про новий напрямок, постане перед ним таким, яким є насправді, – розпутний, брехливий, забарвлений кров'ю. Людина визнає, що той самий прогрес народів і поколінь, яким вона так захоплювалася, привів її насправді до ще більшого згрубіння, ніж те, в якому перебувають племена, що ми їх називаємо дикими. Без сумніву, людина переконається в недосконалості цивілізацій стародавнього світу, в тому, що в них немає жодного елемента

міцності і довговічності. Що сталося з глибокою мудрістю Єгипту, з чарівною привабливістю Іонії, суворими чеснотами Риму, сліпучим блиском Александрії? Як могли перетворитися на порох блискучі цивілізації, які за давниною дорівнюють світові, які леліяли усі сили землі, які мали славу, велич, земне владарювання, найбільшу владу, яка коли-небудь існувала у світі?¹⁷ Який результат цієї столітньої праці, цих гордих зусиль розумної природи, якщо нові народи, які прийшли невідомо звідки і не брали в цьому жодної участі, мали з часом все це зруйнувати, повалити чудову будівлю і зорати поле на її розвалинах? Чи для того людина все це споглядала, щоб побачити колись, як все створене її руками перетворюється на порох? Чи для того вона назбирала все це, щоб втратити в один день? Чи для того піднялася так високо, щоб впасти ще нижче?

Добродійко, не вводьте себе в оману, бо не варвари зруйнували давній світ. Він уже був спорохнявілим трупом, вони тільки розвіяли його прах за вітром. Хіба не ці самі варвари нападали на давні суспільства, однак не могли їх підірвати. Але істина в тому, що життєвий принцип, який досі підтримував людське суспільство, вичерпав себе; матеріальний або, якщо хочете, реальний інтерес, який досі визначав соціальний рух, виконав своє завдання, завершив початкову освіту людського роду. Людський дух, як би він не прагнув вийти зі своєї земної сфери, лише зрідка може підніматися до небес, де існує істинний принцип суспільного буття, тому, відповідно, він не спроможний надати суспільству його остаточну форму.

Надто довго ми звикли бачити у світі тільки окремі держави, тому ще й не оцінили належним чином величезну перевагу нового суспільства над давнім. Ми випускали з уваги те, що протягом багатьох століть таке суспільство було складовою справжньої федеральної системи, яку зруйнувала лише реформація. А до цієї сумної події народи Європи уявляли себе тільки як частинки єдиного соціального тіла, розділеного на кілька держав географічно, але в духовному – як об'єднане в одне ціле. Протягом тривалого часу у них не існувало іншого публічного права, крім заповідей церкви, війни вони вважали міжусобицями, а весь цей світ надихало одне виняткове прагнення. У буквальному розумінні слова, історія середніх віків – це історія одного народу – християнського. Головний зміст такої історії полягає в розвитку моральної ідеї, а політичні події займають у ній другорядне місце. Це доводять особливо ті війни за ідею, до яких з такою відразою ставилася філософія минулого століття. Вольтер справедливо помітив, що тільки у християн причиною воєн можуть бути думки, однак йому варто було зрозуміти причину такого виняткового явища. Зрозуміло, що царство думки могло утвердитись у світі тільки через шлях повідомлення самому елементові думки про його реальність. Якщо тепер стан речей змінився, то це – результат розколу,

що порушив єдність думки і знищив, таким чином, соціальну єдність. Хоча, без сумніву, суть речей залишилася незмінною, а Європа все ще ототожнюється з християнством, хоч що б вона не робила, хоч що б вона не говорила. Звичайно, вона більше не повернеться до того стану, в якому перебувала в епоху своєї юності і зростання, але не варто сумніватися в тому, що настане день, коли зникнуть кордони між християнськими народами, а принцип нового суспільства проявиться в новій формі з більшою силою, ніж досі. Для християнина це предмет віри, йому не можна сумніватися в такому майбутньому, так само, як і в минулому, яке є основою його віри. Для будь-якого серйозного розуму це – доведений факт. Хто знає, чи не ближче той день, ніж ми думаємо? Яка величезна релігійна праця проходить зараз в умах, у науці, верховній володарці нашого століття, можна помітити поворотний рух, душі налаштовані урочисто й зосереджено. Чи не є все це провісником великих соціальних явищ, які призведуть до загального руху в розумній природі, який замінить сподівання Бога на правдиві докази здорового глузду? Слава Богу, що реформація зруйнувала не все, а коли лихо вразило християнський світ, суспільство вже було достатньо готовим до вічного життя.

Отже, справжній характер нового суспільства потрібно вивчати не в тій чи іншій окремії країні, а в тому великому суспільстві, з якого складається європейська сім'я; бо в ньому є істинний елемент стійкості і прогресу, що відрізняє новий світ від давнього, в ньому – усі світочі історії. Попри всі перевороти, які пережило нове суспільство, воно зовсім не втратило своєї життєвості, з кожним днем його міць наростає, народжуються нові сили. Араби, татари і турки не тільки не могли його знищити, а навпаки, сприяли його зміцненню. Варто зауважити, що перші два народи напали на Європу ще до того, як було винайдено порох, тому зовсім не вогнепальна зброя врятувала її від загибелі; а нашість одного з них пережили в один і той самий час дві держави давнього світу, що вціліли до наших днів¹⁸.

Падіння Римської імперії, як правило, вважають, сталося через зіпсованість моралі і деспотизм, що виник на цій основі. Але цей світовий переворот стосувався не тільки Риму. Тоді загинув не Рим, а вся цивілізація. Єгипет часів фараонів, Греція епохи Перікла, Другий Єгипет Лагідів, усі Греція Олександра, яка простяглася далі за Інд, нарешті і сам іудаїзм, відтоді, як він еллінізувався, – все це змішалось у римській масі і злилося в одне суспільство, яке представляло усі попередні покоління від самого початку речей, яке увібрало в себе усі моральні і розумові сили, які розвинулися в людській природі до цього часу. Таким чином, не одна імперія тоді впала, але знищене було усе людське суспільство, яке знову відродилося того дня. Зараз, коли Європа ніби охопила собою усю земну кулю, коли вона знову створила Новий світ,

що піднявся з океану, коли вона настільки підкорила решту людських племен, що вони існують тільки з її дозволу, – не важко зрозуміти, що відбувалося на землі тоді, коли руйнувалася стара будівля, а на її місці чудом будувалася нова: духовний елемент природи одержував новий закон і новий уклад. Звичайно, при створенні нового суспільства були використані матеріали давнього світу, оскільки вищий розум не може знищити творіння власних рук. Та й матеріальна основа морального укладу мала залишитися такою ж. Провидіння надало для цього інші людські матеріали, зовсім нові, зі ще не порушеної давньої цивілізації. Могутній і зосереджений розум північних народів поєднався з полум'яним духом Півдня і Сходу. Здавалось, що того дня всі духовні сили, які були розлиті по землі, виявили себе і об'єдналися, щоб дати життя поколінням ідей, елементи яких досі були заховані в найпотаємніших глибинах людського серця. Однак ні план будівлі, ні цемент, що скріпив такі різні матеріали, не були витвором людських рук: все зробила ідея істини. Ось що потрібно зрозуміти, ось цей дуже важливий факт, який чисте історичне мислення, навіть з допомогою знарядь людської думки нашої епохи, ніколи не зможе пояснити настільки, щоб задовольнити розум. Ось та вісь, навколо якої обертається вся історична сфера, з допомогою якої можна пояснити факт виховання людського роду. Звичайно, вже сама велич події і її тісний необхідний зв'язок з усім, що було перед нею і буде після неї, ставлять її поза межі звичайного руху людських справ, що ніколи не є вільними від сваволі, примхливості. Безпосередній вплив цієї події на людський розум, нові сили, яким вона його збагатила, нові потреби, які вона зразу викликала, це чудесне зрівняння розумів, завдяки якому людина в будь-якому стані почала прагнути істини і набула здатності її пізнавати, – все це накладає на цей історичний момент дивовижну печать Промислу і вищого розуму.

Погляньте, як би часто людська думка не поверталася до тих речей, що вже не існують, не можуть і не повинні існувати, – в основі своїй вона завжди міцно трималася цього моменту. Погляньте, чи не увійшла свідомість верховного розуму в новий моральний уклад, чи та частина світового розуму, що веде за собою решту, не виникла насправді в перший день нашої ери? Не знаю, можливо, ту межу, що відділяє нас від давнього світу, можуть не всі побачити, але відчуті її може будь-який розум, якого через моральне почуття навчили розуміти, що розділяє елементи розумної природи, а що їх поєднує. Повірте, настане час, коли про своєрідне повернення до язичництва, яке відбулося в 15 столітті і яке неправильно назвали відродженням наук, нові народи згадуватимуть так, як людина, яка стала на путь добра, згадує про божевільне

захоплення своєї юності.

Зауважте, що завдяки особливому оптичному обманові ми бачимо давнину як безкінечні століття, хоч насправді нам здається, що новий період почався мало не вчора. Так, історія давнього світу, починаючи, скажімо, від поселення пелазгів у Греції, охоплює період часу, що не більше як на одне століття довший від нашої ери, а власне історичний період ще коротший. У такий короткий проміжок часу у давньому світі загинуло стільки держав, а в історії нових народів бачимо тільки різноманітні перерозподіли географічних кордонів, тоді як суспільство і окремі народи залишаються на місці. Немає потреби говорити про те, що вигнання маврів з Іспанії, винищення американських племен, знищення влади татар у Росії тільки підтверджують таке припущення. Подібно, як падіння Османської імперії, відголос якого доходить і до нас, знову нагадує нам видовище однієї з тих страшних катастроф, які християнські народи вже ніколи не переживуть; потім надійде черга й інших нехристиянських народів, які живуть в найвіддаленіших куточках нашої системи. Таким є коло всемогутньої дії істини: відштовхуючи одні народи, інші приймає до себе, постійно розширюється і наближає нас до провіщених часів.

Варто визнати ту дивну легковажність, з якою довго ставилися до найновішої цивілізації. Однак ви самі бачите, що зрозуміти її правильно – означає вирішити всі соціальні питання. Ось чому філософія історії у своїх загальних і широких судженнях змушена повертатися до цієї цивілізації. А й справді, чи нема у ній плоду усіх минулих століть, чи не стануть майбутні століття плодом цієї цивілізації? Час повністю створив моральну істоту, час же має закінчити цю роботу. Ще ніколи маса поширених у світі ідей не була такою сконцентрованою, як в сучасному суспільстві, за весь час існування людини ніколи ще її діяльність не була настільки захопленою однією ідеєю, як у наші дні. Перш за все, ми успадкували все те, що люди коли-небудь сказали або зробили. Немає жодного місця, куди б не поширився вплив наших ідей. Нарешті, у всьому світі існує тільки розумова влада. Таким чином, всі основні питання моральної філософії зосереджені в одному-єдиному питанні про найновішу цивілізацію. Однак люди думають, якщо вже вони проголосили про здатність людини до вдосконалення, про прогрес людського розуму, – вони вже все сказали і пояснили: ніби віддавна людина невпинно йшла вперед, ніколи не зупинялася, ніколи не повертала назад, ніби у процесі розвитку розумної природи ніколи не було затримок, відступів, а завжди були тільки вдосконалення і прогрес. Якби все й справді так було, то чому тоді народи, про які я вам щойно розповідав, і досі нерухомі ще від того часу, як ми про них знаємо? Чому азійські народи нидіють? Щоб досягти такого стану, в якому вони зараз перебувають, у свій час їм потрібно було, як нам,

шукати, винаходити, відкривати. То чому ж, дійшовши до певної межі, вони зупинилися і від того часу не можуть придумати нічого нового?¹⁹ Відповідь дуже проста: прогрес людської природи не є безмежним, як про нього звичайно думають, для нього теж існує межа, за яку він ніколи не переходить. Ось чому цивілізації давнього світу не завжди йшли вперед, ось чому Єгипет відтоді, коли його відвідав Геродот, і до часів грецького владарювання не досяг більше успіхів. Ось чому прекрасний і блискучий римський світ, що зосередив у собі всю вченість, яка тільки існувала від стовпів Геркулеса і до берегів Гангу, тоді, коли нова ідея осяяла людський розум, знерухомів. Саме так закінчується будь-який власне людський прогрес. Варто тільки відкинути класичні забобони і порозмислити над цим моментом, який мав так багато наслідків. Тоді стане зрозумілим, що, крім надзвичайної розбещеності моралі цієї епохи, відсутності будь-якого поняття чеснот, свободи, любові до батьківщини, крім справжнього занепаду в деяких сферах людських знань, можна було спостерігати повний застій у всіх решта сферах, а розум дійшов до такого стану, що міг обернутися тільки в обмеженому тісному колі, за межами якого впадав у повний безлад. Як тільки задоволений матеріальний інтерес, людина більше не прогресує, навіть добре, якщо не регресує! Не варто вводити себе в оману: і в Греції, і в Індостані, і в Римі, і в Японії вся розумова праця, якої б сили не досягала вона в минулому і в сучасному, завжди провадила і зараз провадить до однієї і тієї ж мети – поезії, філософії, мистецтва. Все це, як колись, так і тепер, прагне тільки задовольнити фізичну суть. Все найбільш піднесене у вченнях і розумових звичках Сходу не тільки не суперечить цьому загальному фактові, а й підтверджує його. То ж хто не зможе побачити, що безладний розгул думки, який ми там зустрічаємо, можна пояснити тільки ілюзіями і самооманою матеріальної істоти в людині? Не потрібно думати, що цей земний інтерес, який є справжнім рушієм усієї людської діяльності, обмежується тільки чуттєвою хтивістю. Він просто виражає загальну потребу в добробуті, яку виявляє різними способами, залежно від рівня розвитку суспільства і різних місцевих причин, але ніколи не піднімається до рівня власне духовних потреб. Тільки християнське суспільство по-справжньому натхненне духовними інтересами, саме цим і можна пояснити здатність нових народів до вдосконалення, саме в цьому і є вся таємниця їхньої культури. Як би не виявлявся в них той чи інший інтерес, він завжди підкоряється могутній силі, яка захоплює всі здатності душі, змушує служити собі всі сили розуму і почуття, все в людині скеровує на виконання нею її призначення.

Звичайно, цей інтерес ніколи не можна буде задовольнити, бо він безмежний за своєю природою. Таким чином, через необхідність християнські народи постійно йдуть вперед. Хоча й мета, до якої вони прагнуть, не має нічого спільного з тим, іншим, добробутом, на який тільки й можуть сподіватися нехристиянські народи, але вони знаходять його і

користуються ним. Радощі життя, яких тільки й шукають інші народи, дістаються і їм, бо сказав Спаситель: *“Перш за все шукайте Царства Божого, а все решта додасться вам”*. Таким чином, величезний розмах, якого надає усім розумовим силам цих народів ідея, що ними володіє, щедро надає їм усі тілесні блага так само, як і духовні. Не можна, однак, сумніватись у тому, що нас ніколи не спіткає ні китайський застій, ні грецький занепад, ще важче уявити собі цілковите знищення нашої цивілізації. Щоб переконатися в цьому, варто озирнутися довкола. Щоб сучасна цивілізація загинула, потрібно було, аби перевернувся увесь світ, щоб відбувся новий переворот, подібний до того, який створив його в сучасному вигляді. Без ще одного всесвітнього потопу неможливо уявити собі цілковиту загибель нашого просвітництва. Нехай навіть одну півкулю заберуть морські хвилі, того, що залишиться від нашої цивілізації на іншій півкулі, вистачить, щоб відродити людський дух. Ідея, яка повинна завоювати увесь Всесвіт, ніколи не замре і не загине, якщо тільки так їй не буде визначено волею того, хто вклав її у людську душу. Такий філософський висновок з роздумів про історію є більш позитивним, більш імовірним, більш повчальним, ніж усі ті висновки, які банальна історія виводить з картини століть, посилаючись на вплив ґрунту, клімату, раси і т.д., а особливо – на теорію необхідного вдосконалення.

Потрібно визнати, якщо досі вплив християнства на суспільство, на розвиток людського розуму, на сучасну цивілізацію ще достатньо не оцінили, то значною мірою це – провина протестантів. Вам відомо, що протягом усіх п'ятнадцяти століть, які передували реформації, або принаймні, протягом всього періоду, відколи, на їхню думку, зникло християнство, – вони бачать тільки папізм. Оскільки їм зовсім нецікаво простежити, як розвивалося християнство в середні віки; для них ця епоха – прогалина в історії. Як тоді вони можуть зрозуміти виховання нових народів? Ніщо так не сприяло спотворенню картини нової історії, як забобони протестантизму. Саме він так старанно перебільшував важливість відродження наук, якого, власне кажучи, так ніколи і не було, оскільки наука ніколи не гинула повністю. Саме він вигадав велику кількість різноманітних причин прогресу, які, власне кажучи, мали дуже незначний вплив або цілком випливали з головної причини. На щастя, менш пристрасна філософія, яка сповідує вищі погляди, знову повернулася до минулого, виправила наші поняття про цей цікавий період. Завдяки їй ми зразу відкрили для себе стільки нового, що навіть найстійкіша недоброзичливість не зможе встояти перед цими правдивими фактами. Гадаю, ми маємо право сказати, якщо напоумлення людей таким шляхом входить до планів Провидіння, то вже недалеко та мить, коли яскраве світло розгонить пільму, яка ще подекуди покриває минуле нового суспільства²⁰.

Не можемо ще раз не згадати про ту наполегливість, з якою протестанти стверджують, що християнство перестало існувати з другого, або, в ліпшому разі, з третього століття. Якщо їм вірити, то в цей період від нього вціліло стільки, скільки потрібно було, щоб воно не загинуло повністю. Забобонність і невігластво цих одинадцяти століть здаються їм такими темними, що у всій цій епосі вони не бачать нічого, крім ще жахливішого ідолопоклонства, ніж у язичницьких народів. На їхню думку, якби не було вальденців, то нитка священного переказу зовсім обірвалася б, а якби через кілька днів не з'явився б Лютер, то релігія Христа перестала б існувати. Але я запитую вас, чи можна визнати печать божественності на такому вченні, яке позбавлене сили, довговічності і життя – таким вони показують християнство – на вченні перехідному і брехливому, яке, замість того, щоб відродити людський рід і влити в нього нове життя, як обіцяло, тільки на мить з'явилося на землі і зразу згасло; виникло тільки для того, щоб зразу зникнути чи стати зняряддям людських пристрастей? Отож, доля Церкви цілком залежала від бажання Лева X добудувати базиліку св. Петра? Чи в наш час зовсім не залишилось би слідів християнства, якби він не наказав з цією метою продавати в Німеччині індульгенції? Не знаю, чи може ще щось краще показати головну помилку реформації, ніж той вузький і дріб'язковий погляд на відверту релігію? Якщо слово Його не повинно минути, поки не минуть небо і земля, а сам Він завжди серед нас, то невже храм, який Він збудував власними руками, міг бути зруйнованим? Чи міг би він так довго залишатися порожнім, подібно до покинутого будинку, що ось-ось впаде?

Треба, однак, визнати, що вони були послідовними. Якщо спочатку вони запалили вогонь по всій Європі, потім зруйнували усі зв'язки між християнськими народами, то вони зробили це тому, що християнство перебувало на межі загибелі. Справді, чи не потрібно було пожертвувати всім, щоб врятувати його? Однак ніщо так добре не доводить божественність нашої релігії, як її постійна дія на людський розум. Дія, яка змінювалася відповідно до часу, поєднувалася з різними потребами народів і століть, але ніколи не слабнула, не говорячи вже про те, щоб вона зовсім перестала існувати. Видовище її державної могутності, яка безперервно діє серед безлічі перешкод, що їх створюють розпущеність нашої природи і згубний спадок язичництва, – ось що найбільше задовольняє у ній розум.

Що означає твердження про те, що католицька церква нібито народилася з першої Церкви? Хіба отці Церкви, починаючи ще з третього століття, не бідкалися про зіпсованість християн? Хіба не повторювалися такі ж скарги постійно: в кожному столітті, на кожному соборі? Хіба справжня благочестивість не піднімала свого голосу проти зловживань і вад духовенства, а коли була й причина, то і проти захоплень з боку духовної влади? Чи може бути щось прекраснішим від тих яскравих

променів світла, які час від часу спалахували в глибині темної ночі, що охопила світ? Деколи це були приклади найпіднесеніших чеснот, деколи – випадки чудесного впливу віри на дух народів і окремих людей. Все це церква збирала до купи і створювала з цього свою силу і своє багатство: вічний храм споруджували так, щоб якнайкраще надати йому належної форми. Первісна чистота християнства не могла залишатися такою завжди, вона мала прийняти всі відбитки, які тільки могла накласти на неї свобода людського розуму. Більше того, досконалість апостольської церкви зумовлювала нечисленність християнської общини, яка загубилася серед величезної язичницької общини, тому вона не може бути притаманною всесвітньому людському суспільству. Золотий вік Церкви, як відомо, був часом її найбільших страждань, часом, коли ще здійснювалося мучеництво, що мало стати основою нового ладу; часом, коли ще лилася кров Спасителя. Тому нерозумно мріяти про повернення такого стану речей, який породили нескінченні біди, що падали на перших християн.

Чи хочете ви тепер знати, що зробила реформація, яка хвалиться тим, нібито вона знову віднайшла християнство? Бачите – це одне з найважливіших питань, які тільки може поставити собі історія. Реформація знову повернула світ до язичницької роз'єднаності, вона відновила ті величезні моральні індивідуальності, ту відокремленість розуму і душі, яку приходив зруйнувати Спаситель. Якщо, з одного боку, вона пришвидшила розвиток людського духу, то, з іншого, вона вигнала зі свідомості розумної істоти плідну і високу ідею загальності. Суть такого розколу у християнському світі полягає у порушенні тієї таємничої єдності, в якій і міститься вся божественна ідея і сила християнства. Ось чому католицька церква ніколи не змириться з тим, що від неї відійшли її общини. Горе їй, горе християнству, якщо коли-небудь законна влада визнає факт розподілу, бо тоді все знову перетворилося б на хаос людських ідей, брехню, прах і тлін. Для того, щоб царство духу могло встояти на землі, істина мусить бути скріплена відчутно; панування ідеї тоді стає довговічним і витривалим,

коли воно здійснюється в ідеях, притаманних людській природі. На що перетвориться таїнство причастя, цей дивний винахід християнської думки, яке, якщо можна так сказати, матеріалізує душі, щоб міцніше об'єднати їх, якщо видиме об'єднання відкинуть, якщо люди задовольнятимуться внутрішньою спільністю думок, яка не має зовнішньої реальності? Яка користь для людей від єднання зі Спасителем, якщо вони роз'єднані між собою? Якщо жорстокий Кальвін, вбивця Сервета, буйний Цвінглі і тиран Генріх VIII з лицемірним Крамером не пізнали тієї сили любові і єдності, яку має в собі велике таїнство, то незрозуміло, як деякі глибокі і справді релігійні уми лютеранської церкви, в якій це спотворення Євхаристії не стало догмою, і яке її засновник опротестовував, могли так помилятися щодо духу цього таїнства і сліпо підкорятися мертвій ідеї кальвінізму. Важко не визнати, що усі протестантські церкви відрізняє якась незрозуміла пристрасть до руйнування, вони ніби нестримно прагнуть до самознищення, відкидають все те, що могло б зробити їх надто довговічними. Чи цьому навчає нас Той, хто прийшов принести на землю життя і перемиг смерть? Хіба ми вже на небі, що можемо безкарно відкидати умови чинного укладу справ? Хіба не є цей уклад поєднанням найчистіших помислів розумної істоти з потребами його існування? Перша з цих потреб – суспільство, зіткнення умів, злиття ідей і почуттів. Тільки коли ідея відповідає цій умові, вона стає живою, зі сфери думок опускається у сферу реального. Тільки тоді ідея стає фактом, отримує характер сили природи, її дія стає такою ж правдивою, як дія іншої природної сили. Як це може трапитися в ідеальному суспільстві, яке існує тільки в бажаннях і уяві? Ось що таке невидима Церква протестантів, вона справді невидима, як і все, що не існує.

Усі християнські віросповідання об'єднуються того дня, коли вони відокремляться від Церкви зі смиренням, у повному розкаянні та самозневазі визнають, що, відійшовши від лона церкви-матері, вони відштовхнули від себе молитву Спасителя: *“Святий Отче, збережи їх в ім'я Твоє, тих, котрих Ти мені дав, щоб вони були єдині, як ми”*.

Припустімо, що папство – людська установа, якою її хотіли б уявити, – якщо явище таких розмірів може бути справою людських рук, – але воно в основі своїй витікає з самого духу християнства. А це – видимий знак єдності, а разом із цим – беручи до уваги розподіл, що стався, – і символ возз'єднання. Хіба не можна вже на цій підставі визнати за ним його верховну владу над усіма християнськими суспільствами? Кого не здивує його незвичайна доля? Попри усі негаразди і злидні, власні помилки, напади зневіри і навіть її торжества, воно стоїть непохитно і твердо. Воно втратило свій людський блиск, але стало від цього ще сильнішим. Байдужість, яку виявляють до нього тепер,

тільки ще більше його зміцнює і забезпечує довговічність. Колись його підтримувала повага християнського світу, особливий інстинкт, з допомогою якого народи бачили в ньому захист свого земного добробуту і запоруку вічного спасіння. Тепер воно тримається завдяки своєму смиренному становищу серед земних держав. Проте, як і колись, воно досконало виконує своє призначення: централізує християнські ідеї, зближує їх між собою, нагадує навіть тим, хто відкинув ідею єдності, про вищий принцип їхньої віри, завжди через своє божественне покликання підноситься над світом матеріальних інтересів. Як би мало не приділяли йому уваги в сучасному світі, хай навіть трапилося б неможливе і папство зникло б із лиця землі, ви побачили б, якими розгубленими стали усі релігійні общини, коли б не стало перед їхніми очима цього живого пам'ятника історії великої общини. Вони почали б усюди шукати його, цієї видимої єдності, яку так мало цінують зараз, але його не було б ніде. Немає жодного сумніву в тому, що дорогоцінне усвідомлення такого великого майбутнього, яке наповнює тепер християнський розум і повідомляє йому про те особливе піднесене життя, що відрізняється від буденного розуміння, зникне тоді, як зникають надії, основані на спогадах про дієве існування. Ці надії зникають тоді, коли виявляється, що вся діяльність була неплідною; тоді вся пам'ять минулого покидає нас, бо стає непотрібною.

Лист сьомий

Добродійко, чим більше ви будете розмірковувати над тим, про що я вам говорив вчора, тим більше переконаєтесь, що про все це вже сотні разів говорили люди найрізноманітніших партій і думок, а ми тільки додаємо до цього предмету особливого інтересу, якого досі в ньому не знаходили. Не сумніваюся в тому, що якби ці листи й побачили випадково світ, їх одразу ж звинуватили б у парадоксальності. Коли ти досить впевнено переконуєш у найбуденніших речах, їх завжди вважають незвичайними новинками. Щодо мене, то час парадоксів і систем без реальної основи минув безповоротно, тому дурницею було б знову повертатися до цих примх людського розуму. Немає сумнівів щодо того, що зараз людський розум не настільки великий, возвишений і плідний, яким він був у великих епохах відродження і винахідництва. Але з іншого боку, він став

більш строгим, тверезим, методичним і непохитним, точнішим, ніж був будь-коли досі. З почуттям справжнього задоволення можемо додати до цього, що віднедавна він став також ще більше безособовим, ніж будь-коли, а це протистоятиме бездумності окремих думок.

Якщо, розмірковуючи про спогади людства, ми прийшли до деяких оригінальних поглядів, які розходяться з забобонами, то це все тому, що настав час визначитись зі своїм ставленням до історії, як це зробили в минулому столітті щодо природничих наук. Ми маємо пізнати її у всьому її раціональному ідеалізмі, як природничі науки були пізнані у всій їхній емпіричній реальності. Оскільки предмет історії і способи її вивчення – завжди одні і ті ж, то зрозумілим є те, що коли-небудь коло історичного дослідження повинно замкнутися; застосування ніколи не буде вичерпане, але до вже раз встановленого правила нічого не можна буде додати. У фізичних науках кожне нове відкриття дає нове поле для роботи розуму і відкриває нові кути бачення. Досить згадати, як один тільки мікроскоп познайомив нас із цілим світом, про який нічого не знали давні природознавці. Таким чином, у вивченні природи, прогрес – безмежний, в історії ж завжди пізнаємо тільки людину, а для її пізнання використовуємо одні і ті ж засоби. Якщо в історії і справді приховане важливе повчання, то коли-небудь люди мають досягти в ній чогось визначеного, щоб назавжди закінчити дослід, тобто прийти до чогось раціонального. Якоюсь я наводив вам прекрасну думку Паскаля про те, що послідовний ряд людей – це одна людина, яка перебуває вічно. Ця думка з часом має перетворитися з фігурального виразу абстрактної думки на реальний факт людського розуму, який відтоді, так би мовити, буде змушений для кожного наступного кроку стрясати величезним ланцюгом людських ідей, що простягнувся через усі століття.

Однак, чи може людина коли-небудь замість індивідуальної та відокремленої свідомості, яку вона в собі знаходить, засвоїти таку загальну свідомість, з якою вона відчувала б себе постійно частиною великого духовного цілого? Без сумніву, може. Тільки подумайте про це: в нашому серці, поряд з почуттям нашої особистої індивідуальності, ми маємо відчуття нашого зв'язку з батьківщиною, сім'єю та ідейним середовищем, членами якого ми є. Дуже часто це друге почуття є сильнішим, ніж перше. Зародок вищої свідомості природно живе в нас, є суттю нашої природи; наше сучасне "Я" визначили не якісь немінучі закони, ми самі вклали його собі в душу. Люди побачать, що у цьому світі людина не має іншого призначення, крім знищувати своє особисте буття і замінювати його буттям соціальним або невиразним. Ви вже бачили, що це – єдина складова моральної філософії²¹, бачите зараз, що на цьому має базуватися історичне мислення, побачите згодом, що з цього погляду всі помилки, які очорнюють і спотворюють

різні епохи загального життя людства, треба розглядати не з холодним науковим інтересом, а з глибоким почуттям моральної правди. Як ототожнювати себе з тим, чого ніколи не існувало? Як пов'язати себе з небуттям? Тільки в істині є притягальні сили обох природ. Для того, щоб піднятися до цих висот, при вивченні історії маємо засвоїти правило – ніколи не миритися з маревом уяви, зі звичками пам'яті, але пристрасно шукати позитивне і правдиве, як досі люди шукали прекрасне і цікаве. Наше завдання не в тому, щоб наповнити свою пам'ять фактами, бо яка від них користь? Не треба думати, що маса фактів неодмінно приносить правдивість. Так само, як непевність історичного розуміння можна пояснити не браком фактів, так само й незнання історії можна пояснити не незнайомством із фактами, а браком мислення і хибністю висновків. Якби у цій науковій сфері прагнули досягти правдивості або позитивного знання тільки з допомогою фактів, хіба не зрозуміли б усі, що цих фактів ніколи не буде достатньо? Дуже часто буває, що одна вдала риса проливає більше світла і доводить більше, ніж ціла хроніка.

Ось яким є наше правило: розмірковуватимемо про відомі нам факти, намагатимемось втримати в голові більше живих образів, ніж мертвого матеріалу. Нехай інші, скільки їм заманеться, порпаються у старій запорошеній історії, перед нами – інше завдання. Історичний матеріал ми вважаємо повним, але до історичної логіки завжди ставимось з недовірою, завжди її перевіряємо. Якщо у плині часу, разом з іншими, бачитимемо тільки діяльність людського розуму і прояви зовсім вільної волі, то скільки б ми не накопичували в нашій голові фактів і як тонко не виводили б їх один з іншого, ми не знайдемо в історії того, що шукаємо. Вона завжди здаватиметься нам такою ж людською грою, якою її завжди бачили люди²². Вона залишиться для нас тією ж динамічною і психологічною історією, про яку я говорив вам нещодавно, яка все прагне пояснити через особистість і уявне поєднання причин і наслідків, через людські фантазії і нібито неминучі їхні наслідки. Історія подаватиме людський розум його ж власному законові таким чином, що не враховуватиме того, що ця частина природи має величезну перевагу над всією рештою, тому й вищий закон повинен діяти швидше тут, аніж там²³.

Щоб не бути голосливим, наведу для вас, добродійко, один із найразючіших прикладів брехливості деяких звичайних історичних поглядів. Вам відомо, що мистецтво є однією з найвеличніших ідей людського розуму. Давайте подивимось, у чому ж полягає це прекрасне творіння їхнього генія. Все, що в людині є матеріальне, було зідеалізоване, возвеличене і обожествлене, природний і законний порядок було спотворено. Те, що мало б перебувати у нижчій сфері духовного буття, було піднесене до рівня вищих помислів людини; дія почуттів на розум була підсилена до безконечності, велика межа у розумі між божественним

і людським була порушена. Тому й виникло таке хаотичне поєднання всіх моральних елементів. Розум так само палко прагнув до предметів, найменш гідних його уваги, як і до тих, пізнати які для нього найважливіше. Усі сфери мислення стали однаково привабливими. Замість первісної поезії розуму і правди в уяву проникла чуттєва і брехлива поезія. Ця могутня здатність, створена для того, щоб ми могли уявляти собі невидиме і позбавлене образу, почала служити лише для того, щоб відчутне ставало ще більш відчутним, земне – більш земним. Наша фізична сутність виросла настільки, наскільки змаліла духовна. Хоча такі мудреці, як Піфагор і Платон, боролися з цією згубною схильністю духу свого часу, хоча й самі були більше чи менше заражені нею, їхні зусилля нічого не дали: тільки після оновлення людського духу через християнство їхні доктрини стали дієвими. Мистецтво греків було апофеозом матерії – цього не можна заперечувати. Але чи так зрозуміли цей факт? Не завжди так. На пам'ятки того мистецтва дивляться, не розуміючи їхнього значення, насолоджуються видом дивного натхнення генія, якого вже, на щастя, немає на землі, і навіть не підозрюють, які нечисті почуття народжуються при цьому в серці, які облудливі помисли виникають у розумі. Це – поклоніння, сп'яніння, чарівність, в яких моральне почуття гине зовсім. Поміж тим, достатньо було б усвідомити собі те почуття, яке переповнює тебе, коли ти безглуздо захоплюєшся, щоб зрозуміти, що його, те почуття, викликає найогидніший бік нашої природи, що ми досягаємо ці бронзові і мармурові тіла, так би мовити, через власне тіло. Зауважте, що вся краса, вся досконалість цих фігур виникають тільки як наслідок повної тупості, яку вони виражають. Якби хоча б іскра розуму появилася в їхніх рисах, ідеал, що нас заповнює, одразу б зник. Отже, ми споглядаємо навіть не образ розумної істоти, а якоїсь людиноподібної тварини, вигаданої істоти, своєрідного чудовиська, яке породив неймовірний розгул розуму; це – чудовисько, зображення якого не тільки не мало б нас насолоджувати, а навпаки – відштовхувати. Ось яким чином забобони, шкільні звички, буденність думки, чарівність оманливих ілюзій, які й зумовлюють звичайні історичні погляди, спотворили чи очорнили найважливіші факти історичної філософії.

Ви запитаєте мене, можливо, чи завжди я був далекий від цих спокус мистецтва? Ні, добродійко, зовсім навпаки. Спочатку навіть, до того, коли я пізнав їх, якийсь невідомий інстинкт змушував мене передчувати їх, як солодку чарівність, яка мала наповнити моє життя. Коли ж одна з великих подій нашого століття привела мене до столиці, у якій завоювання протягом короткого проміжку часу зібрало так багато див, – зі мною трапилося те саме, що й з іншими. Я навіть ще з більшою побожністю кидав мій фіміам на вітар кумирів. Коли я знову побачив їх вдруге у променях їхнього

рідного сонця, я знову насолоджувався ними. Але треба визнати – на дні цієї насолоди завжди залишалося щось гірке, подібне до докорів сумління. Тому, коли поняття про істину озорило мене, я не опирався жодному з висновків, які з нього випливали, а прийняв їх одразу ж без виверту.

Повернімось, однак, добродійко, до тих видатних історичних особистостей, яким, як я вам говорив, історія не відводить належного місця у спогадах людства. У вас, напевно, склалося неповне враження про цей предмет. Почнімо з Мойсея, найбільшої і найвеличнішої постаті зі всіх історичних фігур.

Хвала Богові, що минув вже той час, коли навіть в очах тих, хто претендував на глибокодумність, цей великий законодавець єврейського народу був тільки істотою з якогось фантастичного світу, подібним до всіх тих героїв, напівбогів і пророків, про яких читаємо на перших сторінках історії будь-якого давнього народу. Він був поетичним образом, в якому історична думка мала відкривати тільки те, що було в ньому повчального, від символу і вираження епохи, до якої його зараховує людська традиція. Зараз немає нікого, хто б мав сумніви в історичній реальності Мойсея. Однак та священна атмосфера навколо його імені зовсім йому не на користь, бо заважає зайняти йому гідне місце. Ще не до кінця зрозуміли і оцінили той вплив, який мала ця велика постать на людський рід. Його образ ще занадто затуманений таємничим світлом. Через те, що його недостатньо вивчали, Мойсей не має тієї повчальності, яку звично ми бачимо при спогляданні великих історичних особистостей. Ні громадський діяч, ні приватна особа не знаходять в історії його життя всієї повчальності, прихованої в ній. Це – наслідок тих звичок, які передала розумові релігія, і які надають біблійним фігурам надприродного вигляду. А це змушує їх здаватися не такими, якими вони є насправді²⁴. Ми уявляємо особистість Мойсея як незвичайне поєднання величчя і простоти, сили і добродушності, особливої суворості і смиренності, яке дає нам величезну поживу для роздумів. На мою думку, в історії немає іншої людини, в характері якої поєдналися б такі протилежні риси і здібності. Коли ж я розмірковую про цю незвичайну людину і її вплив на людей, не знаю, чому більше дивуватися – історичній події, вивчатцем якої вона була, чи духовній події, якою є її особистість.

З одного боку – це величаве уявлення про вибраний народ, про народ з високою місією зберігати на землі ідею про єдиного Бога. Це – видовище незвичайних засобів, які Мойсей використовував, щоб дати своєму народові особливий устрій, в якому ця ідея зберігалася не тільки у всій своїй силі, але й з такою життєвістю, щоб з'явитися з часом могутньою і нездоланною, подібно до сили природи, перед якою мають зникнути всі людські сили, якій коли-небудь підкориться весь розумний світ. З іншого боку – це людина простодушна аж до слабкості, яка вмє виявляти свій гнів тільки в безсиллі, вмє наказувати тільки

через посилені обіцянки, приймає накази від першого-ліпшого. Він – дивний геній, найсильніший і найвідданіший серед людей. Він творить майбутнє, але, одночасно з тим, смиренно підкоряється всьому, що постає йому у вигляді істини; він говорить до людей осяяний світлом метеора; його голос звучить через століття; він вражає, як доля, але водночас він підкоряється першому-ліпшому порухові чуттєвого серця, першому-ліпшому переконливому доказові, який йому наводять. Чи не є це єдиним прикладом надзвичайної величі?

Цю велич намагалися применшити, коли стверджували, що спочатку він нібито думав тільки про визволення свого народу з-під важкого ярма, хоча й віддавали належне героїзму, який він показав. У ньому намагалися бачити тільки великого законодавця, а в сучасному світі його закони вважають на диво ліберальними. Говорили також про те, що його Бог був тільки національним Богом, а свою теософію він запозичив у єгиптян. Звичайно, він був патріотом, але хіба може велика душа, яким би не було її призначення на землі, бути позбавлена патріотизму? До того ж, існує загальний закон, за яким впливати на людей можна тільки через домашнє середовище, до якого належиш, через ту соціальну сім'ю, в якій народився. Для того, щоб говорити до людей зрозуміло, треба звертатися до своєї нації, бо інакше тебе не почують, і ти нічого не зробиш. Чим безпосередніший і конкретніший моральний вплив людини на її близьких, тим він надійніший і сильніший, чим індивідуальніше слово, тим воно могутніше. Вище начало, яке рухало цією великою людиною, не можна пізнати краще, ніж у безумовній дієвості і правдивості тих засобів, які він використовував для здійснення своєї справи.

Можливо, він знайшов у свого племені або в інших народів ідею про національного Бога. Він використав це та багато інших фактів, які почерпнув з минулого, щоб ввести в людський розум свій возвишений монотеїзм. Однак це не означає, що Єгова не був для нього та для християн всесвітнім Богом. Чим більше він намагався замкнути й ізолювати цю велику догму в своєму племені, чим більше застосовував для цього незвичайних засобів, тим чіткіше у всій цій праці високого розуму було видно глибокий універсальний задум – зберегти для усього світу, усіх майбутніх поколінь поняття про єдиного Бога. Чи можна було серед того багатобожжя, що панувало тоді на землі, знайти кращий спосіб, щоб збудувати недоторканий вівтар для правдивого Бога, інакше, ніж прищепити народові-хранителів цієї святині расову відразу до будь-якого племені ідолопоклонників і пов'язати соціальне буття цього народу, його долю, його спогади і надії тільки з цим одним принципом? Якщо ви прочитаєте це з погляду Второзаконня, то здивуєтеся, яке світло воно проливає не тільки на усю систему Мойсея, але й на усю філософію одкровення. У кожному слові цієї незвичайної оповіді – надлюдська ідея, що володіла розумом автора.

Саме нею можна пояснити ті жахливі винищення, які передбачав Мойсей, які філософія (не тільки нетямуща, а й безбожна) вважала такими огидними. Ця філософія не зрозуміла того, що людина, яка була дивним знаряддям в руці Провидіння, довіреною особою всіх його таємниць, не могла діяти по-іншому, ніж діє саме Провидіння або природа; що для нього епохи і покоління не мали жодного значення; а його місія полягала не в тому, щоб показати світові зразок правосуддя чи моральної досконалості, а в тому, щоб принести до людського розуму безмежну ідею, яка не могла зародитися в ньому сама. Чи не вважаємо ми, що Мойсей думав тільки про розселення нерозумного і непокірного народу, який він вів за собою, коли, тамуючи голос свого люблячого серця, наказував винищувати цілі племена і вражав людей мечем божого правосуддя? Це й справді чудова психологія! Що вона робить, щоб не виявити справжню причину явища? Вона не утруднює себе, поєднує в одній душі найсуперечливіші риси, поєднання яких в одній особі ніколи не доводилося бачити!

Що нам до того, зрештою, чи почерпнув Мойсей деякі вказівки з єгипетської мудрості? Чи важливим є для нас те, що спочатку він справді думав тільки про визволення свого народу від ярма рабства? Чи від того стає менш достовірним факт про те, що, втілюючи серед цього народу ідею, чи то запозичену, чи почерпнуту з глибин власного духу, оточив її всіма умовами непорушності і вічності, які тільки можна було знайти в людській природі, він тим самим дав людям правдивого Бога? Саме тому усім своїм розумовим розвитком людський рід зобов'язаний саме йому?

Давид – одна з тих історичних постатей, риси яких передані нам найліпше. Чи може бути щось яскравішим, драматичнішим, правдивішим за його історію, характернішим за його обличчя? Повість його життя, піднесені його пісні, в яких сучасне так дивно переплітається з майбутнім, так добре змальовують порухи його душі, що в його особі для нас не залишається майже нічого прихованого. Враження, подібні до тих, що ми отримуємо від споглядання героїв Греції і Риму, він справляє тільки на осіб дуже релігійних. Це все тому, що всі великі люди Біблії належать до особливого світу; світло навколо їхнього чола віддаляє їх усіх туди, куди розум прямує неохоче, до сфери настирливих сил, які вимагають пірності, де завжди стоїш перед неблаганним законом, і нічого більше не залишається, як впасти перед ним на коліна. А як краще можна зрозуміти розвиток епох, якщо не вивчати його там, де начало, що його зумовлює, виявляється найкраще?

Протиставляючи цим двом велетням Писання Сократа і Марка Аврелія, таким контрастом несхожих прикладів величчя, я хотів змусити вас ліпше оцінити ті два світи, звідки вони походять. Прочитайте в Ксенофонта анекдоти про Сократа, звільнившись при цьому, якщо

зможете, від упереджень, пов'язаних з його пам'яттю. Подумайте про те, як багато до його слави додала смерть, згадайте про його знаменитого демона, про його поблажливе ставлення до розпусти, яке він іноді доводив до дивної межі²⁵. Згадайте про ті звинувачення, які зводили на нього сучасники, згадайте ту фразу, яку він сказав перед самою смертю і яка передала для нащадків хиткість його думки, згадайте, нарешті, усі незгідні з ним, суперечливі і безглузді вчення, які вийшли з його школи. Щодо Марка Аврелія теж варто відкинути будь-які забобони; а вам раджу добре обдумати його книжку, згадати ліонську різню, ту жакливу людину, якій він передав світ, той час, коли він жив, той високий світ, до якого він належав, всі засоби величі, якими він користувався завдяки своєму становищу у світі. А потім порівняйте, будь ласка, плоди сократівської філософії з впливом релігії Мойсея, особу римського імператора з особою того, хто з пастуха став царем, поетом, мудрецем, втілив у собі великий і таємничий ідеал пророка-законодавця, хто став центром того світу див, в якому мали вершитися долі людства; хто остаточно визначив глибокий і винятково релігійний напрям свого народу, який мав поглинути все його існування. Таким чином, він створив на землі такий стан речей, завдяки якому і стало можливим виникнення на ній царства істини.

Ви, без сумніву, тоді погодитесь, що, коли поетична думка зображує таких людей, як Мойсей і Давид, надлюдськими істотами, оточує їх особливим світлом, то, з іншого боку, здоровий глузд, зважаючи на його холодність, не може не бачити в них чогось більшого, ніж просто великих та незвичайних людей. Тоді ви зрозумієте, що в духовному житті світу ці люди були безпосереднім виявом керівного вищого закону, а їхня поява відповідає тим великим епохам фізичного порядку, які час від часу перетворюють і оновлюють природу²⁶.

Тепер про Епікура. Ви розумієте, що я не надаю особливого значення репутації цього імені. Але оскільки справа стосується його матеріалізму, то він нічим не відрізнявся від ідей інших давніх філософів, хіба що мав пряміші і послідовніші міркування, ніж більшість із них. Як і вони, Епікур не заплутується в безкінечних суперечностях. Язичницький деїзм він вважає тим, чим він був насправді, – нісенітницею, а спірітуалізм – обманом. Його фізика, яку він повністю запозичив у Демокріта, і про яку колись Бекон говорив як про єдину розумну фізику давнини, не перебуває нижче від поглядів на природу інших природознавців того часу. Якщо його теорію атомів очистити від метафізики, то в наш час, коли молекулярна філософія стала такою позитивною, вона вже не буде здаватися такою смішною, як її вважали. Але в основному його ім'я пов'язане з моральною доктриною, яка й була причиною його поганій слави. Про його мораль ми робимо висновки тільки через надмірності його секти, через більш-

менш довірливі її трактування, що були зроблені вже після нього, через його власні твори, що до нас не дійшли. Звичайно, Цицерон міг здригатися, тільки почувши ім'я хтивості. Але подивіться, будь ласка, на це паплюжене вчення на основі всього, що ми знаємо про його автора, відкиньте ті наслідки, до яких воно призвело в язичницькому світі, оскільки їх можна пояснити більше загальним складом розуму тієї епохи, ніж самою доктриною Епікура, і порівняйте з іншими моральними системами давнини. Тоді ви побачите, що вона не була такою зарозумілою, суворою, нездійсненною, як мораль стоїків; такою невизначеною, розпливчастою і безсильною, як мораль платоніків; вона відрізнялася сердечністю, благоговінням, туманністю і мала в собі трохи християнської моралі.

Не можна визнати того, що ця філософія мала в собі ще один суттєво важливий елемент, якого була майже позбавлена практична думка давнини, – елемент єднання, солідарності, благоговіння між людьми. Особливо вона відрізнялася здоровим глуздом і відсутністю гордості, а цього не можна сказати про більшість філософських учень того часу. Вона бачила вище благо в душевному світі і покірній радості, які є на землі подобою небесного блаженства богів. Епікур сам подав приклад такого безтурботного існування, бо прожив життя невідомим, віддаючи час найнижчим вподобанням і науковим заняттям. Якби його моральне вчення могло вкоренитися в головах народів, а розпусне начало, що володіло тоді світом, не спотворило його, воно передало б серцям смиренність і гуманність, які не може передати ні хвалькувата мораль Портика, ні мрійливий світогляд академіків. Зверніть увагу і на те, що Епікур – єдиний з мудреців давнини, який мав бездоганний характер, пам'ять про якого учні поєднували з любов'ю і пошаною, що була близькою до поклоніння²⁷. Тепер ви розумієте, чому нам потрібно дещо виправити наше уявлення про цю людину.

До Аристотеля не повертатимемось. Щоправда, з ним пов'язаний один із найважливіших розділів нової історії, але це занадто загальний предмет, щоб потрактувати його побіжно. Зауважте тільки, що деякою мірою Аристотеля породив новий розум. Природно, за своєї юності новий розум, який мучився через велику потребу в знаннях, усіма силами прив'язався до цього механіка людського розуму, який за допомогою ручок, важелів та блоків рухав пізнанням з надзвичайною силою. Тому зрозуміло, що він сподобався арабам, які першими його віднайшли. У цього народу, який виник раптово, не було нічого свого, на що можна було б опертися, тому й готова мудрість підійшла йому якнайкраще. Однак все це вже минуло – і араби, і схоласти, і їхній спільний вчитель виконали свої різні призначення. Розум від цього став ще більше самовпевненим і ґрунтовним, його розвиток – впевненішим, він засвоїв прийоми, що полегшували його рух і прискорювали роботу.

Все вийшло на краще, завдяки прихованим силам і осяянню оновленого розуму, зло перетворилося на добро. Зараз нам потрібно повернути назад і знову стати на той шлях, яким свідомість йшла ще тоді, коли не мала інших знарядь, окрім золотих і блакитних крил своєї небесної природи.

Звернімось до Магомета. Подумаймо про ті наслідки, які мала його релігія для людства. По-перше, разом з іншими могутніми причинами, вона сприяла викоріненню багатобожжя. По-друге, поширила на величезній частині земної кулі, навіть в недоступних для загального розумового руху місцевостях, поняття про єдиного Бога і всесвітню релігію, і підготувала, таким чином, величезну кількість людей до кінцевої долі людського роду. Не можна не визнати, що, попри данину, яку заплатила ця велика людина своєму часові і місцю, в якому народилася, він більше заслуговує на повагу, ніж весь цей натовп непотрібних мудреців, які не зуміли жодне зі своїх міркувань втілити у плоть і кров. Вони не могли донести до людського серця переконання, яке б допомогло поєднати окремі елементи його природи. В ісламі знаходимо один з найкращих виявів загального закону, якщо ж ми думаємо інакше, то заперечуємо загальний вплив християнства, який з нього походить. Найсуттєвішою властивістю нашої релігії є те, що вона може приймати найрізноманітніші форми релігійної думки, може комбінувати з помилковою думкою, щоб досягти свого повного результату. У великому процесі розвитку відвертої релігії, вчення Магомета слід розглядати, як одне з його розгалужень. Навіть найвинятковіший догматизм має визнати цей важливий факт. Він, звичайно, зробив би це, якби хоч раз усвідомлював, що змушує нас бачити магометан природними ворогами нашої релігії, оскільки це – справжнє джерело забобонів²⁸. Ви знаєте про те, що в Корані немає майже жодного розділу, в якому б згадувалося Ісуса Христа. Не бачити дій християнства повсюди, де навіть бодай проголошується ім'я Спасителя, не помічати, що він впливає на всі розуми, які стикаються з його заповідями, – означає не мати жодного уявлення про велику справу спокути, нічого не розуміти в таємниці царства Христа. Бо інакше довелось б з тієї кількості людей, які користуються милостиною спокути, багатьох людей, що називаються християнами, не брати до уваги. А чи не означало б це – звести царство Христа до дрібниць, а всесвітнє християнство – до мізерної купки людей?

Ставши результатом релігійного бродіння, яке викликала на Сході поява нової релігії, магометанство займає перше місце серед явищ, які, на перший погляд, не походять од християнства, але насправді – все навпаки. Попри негативний вплив, який воно мало на утворення християнського суспільства, змусивши різні приватні інтереси народів злитися в єдиному інтересі їхньої загальної безпеки, попри той великий матеріал, який дала арабська цивілізація нашій (дві обставини, в яких слід вбачати обхідні шляхи, які вибрало Провидіння, щоб виконати

завдання з відродження людського роду), у власному впливі ісламу на дух підкорених народів, треба визнати прямий вплив того вчення, з якого воно вийшло, яке тільки пристосувалося до деяких потреб місця і часу, щоб мати можливість поширювати насіння істини на якнайбільший простір. Звичайно, щасливими є ті, хто служить Господеві свідомо і переконливо! Але не забуваймо про те, що у світі існує безліч сил, які підкоряються голосу Христа, але не усвідомлюють, що ними рухає вища сила.

Залишився ще тільки Гомер. Зараз не викликає жодних сумнівів той вплив, який мав Гомер на людський розум. Ми чудово знаємо, що таке гомерівська поезія, знаємо, як вона сприяла становленню грецького характеру, що, у свою чергу, визначив характер всього давнього світу. Знаємо, що ця поезія прийшла на зміну іншій, піднесенішій і чистішій, від якої до нас дійшли тільки уривки. Знаємо також, що вона започаткувала новий порядок ідей замість попереднього, який виріс на грецькому ґрунті. Ці першоідеї відкинуло нове мислення, але вони знайшли собі місце у містеріях Самофракія, в тіні інших святинь забутих істин, і продовжували існувати тільки для вузького кола вибраних або посвячених²⁹. Та чого, як на мене, ми не знаємо, це того спільного зв'язку, що існує між Гомером і нашим часом, того, що вціліло від нього у світовій свідомості. А в цьому, власне, і криється вся суть справжньої філософії історії, адже головною метою її досліджень, як ви бачили, є пошук постійних результатів і вічних наслідків історичних явищ.

Отже, для нас у сучасному світі Гомер залишається таким же Тіфоном або Аріманом, яким він був у власноруч створеному світі. Руйнівний героїзм пристрастей, брудний ідеал краси, нестримна пристрасть до землі – все це ми запозичили в нього. Зауважте, ніколи нічого подібного не було в інших цивілізованих суспільствах світу. Тільки одні греки наважилися так ідеалізувати і боготворити розпусту і злочин, тільки в них і в народів, які успадкували їхню цивілізацію, існувала поезія зла. Дивлячись на історію середніх віків, можна побачити, як розвивалася б думка християнських народів, якби вони пішли за рукою, що їх вела. Ця поезія не могла прийти до нас від наших північних предків, бо розум людей півночі має інший склад, не схильний поєднуватися із земним. Якби він один поєднався із християнством, то замість того, що трапилося, він загубився б у туманній невизначеності своєї мрійливої уяви. Втім, від тієї крові, яка текла в їхніх жилах, у нас вже нічого не залишилося, а ми вчимося жити не в народів, описаних Цезарем і Тацитом, а в тих, хто жив у світі Гомера.

Тільки віднедавна повернення до нашого власного минулого знову помалу приводить нас до лона рідної землі і дозволяє потрохи відновлювати батьківський спадок. Від народів півночі ми успадкували тільки звички і традиції, а розумові потрібні тільки знання. Якщо застарілі звички не пов'язані зі знанням, вони зникають, так само закорінені

традиції згладжуються. Поміж тим, всі наші ідеї, крім релігійних, ми одержали від греків і римлян.

Таким чином, спочатку гомерівська поезія спочатку відвернула розвиток людської думки давнього Заходу від спогадів про великі дні творіння, потім зробила те саме з новим Заходом, бо перейшла до нас разом з наукою, філософією, літературою давніх. Вона настільки змусила нас злитися з ним, що, попри все, чого ми досягли, ми досі вагаємося між світом брехні і світом істини. Хоча в наші дні Гомера вивчають дуже мало, його не читають, але його боги і герої продовжують ворожнечу з християнською думкою. У цій дуже земній, дуже матеріальній поезії, що надто поблажлива до розпусти нашої природи, насправді дивна принадність. Вона послаблює силу розуму, тримає його в заціпенінні за допомогою своїх привидів і спокус, заколисує і присипляє за допомогою могутніх ілюзій. Поки глибоке моральне почуття, яке породили розуміння всієї давнини і цілковите підкорення розуму християнській істині, не наповнить наші серця відразою і презирством до цих століть брехні і безумства, що досі володіють нами, до цих справжніх сатурналіїв у житті людства, – доти свідоме розкаяння не змусить нас соромитися того безглузлого поклоніння, яке ми так довго віддавали цій огидній величі, цій жахливій чесноті, нечистій красі, – доти старі нерозумні враження не перестануть бути найжиттєвішим і найдієвішим елементом нашого розуму. На мою думку, для того, щоб ми повністю переродилися в духові одкровення, нам ще треба пройти через велике випробування ,через всесильну покуту, яку б сповна відчув увесь християнський світ, яка на цілій землі стала грандіозною фізичною катастрофою. Іншого шляху, як нам очиститися від бруду, що паплюжить нашу пам'ять, не бачу³⁰. Ось так філософія історії повинна розуміти гомеризм. Ось так вона має дивитися на постать Гомера. Чи не зобов'язана вона накласти на його чоло печать невинної ганьби?!

От ми, добродійко, й переглянули нашу галерею постатей. Я не сказав всього того, що хотів сказати, але вже час закінчувати. І знаєте, що? У нас, росіян, немає нічого спільного ні з Гомером, ні з греками, ні з римлянами, ні з німцями, все це для нас зовсім чуже. Та що поробиш – мимоволі доводиться говорити мовою Європи. Наша чужоземна освіта так змусила нас триматися Європи, що ми, хоч і не засвоїли її ідей, але не маємо іншої мови, крім тієї, якою говорить вона; тому нам не залишається нічого іншого, як говорити цією мовою. Якщо ті наші невеликі розумові навички, традиції, спогади і все наше минуле не пов'язують нас із жодним народом на землі, якщо ми не належимо до жодної із систем морального світу, то зовнішність нашого соціального буття пов'язує нас із західним світом. Цей зв'язок є дуже слабким, він не пов'язує нас з Європою настільки міцно, як про це думають. Він не змушує нас усім еством відчувати великий рух, який проходить там, але, поза тим, він ставить

нашу долю в залежність від долі європейської спільноти. Тому, чим більше ми намагатимемось злитися з останньою, тим вийде краще для нас. Досі ми жили зовсім окремо. Те, чого ми навчилися в інших, залишалося ззовні, було простою прикрасою, але не проникало до нас в душу. Та зараз сили панівного суспільства настільки зміцніли, його вплив на решту людського роду настільки поширився, що незабаром ми душею і тілом будемо у світовому потоці. Немає сумнівів, що недовго нам залишилося бути на самоті. Тож зробімо все, щоб підготувати шлях для наших нащадків. Оскільки ми не можемо заповісти їм того, чого самі не мали, – вірувань, освіченого розуму, чітко окресленої індивідуальності, міркувань, що розвинулися протягом тривалого живого і дієвого розумового життя, ідей, які знайшли не ми самі, але які переходитимуть від покоління до покоління і матимуть деякий традиційний елемент, тому й матимуть більшу силу і плідотворність, ніж наші власні думки. Таким чином, ми зробимо нащадкам велику послугу і недаремно проживемо на землі.

Прощайте, добродійко. Ви цілком можете мене змусити і далі розмірковувати про цей предмет, скільки захочете. Втім, навіщо в душевній розмові, в якій співрозмовники розуміють одне одного, вичерпувати кожную думку до кінця? Якщо того, що я вам сказав, достатньо, щоб вивчення історії могло дати вам щось нове і викликати глибший інтерес, ніж воно звично викликає, я буду цілком задоволений.

Некрополь, 1829, 16 лютого

Коли ми віддавали ці листи до друку, нам, напевно, варто було попросити читача про поблажливість до слабкості і навіть неправильності написання. Коли ми викладали думки чужою мовою, не маючи літературних навичок, ми розуміли, чого нам не вистачало. Але ми вважали, що розумний читач не надає такого великого значення формі, як колись. Він готовий трохи попрацювати, щоб добути вартісну думку з-під недосконалого викладу. Також ми вважали, що в наш час цивілізація більше, ніж будь-коли, потребує поширення ідей у різних формах. Бувають випадки, коли людина, яка має повідомити людству про щось важливе, не має вибору, тому їй нічого іншого не залишається, крім говорити загальнопоширеною мовою, навіть якщо вона володіє тільки смішною і спотвореною її говіркою. Крім того, ми вважали, що літературна держава занадто благородна, щоб наказувати усім своїм підданим у всіх місцевостях і широтах спілкуватися офіційною мовою свого академічного трибуналу. Вона зважає тільки на те, щоб вимовлене було правдою, але не звертає уваги на те, добре чи погано вимовлена ця правда. Ось на це ми й розраховували.

Лист восьмий

Так, добродійко, прийшов час говорити просто. Не можна більше обмежуватися сліпою вірою, сподіваннями серця, час вже звернутися до думки. Саме почуття не здатне прокласти собі дороги через цю купу штучних потреб, ворожих один одному інтересів, неспокійних турбот, що заволоділи життям. У Франції та Англії віра стала надто складною, надто особистою, надто підпорядкувалася інтересам; у Німеччині – вона надто абстрактна, надто ексцентрична, порухи серця втрачають у ній усю притаманну їм силу. Про решту світу не варто й говорити. Нині доводиться обмежуватися тільки одним завданням, що враховує усі можливості, вирішити яке могла б будь-яка свідомість, яке підійшло б під будь-який настрій, яке не зачіпало б жодних наявних інтересів, могло б захопити навіть найзатятіший розум.

Але це не означає, що предмети почуттів назавжди вилучили зі світу думки. Дай-то Боже, ще прийде їхній час. Тоді ми побачимо їх таким сильними, широкими, чистими, якими вони ще ніколи не були. Не маю жодних сумнівів, що час цей незабаром прийде. Але в наші дні, за таких обставин, почуття не можуть зворушувати душі. Дуже важливо перейнятися такою свідомістю. Щоправда, вже зараз помітно, як дещо пробуджуються живі таланти, властиві юності людства. Та це лише світанок прекрасного дня, рівнини ще повністю покриті тінню сутінків, і тільки на деяких вершинах починають загорятися перші промені сонця.

Кожний, кому не байдужа істина, бачить її ознаки. Чи знаєте ви, добродійко, що я маю на увазі? Це уся сукупність історичних фактів, які належним чином опрацювали. Зараз їх потрібно звести до єдиного цілого, надати доступної форми і так їх подати, щоб вони вплинули на душі людей, яким байдуже добро, які найменш відкриті для правди, які все ще топчуться в минулому. Для усього світу воно вже давно минуло і більше не повернеться, але воно живе у лінивих серцях, які ніколи не вгадують день сьогоднішній, а постійно перебувають у вчорашньому.

Остаточне просвітництво має виходити із загального змісту історії. Надалі цей зміст потрібно звести до ідеї вищої психології, щоб раз і назавжди людську істоту зрозуміли як розумну істоту абстрактну, а не як істоту відокремлену і особисту, обмежену в даний момент, тобто як комаху-одноденку, яка народжується і вмирає в один і той самий день, яка пов'язана із сукупністю законів народження і смерті. Так, потрібно зрозуміти, чому живе людський рід, потрібно показати таємничу дійсність, яка перебуває в глибині духовної природи, яку можна побачити тільки при особливому світлі. Тільки не варто бути надто винятковим, мрійливим чи схематичним, головне – говорити зі століттям мовою століття, а не застарілою мовою догм, яку

не розуміють. Немає жодних сумнівів, успіх прийде, саме в наш час, коли і розум, і наука, і навіть мистецтво прагнуть до нового морального перевороту, як це було у велику епоху Спасителя світу.

Уже не один раз я говорив вам про вплив християнської істини на суспільство. Але ще не все я сказав. Важко в це повірити, однак зовсім нову думку про моральне значення християнства оцінили вже достатньо, хоч зовсім не думають про власне розумовий його вплив, про могутню силу його логіки. Ще нічого не сказали про значення християнства у розвитку сучасної думки, її освіти. Ми ще не усвідомили, що вся наша аргументація – християнська, ми й надалі мислимо категоріями і силогізмами Аристотеля. Усі ці безкінечні нарікання філософів і відступників на ті часи, коли нібито тільки забобони, невігластво і фанатизм були всесильними, змусили нас зовсім забути про благодатний вплив віри. Коли минула гарячка невіри, найбільш праведні і смиренні виявилися чужими, з великими труднощами повертали в думках все на свої місця. Щоправда, ці уми належним чином не цікавляться вивченням власне людської дійсності. Вони ставляться до неї зі зневагою. Вони звикли споглядати надлюдські дії, тому й не помічають природних сил, які діють у світі, зовсім не звертають уваги на матеріальні умови розумової діяльності. Однак вже час сучасному розумові визнати, що усією своєю силою він зобов'язаний християнству. Час вже зрозуміти, що величну будівлю сучасної науки збудували тільки через співпрацю незвичайних засобів, подарованих Одрокровенням, і тієї живої ясності, яку воно принесло у всі предмети людського мислення. Горда наука має нарешті сама визнати, що вона піднялася так високо тільки завдяки строгій дисципліні, інстинкту і пристрасному пошукові істини, яку вона знайшла у вченні Христа.

На щастя, ми вже не живемо в часи, коли партійну наполегливість вважали переконанням, а випадки сект – благочестивим поривом. Але ви погодитесь зі мною, що не істина повинна робити поступки. Справа тут зовсім не у вимогах етикету: для законного авторитету поступка означала б відмову від будь-якої влади, будь-якої активної ролі, була б самознищенням. Питання не про підтримку престижу, не про зовнішнє враження. Будь-який престиж назавжди втратив значення, а ілюзії відійшли в минуле. Питання про найбільш реальну річ, більш реальну, ніж можна висловити словами. Закон життя такий – минуле визначає майбутнє. Відмовитися від свого минулого означає позбавити себе майбутнього. Але ті триста років великої християнської омани зовсім не є тим спогадом, який при бажанні можна було б забути. Ті, що відійшли, можуть будувати своє майбутнє. Правдива община з самого початку випромінювала тільки надію і віру в обіцяне їй призначення, а вони досі існували без будь-якої надії на майбутнє.

Перш за все необхідно з'ясувати одну важливу обставину. Немає сумнівів, що серед предметів, які допомагають зберігати істину на землі,

найсуттєвішою є священна книга Нового Заповіту. До книги, яка містить правдивий акт встановлення нового ладу на землі, ставляться з особливою повагою. Слово писане не зникає так, як слово сказане. Воно накладає свій відбиток на розум. Воно підкоряє своєю непохитністю і тривалим визнанням святості.

Разом з тим, кодифікуючи дух, слово позбавляє його руху, гнітить його, обмежує тісними рамками писання, сковує його. Ніщо так не стримує релігійну думку в її високому пориві, в її безмежному польоті вперед, як книга; ніщо так не утруднює стійкого утвердження в людській душі релігійної думки. У релігійному житті все основане на букві, справжній голос втіленого розуму – німий. З амвонів істини чути тільки слова, які не мають сили і авторитету. Проповідь перетворилася на випадкове явище у будівництві добра. Поміж тим, треба визнати, що та проповідь, яку передали нам в Писанні, була звернена тільки до присутніх слухачів. Її не можуть однаково зрозуміти люди усіх часів і усіх народів. За необхідності, вона має прийняти місцеве і сучасне забарвлення, а це так обмежує її, що вирватися з цього вона може тільки з допомогою пояснення, більш-менш вільного і зовсім людського. Та чи може древнє слово завжди звертатися до світу з такою ж силою, як тоді, коли воно було правдивою мовою свого часу, дієвою силою даного моменту! Чи не має світ почути новий голос, пов'язаний із плином історії, такий, щоб його заклики ніколи не були чужими, щоб їх з однаковою силою було чути на всіх кінцях землі, щоб його відгомін і в наш час підхоплювали і розносили з краю до краю по цілому всесвіті?

Слово – звернене до усіх часів дієслово – це не тільки одна промова Спасителя, це весь Його небесний образ, увінчаний Його славою, покритий Його кров'ю, з розп'яттям на хресті. Воно таке, яким раз і назавжди вклав у людську пам'ять Бог. Чи думав Син Божий, коли говорив людям, що пошле їм духа і Сам буде серед них вічно, про ту книгу, яку склали вже після Його смерті, в якій, добре чи погано, розкажуть про Його життя і Його слова, про деякі записи Його учнів? Чи міг Він здогадуватися, що ця книга увічніть на землі Його вчення? Звичайно, Він не думав про це. Він хотів сказати про те, що після Нього з'являться люди, які настільки проймуться спогляданням і вивченням Його досконалості, настільки переймуться Його вченням і прикладом Його життя, що стануть із Ним одним цілим. Ці люди йтимуть один за одним з покоління в покоління, передаватимуть із рук в руки всі Його думки, всю Його сутність. Ось про це Він хотів сказати, і саме цього ми не розуміємо. Думаємо, що знайдемо усю Його спадщину на цих сторінках, які стільки разів спотворювали різні тлумачі, які стільки разів змінені на догоду іншим.

Як відомо, християнство зміцнилося без допомоги будь-якої книги. Воно підкорило світ вже з другого століття. Відтоді людство підкорилося йому без вороття.

Хтось думає, що достатньо поширити цю книгу по усій землі, і земля повернеться до істини: це тільки жалюгідна мрія, яку так плекають відступники.

Божественний розум живе у людях: таких, як ми, як Він сам, а не у книзі, складеній церквою. Ось чому варто поважати стійку симпатію вірних до догми про реальну присутність Тіла Божого в Євхаристії, їхнє безмежне, гідне поваги, поклоніння Тілу Спасителя. Саме так найкраще можна зрозуміти джерело християнської істини. Саме так найкраще виявляється необхідність намагатися всіма доступними засобами зробити реальною присутність серед нас Боголюдини, постійно викликати Його тілесний образ, щоб постійно бачити Його у всій величі, як приклад і вічне повчання для нового людства. На мою думку, над цим варто розмірковувати. І досі у деяких головах, попри все, зберігається непорушною догма про Євхаристію, яка стала предметом глузу і презирства, яка відкрита з усіх сторін для злих випадів людських доказів. Чому? Чи не тому, щоб у свій час відкрити світові нове світло, яке досі приховане у таємницях долі? Не маю сумнівів щодо цього.

Хоча й потрібно визнати, що печать, яку наклала людська думка, є необхідною складовою частиною морального світу, справжня основа злиття свідомості і світового розвитку розумної істоти – в іншому. Вона – в живому слові, що видозмінюється за часом, в країнах і людях; це слово завжди там, де воно повинно бути, його не потрібно пояснювати і тлумачити, його достовірність не потрібно захищати на основі канонів. Вона – у слові, яке є єдиною зброєю нашої думки. Здогади протестантів про те, що вся мудрість – у колонках однієї книги, – не те, що неправомірні, вони не мають нічого спільного з філософією. З іншого боку, існує вища філософія у таких стійких віруваннях, які змушують людей закону визнавати інше джерело істини – чистіше, інший авторитет, менш земний.

Потрібно вміти оцінити цей християнський розум, що так впевнений у собі, такий точний у цих людей. Це – інстинкт правди, наслідок морального начала, яке перенесене зі сфери вчинків у сферу свідомості, це – несвідомо логіка мислення, яке повністю залежне від дисципліни. Дивне розуміння життя, дане творцем християнства, дух самозречення, відвернення од розподілу, палкий потяг до єдності: ось що зберігає християн чистими за будь-яких обставин. Саме так зберігається розкрита зверху ідея, а через неї чиниться велике злиття душ і різних моральних сил світу в одну душу, в єдину силу. Призначення християнства – у цьому злитті. Єдина істина – Царство Боже, небо на землі³¹, всі євангельські обіцянки – ніщо інше, як прозріння і з'єднання всіх думок людства в єдину думку. Ця єдина думка самого Бога – здійснений моральний закон. Вся праця свідомих поколінь покликана досягти цієї кінцевої дії, яка є межею і метою всього, останньою стадією людської природи, вирішенням світової драми, великий апокаліптичний синтез³².

¹ Євагнеліє від Марка, XVI, 15.

² "Некрополь" – йдеться про Москву, як "місто мертвих".

³ Буття III, 22.

Апология божевільного

О мої брати! Я сказав багато гірких істин, але без найменшої гіркоти.

Кольрідж

У другій редакції для епіграфа використано євангельські слова: “Adveniat regnum tuum” (“Нехай прийде царство Твоє”).

Милосердя, каже апостол Павло, все терпить, усьому вірить, все виносить ; отже, все терпітимемо, все виноситимемо, всьому віритимемо, – будемо милосердними. Та насамперед, катастрофа, яка щойно так незвичайно викривила наше духовне буття і пустила за вітром працю цілого життя, насправді є лишень результатом того зловіщого крику, що пролунав у відомій частині суспільства після появи нашої статті, єдиної, якщо хочете, але такої, що звичайно зовсім не заслуговує тих криків, якими її зустріли.*

**Апостол Павло, Перше послання Коринтян (1 Кор., XIII, 17)*

По суті, уряд тільки виконав свій обов'язок; можна навіть сказати, що в засобах строгості, застосовуваних до нас зараз, немає нічого жадливого, оскільки вони, без сумніву, далеко не перевершили очікувань значного кола людей. Насправді, що ще може чинити уряд, натхнений найліпшими намірами, як не бути послідовним у тому, що він щиро вважає серйозним бажанням країни? Зовсім інша справа – галас суспільства. Є різні способи любити свою вітчизну, наприклад, самоїд, що любить свої рідні сніги, що зробили його близькоруким, задимлену юрту, у якій він, скорчившись, проводить половину свого життя, і прогірклий оленячий жир, що отруєє навколо нього повітря смородом, без сумніву, любить свою країну звичайно інакше, аніж англійський громадянин, що пишається установами і високою цивілізацією свого славного острова; і без сумніву, було б погано для нас, якби нам все ще доводилось любити місця, де ми народились, на кшталт самоїдів.

Любов до батьківщини – це чудово, але є щось прекрасніше за це – це любов до істини. Любов до вітчизни народжує героїв, любов до істини створює мудреців, благодійників людства. Любов до батьківщини розділяє народи, поглиблює національну ненависть і часто одягає землю у траур; любов до істини поширює світло знань, створює духовні насолоди, наближує людей до Бога. Не через вітчизну, а через істину пролягає дорога на небо. Правда, ми, росіяни, завжди мало цікавились тим, що – істина і що – брехня, тому не можна й сердитись на суспільство, якщо дещо гостра філіппіка проти його вад зачепила його за живе. І тому, смію стверджувати, я не маю й тіні злоби проти цієї милої громади, яка так довго і так підступно мене пестила: я спокійно, без будь-якого роздратування, стараюсь змиритись із моїм дивним становищем. Чи не природно, скажіть, щоб я, наскільки це можливо, намагався зрозуміти, в якій ролі щодо схожих до мене, до своїх співгромадян і свого Бога перебуває людина, що захворіла божевіллям за вердиктом вищої юрисдикції країни?

Я ніколи не домагався народних рукостискань, не шукав підтримки в натовпу; я завжди думав, що рід людський повинен іти за своїми природними вождями, божими помазаниками, що він може рухатися вперед шляхом свого істинного прогресу тільки під керівництвом тих, хто в той чи інший спосіб отримує від самого неба призначення і силу вести його; що загальна думка зовсім не тотожна з безумовним розумом, як думав один великий письменник нашого часу; що інстинкти мас нескінченно більш пристрасні, більш вузькі та егоїстичні, ніж інстинкти окремої людини, що так званий здоровий глузд народу зовсім не є здоровим глуздом; що не в людському натовпі народжується істина; що її не можна виразити числом; зрештою, що у всій своїй могуті та блиску людська свідомість завжди виявлялась тільки в самотньому розумі, який є центром і сонцем його сфери. Як же сталось так, що одного прекрасного дня я опинився перед розгніваною публікою, – публікою, хвальби якої я ніколи не прагнув, чиї ласки мене ніколи не тішили, чиї витребеньки мене не зачіпали? Як сталось, що думка, звернена не до сучасників, яку я, не бажаючи мати справу з людьми нашого часу, у глибині моєї свідомості заповів майбутнім поколінням, ліпше освіченим, – за тієї гласності в тісному колі, яку ця думка містила вже віддавна, як сталось, що вона розбила свої окови, втекла із свого монастиря і кинулась на вулицю, стрибаючи поміж оторопілого натовпу? Цього я не можу пояснити. Та ось що я можу стверджувати впевнено.

Уже триста років Росія прагне злитись із Західною Європою, запозичує звідтіля всі найсерйозніші ідеї, найбільш плідні пізнання і найжиттєвіші насолоди. Та ось століття і більше, як вона не обмежується і цим. Найбільший із наших царів, той, який, як прийнято вважати, почав для нас нову еру, якому, як всі говорять, ми зобов'язані нашою величчю, нашою

славою і нашими благами, якими ми тепер володіємо, півтора сотні літ тому перед усім світом зрікся старої Росії. Своім могутнім поривом він ліквідував усі наші заклади; він викопав провалля між нашим минулим і нашим сьогоднішнім і, мов грудку, кинув туди усі наші надбання. Він сам пішов у країни Заходу і став там найменшим, а до нас повернувся найбільшим; він похилився перед Заходом і встав нашим володарем та законодавцем. Він запровадив у нашої мові західні вислови, свою нову столицю він назвав західним іменем; він відкинув свій наслідний титул і прийняв титул західний, зрештою, він майже відмовився від свого імені і не раз підписував свої державні рішення західним іменем. Із цього часу ми тільки й робили, що, не зводячи очей із Заходу, так би мовити, всмоктували у себе віяння, що приходили до нас звідтіля, і жились ними. Треба сказати, що наші царі, які майже завжди вели нас за руку, які майже завжди тягнули країну на буксирі без будь-якої участі самої країни, самі змусили нас прийняти мораль, мову та одяг Заходу. Із західних книжок ми навчилися вимовляти по складах назви речей. Нашої власної історії навчила нас одна із західних країн, ми цілком переклали західну літературу, вивчили її напам'ять, прикрасились її блиском і нарешті стали щасливими, що схожі на Захід, і гордились, коли він поблажливо погоджувався зараховувати нас до своїх.

Треба визнати – воно було прекрасне, це творіння Петра Великого, ця могутня думка, що оволоділа нами і штовхнула нас на цю путь, яку нам суджено було пройти з таким блиском. Глибоке було його слово, звернене до нас: *“Чи бачите там цю цивілізацію, плід стількох праць, – ці науки та мистецтва, що коштували таких зусиль для стількох поколінь? Все це ваше за тієї умови, аби ви відмовились од ваших забобонів, не оберігали ревниво вашого варварського минулого і не чванились століттями вашої невихованості, але за мету свого честолюбства поставили тільки засвоєння праць, здійснених усіма народами, багатств, роздобутих людським розумом під усіма широтами земної кулі”*.

І не для своєї лише нації працювала велика людина. Ці люди, вказані Провидінням, завжди послані для всього людства. Спочатку їх присвоює один народ, потім їх проковтує усе людство, так, як велика ріка, оплодотворивши обширні простори, несе потім свої води в данину океанові. Чим новим, якщо не новим зусиллям людського генія вийти з тісних меж рідної країни, щоб зайняти місце на широкій арені людства, було видовище, яке він показав світові, коли, залишивши царський трон і свою країну, він сховався в останніх лавах цивілізованих країн? Такий був урок, який ми повинні були засвоїти; ми справді скористались ним і донині йшли шляхом, який вказав нам великий імператор. Наш величезний розвиток є тільки здійсненням цієї великої програми. Ніколи жоден народ не був менше пристрасним до самого себе, ніж російський народ, яким

виховав його Петро Великий, і жоден народ не досяг також більших успіхів на поприщі прогресу. Високий розум цієї незвичайної людини безпомилково вгадав, якою має бути наша сучасна крапка на шляху цивілізації та всесвітнього розумового руху. Він бачив, що, майже за повної відсутності в нас історичних даних, ми не можемо ствердити наше майбутнє на цій безсильній основі; він добре розумів, що, стоячи обличчям до обличчя зі старою європейською цивілізацією, яка є останнім вираженням всіх попередніх цивілізацій, нам ні до чого задихатись у нашій історії і ні до чого тягнутись, ніби західні народи, через хаос національних забобонів, вузькими стежками місцевих ідей, порозриваними коліями туземної традиції, що ми повинні вільним поривом наших внутрішніх сил, енергетичним зусиллям національної свідомості заволодіти призначеною нам долею. І ось він звільнив нас від усіх цих пережитків минулого, які загромаджують побут історичних суспільств і утруднюють їх рух; він відкрив наш розум усім великим і прекрасним ідеям, які існують серед людей; він передав нам Захід повністю, яким його зробили століття, і дав нам всю його історію за історію, все його майбутнє за майбутнє.

Невже ви вважаєте, що, якщо б він знайшов у свого народу багату та плодючу історію, живі легенди та глибоко вкорінені інституції, він не похитнувся б занурити його в нову форму? Невже ви вважаєте, що коли б перед ним була різко окреслена, чітко виражена народність, інстинкт організатора не змусив би його, навпаки, звернутись до цієї ж народності по засоби, необхідні для відродження його країни?

І, з іншого боку, чи дозволила б країна, щоб у неї відняли її минуле і, так би мовити, нав'язали їй минуле Європи?

Але нічого цього не було. Петро Великий знайшов у себе вдома тільки аркуш паперу і своєю сильною рукою написав на ньому слова “Європа” та “Захід”; і відтоді ми належимо Європі та Заходу. Не треба себе вводити в оману: яким би великим не був геній цієї людини і незвичайна енергія його волі, те, що він зробив, було можливе лише серед нації, чиє минуле не вказувало владно того шляху, яким вона повинна була рухатись, чії традиції були безсилі створити її майбутнє, чії спогади сміливий законодавець міг стерти безкарно. Якщо ми так слухняно повірили голосові царя, що кликав нас до нового життя, то це, вочевидь, тому, що в нашому минулому не було нічого, що могло б виправдати спротив. Найглибшою рисою нашої історичності є відсутність вільного починання у нашому соціальному розвитку.

Придивіться гарненько, і ви побачите, що кожен важливий факт нашої історії прийшов ззовні, кожна нова ідея майже завжди запозичена. Але в цьому спостереженні немає нічого образливого для національного почуття; якщо воно правильне, його слід прийняти – ось і все. Є великі народи, – як і великі історичні особистості, – які не можна пояснити нормальними

законами нашого розуму, але які таємниче визначає верховна логіка провидіння: саме такий наш народ; однак, повторюю, все це ніяк не стосується національної честі. Історія будь-якого народу – це не тільки плетиво різних фактів, а й ланцюг зв'язаних між собою ідей. Кожен факт мусить бути виражений ідеєю, через події повинна ниткою проходити думка або принцип, прагнучи здійснитись: тоді факт не втрачено, він провів борону у головах, запам'ятався в серцях, і ніяка сила у світі не може вигнати його звідтіля. Цю історію створює не історик, а сила фактів. Історик приходить, знаходить її і розповідає; але прийде він чи не прийде, вона однаково існує, і кожен член історичної сім'ї, наскільки він був би непомітним та нікчемним, утримує її у глибині свого ества. Саме цієї історії ми й не маємо. Ми повинні звикнути обходитись без неї, а не закидати камінням тих, хто перший підмітив це.

Можливо, звичайно, що наші фанатичні слов'яни у своїх різноманітних пошуках час від часу відкопуватимуть дивовижі для наших музеїв та бібліотек; однак, на мою думку, можна сумніватись, щоб їм поталанило коли-небудь видобути з нашого історичного ґрунту дещо таке, що могло б заповнити порожнечу наших душ і дати твердість нашому розмитому світоглядові. Погляньте на середньовічну Європу: там немає події, яка не була б у певному розумінні безумовною необхідністю і яка не залишила б глибоких слідів у серці людства. А чому? Тому що за кожною подією ви знаходите там ідею, тому що середньовічна історія – це історія думки нового часу, що прагне втілитись у мистецтві, науці, в особистому житті і суспільстві. І тому – скільки борозн провела ця історія у свідомості людей, як подрібнила вона цей ґрунт, на якому орудує людський розум! Я добре знаю, що не всяка історія розвивалась так строго й логічно, як історія цієї дивної епохи, коли під владою єдиного верховного начала створювалось християнське суспільство; поза тим, безсумнівно, що саме таким є справжній характер історичного розвитку чи одного народу, чи цілої сім'ї народів, і що нації, позбавлені такого минулого, повинні сумирно шукати елементів свого подальшого прогресу не у власній історії, не у власній пам'яті, а в чомусь іншому. У житті народів буває майже те ж, що і в житті окремих людей. Будь-яка людина живе, але тільки людина геніальна або поставлена в якійсь особливій умови має справжню історію. Нехай, наприклад, якийсь народ, завдяки збігові обставин, ним не створених, завдяки географічному розташуванню, ним не вибраному, розселився на величезних просторах, не усвідомлюючи того, що робить, й одного прекрасного дня стане могутнім народом: це буде, звичайно, гідне подиву явище, і йому можна дивуватись скільки завгодно: однак що, гадаєте ви, може сказати про нього історія? Адже, по суті, це – ніщо інше, як факт суто матеріальний, так би мовити географічний, щоправда, з величезними розмірами, та й тільки. Історія запам'ятає його, запише до свого літопису,

потім перегорне сторінку, і цим все закінчиться. Справжня історія цього народу почнеться лишень тоді, коли він прийметься ідеєю, яка йому довірена, і яку він покликаний здійснити, і коли розпочне виконувати її з тим наполегливим, хоч і прихованим, інстинктом, що веде народи до їх призначення. Ось що я всіма силами мого серця щиро прагну моїй батьківщині, ось яке завдання я хотів би, щоб ви взяли на себе, мої милі друзі та співгромадяни, що живете в добу високої освіченості і щойно так добре показали мені, як яскраво палає у вас свята любов до вітчизни.

Світ споконвіку ділиться на дві частини – Схід та Захід. Це не тільки географічний поділ, а також звичайна річ, зумовлена самою природою розумної істоти: це – два принципи, що відповідають двом динамічним силам природи, дві ідеї, що містять увесь життєвий лад людського роду. Сконцентровуючись, заглиблюючись, замикаючись у самому собі, створювався людський розум на Сході; розкидаючись вусібіч, випромінюючись у всі сторони, борючись з усіма перепонами, розвивається він на Заході. За цими початковими даними природно утворилось суспільство. На Сході думка, самозаглибившись, відійшовши у тишу, заховавшись у пустелю, надала суспільній владі володіння всіма благами землі; на Заході ідея, кидаючись вусібіч, заступаючись за всі потреби людини, жадаючи щастя у всіх його проявах, заснувала владу на принципі права; тим не менше і в цій, і в іншій сфері життя було сильним і плідним; там і тут людський розум не мав недостачі у високих піднесеннях, глибоких думках і піднесених творіннях. Першим виступив Схід і вплив на землю потоки світла з глибини свого усамітненого споглядання, потім прийшов Захід зі своєю всеосяжною діяльністю, своїм живим словом і всемогутністю, аналізом, оволодів його працями, закінчив розпочате на Сході і, зрештою, поглинув його у своєму широкому обхваті. Та на Сході смиренні уми, уклінні перед історичним авторитетом, виснажились у покірному служінні священному для них принципіві і, зрештою, заснули, замкнені у своєму нерухомому синтезі, не здогадуючись про нові долі, що для них готувались; тим часом на Заході вони йшли гордо та вільно, визнаючи своїм авторитетом лише розум і небо, зупиняючись тільки перед невідомим, без упину спрямовуючи погляд у безмежне майбутнє. І тут вони ще йдуть уперед, – ви це знаєте; і ви знаєте також, що з часів Петра Великого і ми думали, що йдемо разом із ними.

Та ось з'являється нова школа. Більше не потрібно Заходу, треба зруйнувати творіння Петра Великого, треба знову піти в пустелю. Забувши про те, що зробив для нас Захід, не маючи подяки до великої людини, яка нас цивілізувала, і до Європи, яка нас навчила, вони відкидають і Європу, і велику людину, і в розпалі захоплення цей щойно спечений патріотизм уже поспішає проголосити нас улюбленими дітьми Сходу. Навіщо, кажуть вони, шукати просвіти в народів Заходу? Хіба у нас самих не було всіх

зачатків соціального ладу незрівнянно кращого, аніж європейський? Чому не дочекалися змін часу? Залишені наодинці з самими собою, зі своїм світлим розумом, плідним началом, прихованим у глибинах нашої могутньої природи, і особливо з нашою святою вірою, ми швидко випередили б усі ці народи, які перебувають в облуді та брехні. Та й чому нам було заздрити Заходові? Його релігійним війнам, його папству, лицарству, інквізиції? Чудово – нічого не скажеш! Чи Захід є батьківщиною науки і всіх глибоких думок? Ні – як відомо, Схід. Отже, глянемо на цей Схід, до якого ми постійно звертаємось, звідкіля до нас не так давно прийшли віра, закони, чесноти, одне слово, все, що зробило нас наймогутнішим народом на землі. Старий Схід сходить зі сцени: чи не ми його природні спадкоємці? Серед нас віднині житимуть ці дивні перекази, здійсняться ці великі і таємничі істини, які з самого початку зберігав Схід. Ви розумієте тепер, звідки прийшла буря, яка щойно знялася наді мною, і ви бачите, що в нас здійснюється справжній злам національної мислі, пристрасна реакція проти просвіти, проти ідей Заходу, – проти тієї просвіти й тих ідей, які нас зробили нами, і наслідком яких є та сама реакція, що штовхає нас тепер проти всіх. Та цього разу поштовх виникає не згори. Навпаки, на вищих щаблях суспільства пам'ять про нашого державного реформатора, кажуть, ніколи не була в такій пошані, як тепер. Отже, поштовх цілком виникає в самій країні. Куди приведе нас цей перший акт емансипованого державного розуму? Бог його знає! Та хто справді любить свою батьківщину, того не може не замучувати глибоко це відступництво з боку наших найпередовіших умів від усього, чим ми зобов'язані нашою славою, нашою величчю; і, гадаю, справа чесного громадянина – старатись всіма силами оцінити це незвичайне явище.

Ми живемо на сході Європи – це правда, однак ми ніколи не були Сходом. У Сході – своя історія, що не має нічого спільного з нашою. Йому притаманна, як ми щойно бачили, плідна ідея, яка свого часу сприяла величезному розвиткові розуму, яка виконала своє призначення з дивною силою, але якій уже не судилось знову проявити себе на світовій сцені. Ця ідея поставила духовне начало на чолі суспільства; вона підкорила всю владу одному непорушному вищому закону – законів історії; вона глибоко розробила систему моральних ієрархій; і хоч вона втиснула життя у надто тісні рамки, однак вона вивільнила його від будь-якого зовнішнього впливу і позначила дивною глибиною. У нас не було нічого схожого. Духовне начало, незмінно підпорядковане мирському, ніколи не утверджувалось на вершині суспільства; історичний закон, традиція ніколи у нас не панували сповна; життя ніколи не влаштовувалось у нас непохитно; зрештою, не було в нас ніколи й моральної ієрархії. Ми просто північний народ, дуже далекий від духмяної долини Кашміру та священних берегів Гангу – як ідейно, так і кліматично. Деякі з наших областей, щоправда,

сусідні з країнами Сходу, але наші центри не там, не там наше життя, і воно ніколи там не буде, хіба що якесь планетне збурення зрушить земну вісь або новий геологічний переворот знову кине південні організми в полярні льоди.

Справа в тому, що ми ніколи не оцінювали нашу історію як філософи. Жодна з великих подій нашого національного існування не була належно схарактеризована, жоден із великих історичних зламів у нашій історії не був сумлінно оцінений; звідси – всі ці дивні фантазії, всі ці ретроспективні утопії, всі ці мрії про неможливе майбутнє, все те, що бентежить зараз наші патріотичні уми. П'ятдесят років тому німецькі вчені відкрили наших літописців; потім Карамзін розповів пишномовним стилем про справи й подвиги наших царів; нині ж погані письменники, невправні антикварники і декілька невдалих поетів, що не мають ні освіченості німців, ні пера знаменитого історика, самовпевнено малюють і відтворюють часи та мораль, яких вже ніхто в нас і не пам'ятає, і не любить: такий наслідок нашої національної історії. Треба визнати, що з допомогою всього цього неважко передбачити наше майбутнє. Проте саме в ньому вся справа; саме ці результати становлять нині весь інтерес до історичних досліджень. Серйозна думка нашого часу вимагає насамперед штивного мислення, сумлінного аналізу тих моментів, коли життя виявлялось у нашого (конкретного) народу більш-менш глибоко, коли його соціальний принцип виявляється цілком щиро, бо за цим – майбутнє, у цьому елементи його майбутнього прогресу. Якщо такі моменти – рідкість у вашій історії, якщо ваше життя не було могутнім та глибоким, якщо закон, якому підпорядковані ваші долі, не осяйний, зміцнілий в яскравому світлі національних подвигів, а дещо блідий і тьмянний, такий, що ховається від сонячного світла в підземних сферах вашого соціального існування, – не відштовхуйте істину, не думайте, що ви жили життям народів історичних, бо насправді, поховані у своїй неосяжній гробниці, ви жили лишень життям допотопних людей. Якщо ж у цій порожнечі ви випадково наткнетесь на момент, коли народ справді жив, коли його серце починало битись по-справжньому, якщо ви почувете, як шумить і встає довкола народна хвиля, – о, тоді зупиніться, розмірковуюйте, вивчайте, – ваша праця не буде даремна: ви дізнаєтесь, на що здатен ваш народ у великі дні, яке його майбутнє. Таким був у нас, наприклад, момент, що закінчив страшну драму міжцарів'я, коли народ, роздратований, соромлячись самого себе, кинув нарешті свій великий сторожовий клич і, здолавши ворога вільним поривом усіх прихованих сил, підняв на щит благородне прізвище, що царює тепер над нами: момент надзвичайний, ним не можна надивуватись, особливо якщо згадати порожнечу попередніх століть нашої історії і зовсім незвичайний стан, в якому була країна в цю вікопомну мить. Тому зрозуміло, що я дуже далекий від приписаної мені вимоги – забути всі наші спогади.

Я тільки сказав і повторюю, що час тверезо подивитись на наше минуле, і не тому, щоб витягнути з нього старі, зотлілі реліквії, старі ідеї, поглинуті часом, старі антипатії, давно забуті здоровим глуздом (і наших царів, і самого народу), а тому, щоб дізнатись, як ми повинні ставитись до нашого минулого. Саме це я й намагався зробити у праці, яка залишилась незакінчена і до якої стаття, що так дивовижно зачепила нашу національну пиху, написана як вступ. Без сумніву, у ній була нетерпимість у висловлюваннях, різкість у думках, та чуття, яке просочує весь уривок, ніскільки не вороже для вітчизни: це – глибоке почуття наших немощів, виражене з болем, з гіркотою, – не більше.

Більше за будь-кого з вас, повірте, я люблю свою країну, бажаю їй слави, вмію цінувати високі якості мого народу; але правда й те, що патріотичне почуття, яке мене надихає, не зовсім схоже на те, чий лементування позбавили мене спокійного життя і знову викинули в океан людських хвилювань мого човна, який щойно приплив до хреста. Я не навчився любити батьківщину з заплющеними очима, з похиленою головою, з замовклими вустами. Я думаю, що людина може бути корисна для своєї країни лише тоді, коли чітко бачить її; я думаю, що час сліпих закохань минув, що тепер ми насамперед зобов'язані перед батьківщиною істиною. Я люблю мою вітчизну, як Петро Великий навчив мене любити її. Мені чужий, зізнаюся, цей блаженний патріотизм лінощів, якому вдається все бачити у рожевому світлі і панькатись із власними ілюзіями, від яких, на жаль, страждає у нас чимало тямущих умів. Я вважаю, що ми прийшли після інших, щоб робити краще за них, щоб не повторювати їхніх помилок, оман, забобонів. Той, хто б стверджував, що ми приречені як-небудь повторювати усі безумства, здійснені народами, що були за нас у менш сприятливій ситуації, і знову пройти через усі пережиті випробування, той виявив би, по-моєму, повне нерозуміння ролі, що випала на нашу долю. Я вважаю, що наше становище щасливе, тільки б ми зуміли правильно оцінити його; я вважаю, що велика перевага – мати можливість споглядати й оцінювати світ усією високістю думки, вільною від неприборканих пристрастей і жалюгідних вигод, які в інших місцях баламутять погляд людини і спотворюють його думки. Більш того: я глибоко переконаний, що ми мусимо вирішити основні проблеми соціального плану, завершити основні ідеї, що виникли у старих суспільствах, відповісти на найважливіші для людства питання. Я часто говорив і радо повторюю: ми, так би мовити, самою природою покликані бути судом-совістю у багатьох позовах, якими займаються великі трибунали людського духу і людського суспільства.

Насправді, погляньте, що відбувається в тих країнах, які я, можливо, надто звеличив, але які, незважаючи на це, є найповнішими взірцями цивілізації у всіх її формах. Там неодноразово спостерігалось: ледве з'явиться на світ Божий нова ідея, відразу всі вузькі егоїзми, всі дитячі марнолюбства, вся вперта партійність, які кубляться ззовні, накидаються

на неї, оволодівають нею, вивертають її навиворіт, спотворюють її, і за хвилину, роздрібнена всіма цими факторами, вона лине до тих абстрактних (далеких) сфер, де зникає будь-яка неродюча пилинка. У нас немає цих пристрасних інтересів, цих готових думок, цих готових забобон; ми непорочним розумом зустрічаємо кожную нову ідею. Ні наші інституції, що є вільними утвореннями наших царів або убогими залишками життєвого устрою, переораного їхнім могутнім плугом, ні наші звичаї – ця дивна суміш недоречного наслідування та залишків давно викореного соціального ладу, ні наші думки, які все ще марно силкуються запанувати навіть щодо найнезначніших явищ, – ніщо не чинить опору негайному здійсненню всіх благ, які Провидіння призначає людству. Варто лишень якійсь владній волі висловитись між нами – і всі думки стушовуються, всі вірування підкоряються і всі уми відкриваються для нової думки, яка запропонована для них. Не знаю, можливо, ліпше було б пройти усі випробування, які мали всі християнські народи, і черпати в них, як і ці народи, нові сили, нову енергію та нові методи; і можливо, наше відокремлене становище застерегло б нас од незгод, які супроводжували довге і важке виховання цих народів; та безсумнівно, що зараз мова вже не про це: тепер треба лише зрозуміти нинішній характер країни в її готовому вигляді, яким він став природним шляхом, і взяти з нього всю можливо користь. Правда, історія більше нам не підвладна, але наука належить нам; ми не у змозі наново виконати всю роботу людського духу, але ми можемо взяти участь у його подальшій роботі; минуле вже нам не підвладне, але майбутнє залежить від нас. Не викликає сумніву, що більша частина світу подавлена власними традиціями та спогадами: не задритимемо тісному колові, в якому він тіпається.

Безсумнівно, що більшість народів затамували у своєму серці глибоке почуття смерті, що панує над життям, упертий спогад про минулі дні, який наповнює кожен сьогоднішній день. Дозвольмо їм боротись із їхнім невблаганним минулим.

Ми ніколи не жили під фатальним тиском логіки часів; ніколи ми не були ввергнутими всемогутньою силою у ті безодні, які вириті народам століттями. Використаймо ж величезну перевагу, з допомогою якої ми повинні скорятись тільки голосові освіченого розуму, свідомої волі. Пізнаймо ж, що для нас не існує незаперечної необхідності, що, завдяки небові, ми не стоїмо на крутій похилості, яка зваблює стільки інших народів до їхніх невідомих доль; що нам підвладно вимірювати кожен крок, який робимо, обмірковувати кожную ідею, що тривожить нашу свідомість; що нам дозволено сподіватись на благоденство ще більше, ніж те, про яке мріють найпалкіші прихильники прогресу, і що для досягнення цих остаточних результатів нам потрібен тільки один сильний акт верховної волі, яка містить у собі всі веління нації, яка виражає всі її устремління,

яка вже не раз відкривала для неї нові шляхи, відкривала перед її очима нові горизонти і вносила до її розуму нову освіту.

Що ж, хіба я пропоную моїй батьківщині убоге майбутнє? Чи ви вважаєте, що бажаю їй безслав'я, приречення? І це велике майбутнє, яке, без сумніву, здійсниться, ці прекрасні доли, які, без сумніву, справдяться, будуть лише результатом тих особливих рис російського народу, які вперше зазначені у бідолашній статті. У будь-якому разі, мені давно хотілося сказати, і я щасливий, що тепер маю можливість зізнатись: так, було перебільшення в цьому звинувачувальному акті, пред'явленому великому народові, вся провина якого в підсумку зводилась до того, що він був закинтий на крайню грань усіх цивілізацій світу, далеко від країн, де природно повинна була накопичуватись освіта, далеко від осередків, звідки вона сяяла протягом декількох століть; було перебільшенням не визнати те, що ми побачили світло на ґрунті, не зраному і не оплідненому попередніми поколіннями, де нічого не говорило нам про минулі століття, де не було жодних задатків нового світу; було перебільшенням не віддати належне цій церкві, настільки сумирній, іноді навіть героїчній, – лише вона розраджує порожнечу наших літописів, лише вона удостоїлась честі кожного мужнього вчинку, кожного прекрасного самовіддання наших батьків, кожної прекрасної сторінки нашої історії; зрештою, можливо, не слід було засмучуватись бодай на мить долею народу, з надр якого вийшли могутня постать Петра Великого, всеосяжний розум Ломоносова і граційний геній Пушкіна.

Однак треба також визнати, що примхи нашої публіки дивовижні.

Згадаймо, що невдовзі після публікації злощасної статті, про яку тут йдеться, на нашій сцені було розіграно нову п'єсу. Отже, ніколи жоден народ не був настільки періщений, ніколи жодну країну не волочили так у багнюці, ніколи не кидали в обличчя публіці стільки грубої лайки, і, однак, ніколи не досягалось повнішого успіху. Невже серйозний розум, який глибоко розмірковував про свою країну, її історію і характер народу, повинен бути засуджений на мовчанку, бо він не може вустами блазня висловити патріотичне почуття, яке його пригнічує? Чому ж ми такі поблажливі до цинізму комедії і настільки налякані штивним словом, яке вникає в суть явищ? Треба зізнатись: причина в тому, що ми маємо поки що тільки патріотичні інстинкти. Нам ще дуже далеко до свідомого патріотизму старих націй, що визріли в розумовій праці, які просвічені знанням науки та мислення; ми любимо нашу вітчизну ще на кшталт тих юних народів, яких не бентежить думка, які ще відшуковують свою ідею, ще відшуковують роль, яку повинні відіграти на світовій сцені; наші розумові сили ще не вправлялись на серйозних речах; одне слово, досі в нас майже не було розумової роботи. Ми, з гідною подиву швидкістю, досягли відомого рівня цивілізації, що справедливо бентежить Європу. Наша могутність тримає у страху світ, наша держава займає п'яту частину земної

кулі, однак усім цим, треба визнати, ми зобов'язані тільки енергійній волі наших царів, якій сприяли фізичні умови країни, в якій живемо.

Оброблені, відлиті, створені нашими володарями і нашим кліматом, тільки з покірності, ми стали великим народом. Продивіться від початку до кінця наші літописи, – ви знайдете в них на кожній сторінці глибокий вплив влади, безперервний вплив ґрунту, і майже ніколи не зустрінете виявів громадської волі. Та, задля справедливості, необхідно також визнати, що, цураючися своєї міці на користь владних правителів, поступаючись природі своєї країни, руський народ виявив високу мудрість, бо визнав цим вищий закон власного безталання: незвичний результат двох різних елементів, невизнання якого призвело б до того, що народ спотворив би власне існування й паралізував би сам принцип власного природного розвитку. Швидкий погляд, кинутий на нашу історію, на нашу думку, покаже нам, сподіваюсь, цей закон у всій його очевидності.

Є один факт, який владно панує над нашим історичним рухом, який червоною ниткою проходить через усю нашу історію, який містить, так би мовити, всю її філософію, який проявляється у всі епохи нашого суспільного життя і визначає їхній характер, що є водночас і суттєвим елементом нашої політичної величі, і справжньою причиною нашої розумової немочі: це – факт географічний.

Уривки та різні думки (1828-1850-ті роки)

Ви вважаєте, з ваших слів це впливає, існує якийсь особливий зв'язок між духом єгипетської архітектури та духом архітектури німецької, яку звичайно називають готичною, і ви запитуєте мене, звідкіля цей зв'язок, тобто що може бути спільного між пірамідою фараона і стрілчастим склепінням, між каїрським обеліском та шпилем західноєвропейського храму? Справді, хоч як віддалені одна від одної ці дві фази розвитку мистецтва, проміжком понад тридцять століть, між ними разюча подібність, і я не дивуюсь, що Вам спало на думку це цікаве зближення, бо воно певним чином неминуче впливає з того, з чого ми з вами домовились розглядати історію людства. Й насамперед, прошу вас, зверніть увагу на цю геометричну фігуру – трикутник, – яка однаково притаманна обом стилям і так добре їх передає. Це притаманне їхній пластичній природі та зовнішній формі. Зауважте, далі, спільний таки для обох характер безкорисливості або, якщо хочете, звичайної монументальності.

Саме в ньому, як на мене, – їхня найглибша ідея, те, що в основі є спільним духом. Та ось що особливо цікаво: зіставте вертикальну лінію, характерну для цих споруд, з горизонтальною, основною в еллінській архітектурі, – і цим ви цілком визначите всі різноманітні архітектурні напрямки всіх часів та народів. І ця глибока антитеза відразу покаже вам відмінну рису будь-якої епохи і країни, де тільки вона має місце. У грецькому стилі, як і в усіх більш-менш наближених до нього, ви помітите осілість, домовитість, прив'язаність до землі та її благ; у єгипетському та готичному – монументальність, думку, прагнення до небес і їхньої благодаті. Грецький стиль, з усіма похідними від нього, виражає матеріальні потреби людини, інші ж два – виражають її моральні прагнення; іншими словами, пірамідальна архітектура є чимось освяченим, небесним,

горизонтальна ж – людським та приземленим. Скажіть, чи не втілено тут всю історію людської думки, спочатку звернену до неба у своїй природній цноті, пізніше, в період свого розтління, у вигляді могильних черв'їв, і, зрештою, знову піднесеної до небес усесильною правицею Спасителя світу!

Зауважу, що архітектура, яка нині ще існує на берегах Нілу, поза сумнівом, найстаріша у світі. Є, правда, стародавність ще віддаленіша, та не для мистецтва. Так, циклопічні будівлі, серед яких індійські, – найпоширеніші з усіх; вони – лише перші проблиски ідеї мистецтва, а не витвори мистецтва у власному значенні слова, тому сміливо можна стверджувати, що єгипетські пам'ятники поєднують у собі першообрази архітектонічної краси й мистецтва взагалі. Таким чином, єгипетське мистецтво та готика справді перебувають у різних кінцях путі, пройденої людством, і в цій тотожності її початкової ідеї з тією, що визначає його остаточні долі, не можна не бачити дивне коло, яке охоплює всі минулі, а можливо, й усі майбутні часи.

Та серед різноманітних форм, яких поступово набувало мистецтво, є одна, що заслуговує, на нашу думку, на особливу увагу, – саме готична вежа, високе творіння штивного і вдумливого християнства, яке мовби цілком втілило свій головний принцип. Достатньо небагатьох слів, щоб пояснити вам її значення в галузі мистецтва. Ви знаєте, як прозора атмосфера південних країн, їхнє чисте небо і навіть їхня бліда рослинність сприяють рельєфності контурів грецьких та римських пам'ятників. Додайте сюди цей рій чудових спогадів, які витають та групуються довкола них й оточують їх таким ореолом і стількома ілюзіями, – і ви отримаєте всі елементи їхньої поезії. Та готична вежа не має іншої історії, крім страшних легенд, які стара бабця розповідає внучкам біля каміна, – така одинока й журлива (вежа. – **М.Ж.**), нічого не запозичила ззовні, – звідкіля її поезія? Довкола неї – лише халупи та хмари, більш нічого. Уся її чарівність, отже, лише в ній. Це уявляється – сильна й прекрасна думка, що поривається до небес, не звичайна земна ідея, а прекрасне одкровення, без причини і земного коріння, що захоплює нас у цьому світі й переносить у світ кращій.

Зрештою, ось риса, яка остаточно відтворить нашу думку. Колоси Нілу, як і західні храми, ми спочатку сприймаємо як звичайні прикраси. Мимоволі себе запитуєш: навіщо вони? Але, придивившись ближче, ви помітите, що те саме маємо і в природі. Справді: небесна баня, бурхливий океан, ланцюги гір, покриті вічним льодом, африканська пальма, погойдувана в пустелі, англійський дуб, відтворений в озері, – всі найвеличніші картини природи, як і найвишуканіші її твори, так само спочатку не викликають жодної думки про користь, найпершої миті приходять одні безкорисливі думки; однак у них є корисність, але, на перший погляд, її не видно і лише пізніше вона відкривається після

розмислу. Так і обеліск, від якого не вистачає навіть тіні, щоб на хвилину сховати вас від жару майже тропічного сонця, не стає у пригоді, але змушує вас звести погляд до неба. Так великий храм християнського світу, коли в сутінках ви блукаєте під його величезними склепіннями, і глибокі тіні все наповнили, а шибки куполу ще горять останніми променями сонця на горизонті, більше дивує вас, ніж зачаровує своїми незбагненими розмірами. Але ці розміри показують вам, що людському творінню було дано для прослави Бога піднести до величі самої природи. Зрештою, коли в теплий літній вечір, ідучи по долині Рейну, ви наближаєтесь до одного з цих старовинних середньовічних міст, покійрно простягнутих біля підніжжя свого колосального собору, і диск білолицого в тумані лине над верхівкою гіганта, – навіщо цей гігант перед вами? Але, можливо, він навіє на вас якусь набожну і глибоку мрію, можливо, ви з новим запалом поклонитесь Богові цієї могутньої поезії, можливо, зрештою, світосайний промінь від вершини пам'ятника, пройме довоколішню темряву і, освітивши раптово путь, вами пройдену, пригладить темний слід минулих помилок та хибних думок! Ось чому стоїть перед вами цей гігант!

А після цього йдіть до Пестуму і знову сподівайтесь вражень. Ось що з вами станеться: вся розніженість, всі спокуси язичницького світу, прийнявши найзавабливіші форми, несподівано стануть натовпом довкола вас і спутають вас своєю фантастичною павутиною; усі спогади про ваші найбезумніші втіхи, про найпалкіші ваші поривання прокинуться у ваших почуттях, і тоді, забувши ваші найщиріші вірування та найдушевніші переконання, ви, всупереч власній волі, будете всіма фібрами вашої земної сутності поклонятись тим нечистим силам, яким так довго, захміліла душею й тілом, кадила фіміам людина. Адже і найпрекрасніший із грецьких храмів не каже нам про небо; приємне відчуття, яке вселяють нам його прекрасні пропорції, має іншу мету – лише змусити нас повніше відчутти земні втіхи; храми древніх були по суті прекрасними житлами, збудованими для своїх героїв, які стали богами, а наші церкви – справжні релігійні пам'ятники. І тому я особисто відчув, зізнаюсь, у тисячу разів більше захоплення у підніжжя Страсбурзького собору, ніж перед Пантеоном чи навіть всередині Колізею, цього показного свідка двох найбільших слав людства – панування Риму і народження християнства.

Пані де Сталь сказала якось про музику, що лише музика відзначається чудовною безкорисливістю і що саме тому вона глибоко нас хвилює. Ось наша думка, виражена мовою генія, – ми тільки простежили в іншій галузі той самий принцип. Загалом немає сумнівів, що краса й добро походять з одного джерела й підпорядковані одному й тому ж законові, вони такі лише через власну безкорисність, зрештою,

історія мистецтва – ніщо інше, як символічна історія людства.

1. ...Як і у всьому, вже сказаному, безкорисливість – це безособовість, і саме тому добро і краса пов'язані та поєднані абсолютною та найзагальнішою ідеєю моралі.

2. Немає іншого права, крім права давності. У моральному плані, як і в природі, не здійснюється нині нічого такого, чого не було вчора. Зв'язок, який поєднує явища морального штибу, такий же, який поєднує явища фізичні – неперервність, спадковість. Нічого нового. Ніколи.

3. Чи є цей закон законом мого розуму або законом всесвіту, я цього не знаю, і для мене це – неважливо. Я знаю тільки одне: поза цим я нічого не можу собі уявити. Як можу я в цю хвилину мати право, якого не мав за мить до цього? Я можу, звичайно, набути нове право, але мовиться не про це право, а про право здобути право, про право первинне, про право, яке дає право.

4. Отже, метафізика права полягає не в тому, щоб довести, кому належить те чи інше право, а саме в тому, щоб показати, у чому суть того чи іншого права відначально.

5. Якщо б, наприклад, народилась людина з очевидним домінуванням над усіма схожими до неї, це дало б їй законне право вищості. Але оскільки всі люди народжуються з однаковими здібностями, то природного права не має ніхто. Однак оскільки людина створена такою, протягом життя вона може набути справжню вищість над іншими, – право авторитету через необхідність перебуває в руках декого з нас, створити його не можна, все, що можна зробити – це його засвідчити. Але право це належить не тій особистості, яка випадково його має. Воно впливає із справжньої міці, якою володіє ця особа. Сумніватись у цьому праві – те саме, що сумніватись у силі, яка надає тілові вагу, яка утримує сонце, яка змушує обертатись землею...

6. Такий початок, на якому ґрунтується будь-яка влада в суспільстві, але він, звичайно, всупереч звичному уявленню, не в якійсь мовчазній чи визначено вираженій угоді, яка, зрозуміло, могла бути укладена лише після того, коли суспільство стало загалом організоване.

7. Володіння речовою власністю теж не має іншої основи. Що робить той, хто заперечує право власності кого-небудь на що-небудь? Доводить, що він не володіє цим правом за мить до цього, ось і все.

8. Якщо б уміти підняти до першої ланки того ланцюжка, який тримає Юпітер, то можна досягти початку всього, – як права, так і всього іншого. А поки що визнаємо, що в цьому світі минуле створює теперішнє; тому початок і причину будь-якого явища слід шукати у часі; поза часом – нічого.

9. Зрештою, право може давати лише свободу дій, згідно з загальним законом всесвіту, тому основним є право самозбереження. Адже загальний закон цілком полягає в неперервності, стійкості суцього;

неперервність механічна, неперервність життєва, неперервність інтелектуальна, неперервність моральна – усі види існування у світі. У чіткій ідеї існування міститься правило всякої моральної дії, як у чіткій ідеї життя фізичного міститься справжній закон фізичного світу.

10. У людському розумі є дещо настільки необхідне, що, якщо від нього дещо відняти, не буде і розуму. З допомогою цього дечого, розум починає пізнавати на досвіді: будь-яка його наступна дія ніщо інше, як наслідок цієї першої дії.

11. Це дещо – відомі поняття, які є мовби знаряддями розуміння. Їх називають властивостями душі. Але що таке властивості душі? Чи є в людському розумі що-небудь інше, крім ідей, ще раз ідей і завжди тільки ідей? Чи не є людський розум чимось іншим, аніж сукупністю ідей? І як може в ньому зародитись ідея інакше, ніж випливаючи з іншої ідеї? Дивна фантазія! Прагнути джерело наших ідей звести до досліду, емпірії. Ми не зберігаємо спогадів про перші роки нашого життя, – як же ви хочете простежити людську думку до її зародження? Це неможливо. Оскільки ми самі не є свідками того, що відбувається у нас з самого початку, хто може бути цим свідком? Для того, щоб спостерігач-філософ, який стежить за дитиною, міг зрозуміти те, що відбувається в цьому дитячому мозку, він мав би одночасно бути й філософом і дитиною або ж зберегти спогади про те, що відбувалось у його власному мозку тоді. Та й навіщо все це? Вивчайте вже тоді зародок у лоні матері, – життя починається там, а не при світлі дня.

12. Ви запитуєте: коли в людській істоті з'являється розум? Що я про це знаю? Я знаю лише те, що в жодному віці свого життя людина не усвідомлювала б більше, ніж у період утробного життя, якщо б воно не було дано їй ззовні.

13. Будь-яка система – психологічна, ідеологічна, антропологічна і т.д. – не хоче знати нічого, крім окремої людини, індивідуума, одного з-поміж собі подібних, але фізіологія, природнича історія – це ще не філософія. Філософія знає тільки людину як витвір самої людини у часовій послідовності.

14. Пиха породжує дурня, зарозумілість – злобу. Одна й та ж людина буде дурна або жорстока залежно від того, чи нею володіє пиха, чи зарозумілість. Почекайте хвилину, приступ минув, ось вона знову розважлива і добра.

15. Переважно ми уявляємо собі людей не такими, які вони є насправді, а такими, якими ми їх створюємо самі. Це тому, що ми завжди беремо до уваги їхню пихатість або ж надмірність. Але тим більше ми повинні ремствувати на себе за всі свої невдачі у взаєминах із схожими до нас.

16. Уважно придивляючись до самого себе, розумієш, що був то дурним до невпізнання, то лихим до власного страху, а іноді добрим та

мудрим, так що хочеться поклонитись перед самим собою. І все це чому? Бо буваєш то пихатим, то гордовитим, а іноді – ні тим, ні іншим. Можливо, людина ніколи не буває водночас пихата та гоноровиста, я цього не знаю; якщо б вона дійшла до такого стану, то стала б дурною та жорстокою, і тоді вже не могла б повернутись до справжнього свого душевного ладу, бо в її душі не залишилося б нічого, що могло б її просвітлити, – ні серця, ні розуму.

17. Людина, що перебуває в таких умовах, коли її пиха постійно розпалена, а зарозумілість завжди зачеплена, ніколи, навіть у сні, не буде тим, ким вона є насправді. Вона завжди буде такою, якою створив її фатальний збіг обставин, в які вона потрапила. Так і творяться ці неприступні натури, такі прикрі для інших, й самі досить нещасні. Їх нерідко зустрічаєш у суспільстві – часто це люди непогані, іноді навіть гідні, але втрачені своєю безталанною зіркою та легкодухістю, що не дозволяють їм позбутись залежності від обставин. Їх ненавидять, їх потрібно пожаліти.

18. Найліпший вихід, як на мене, для умиротворення пристрастей, для повного володіння нашими здібностями – це свідоме, добровільно вчинене, підпорядкування цілком законному авторитетові. Для багатьох людей, наприклад, найбажаніше – це перебувати під впливом людини, думки і характер якої вони навчились поважати; для того, щоб бути щасливими, їм необхідно тільки підпорядкуватись тому, аби жити під захистом чужого розуму. Однак саме вони цього не хочуть: ліпше бути нещасними, ніж підпорядкованими, така більшість людей.

19. Чи необхідно вважати натхнення явищем настільки надприродним, що воно знищило б звичайний хід природи? Зовсім ні. Достатньо розглядати його як наслідок прямої дії невідомого начала на сили моральної природи, пропорційно до якої ці сили незрівнянно більше напружені, ніж тоді, коли вони у незмінному стані.

21. Важливо розуміти: це піднесення могутності розуму походить не від творіння, а від творця; воно узгоджується з одним загальним планом; воно є дією не особистою, а стосується дії загальної, як і будь-яка божественна еманация: залишилися б цілком православними і, більш цього, мали б ту перевагу над кінечним догматиком, що ліпше за нього усвідомили б його віру. Таким чином, знання, отримане в одкровенні, є знанням вищим порівняно із знанням, отриманим звичайним розумом, – але зовсім не знанням надприродним.

22. З'являючись людині, Бог не зовсім себе виявляє: ніхто не бачив обличчя Отця. Відповідно, даний порядок не порушено: гідна подиву гіперболізація природних сил, і більш нічого. Спершу повідомлений Ним буханець і наступного разу відновлений тією ж рукою, яка його додала йому раніше. Де ж чудо?

22. Однак, чи добре відомі всі способи пізнання, які має душа? Чи відомі всі поєднання, всі можливі прояви її властивостей? Чому в окремі

епохи при особливих обставинах у природі людини не могли б розвинутиись чи прокинутись нові сили, нові здібності? А в інший час згаснути через брак їжі або вправління? Наступного разу з'явитись знову – і завжди – за планом, передбаченим провидінням? І знову, де ж чудо? Зрештою, якщо в людини є щось, що можна назвати вільною волею, немає сумніву, ця вільна воля повинна мати певну аналогію, певну рівність із вищою волею, вираженням могутності свободи, не більше й не менше. І як тоді дізнатись, скільки ця воля людини може отримати сил, енергії, просторості, коли зустрінеться з іншою волею, з нею з'єднається і в ній втратиться?

23. Іноземця, що потрапив до Англії без підготовки, без попередження, неприємно дивує механізм тієї промислової машини, яка відбиває зовнішнє життя англійців. Ні з ким обміняти думкою. Рух неймовірний, ось все, що він побачить, але нічого такого, що викликало б співчуття. І відбувається це тому, що в Англії домінує лише діяльна думка, – а роздуми, думка спокійна зберігаються в закапелках душі або тісних сімейних взаєминах; тут і потрібно їх шукати. Але коли ви й отримаєте доступ до цього потаємного, вас, ймовірно, відштовхне та дивна суміш стриманості та ексцентричності, яка і є відмінною рисою англійського характеру і яка так легко може спантеличити новоприбулого мандрівника. Проте, якщо вас приймуть у сімейному колі старої Англії, ви відчуєте безліч таких утіх та симпатій, які винагородять вас за нудьгу першого прийому, а якщо вам коли-небудь пощастить серед англійської сім'ї, у красивому замиському будинку, на зеленій галявині з чудовими дубами й буками вимовити слово home так, як його вимовляє корінний англієць, я не знаю, та думаю, що ви не пошкодуєте про втрачені спогади про свою країну, хоч би цією країною й була люб'язна Росія.

23-а. У Німеччині завжди борсаються в безмежному океані абстракції; у ньому німець почувається, мов у своїй тарілці, зручніше, ніж на суші; тому нестриманість думки доходить там до самого апогею. Це дуже зрозуміло. Що стримає політ чистої думки, нетілесної, ні до чого не застосованої? Де тут небезпека? Коли думка прагне втілитись у життя, прагне здійснитись на практиці, коли з тих висот, серед яких вона ширяла, вона опускається до позитивної дійсності, для неї недостатні й безмежні простори всесвіту. Минаючи межі всього реального, вона прагне все більше і далі, і немає підстав їй спинятись.

24. Однак треба визнати, що в цих безмежних мандрах душі – насолода надзвичайна. І я гадаю, що лише у цьому забутті дійсності, у цьому її зневаженні, душа може здійснити весь той запал, на який здатна, і в підсумку досягти вище пізнання, доступне для неї у тій частині буття, яку вона змушена відбути на землі.

25. Слово! Що ж таке слово?! Погляньте на керманіча – він веде корабель поміж підводних каменів, з власної волі вправляє ним, мов

несеною водою довбнею... Це здійснюють декілька слів, які капітан час від часу виголошує. Таке слово. Погляньте на поле битви, де сто батальйонів водночас оживають і кидаються на ворога – це робить один знак, один жест генерала. Знову слово. Уявіть собі цей голос, ще могутніший, що лунає у всій безмежності природи ще чіткіше, ніж будь-який людський голос у замкнутому просторі. І саме цей голос є Словом досконалим. Слово, відповідно, – це голос діяльний, голос творчий.

26. Вважають, що пророцтва Св. Письма – звичайні передбачення майбутнього, не більше. Велика омана. Це – настанови, що актуальні у всі часи, справжні частини вчення, як і все інше.

27. Дух Святий, кажучи вустами своїх пророків, не змінював людської подоби. Звідси, серце людини було створено лише раз так, що вона може передчувати майбутнє тільки поза відомими теперішнім і минулим: серце людини, розумне за походженням і таке, що діє з власної волі, не може чинити інакше, якщо не перестане бути тим, чим воно є. Саме цей суворий зв'язок майбутнього з минулим і теперішнім, непомітний для більшості людей, дано було побачити пророкам Ізраїлю, я хочу сказати, чіткіше, ніж іншим смертним людям. І оскільки зв'язок був постійний, необхідний та абсолютний, то очевидно, що й нині він є таким же. Таким цей зв'язок буде й завтра, і завжди... Зовсім однакові обставини, позиції у всі часи дають ідентичні результати. Отже, навчання пророка належить усім часам, усім місцевостям, лише б його вміли належним чином застосувати.

28. Нелегко, звичайно, усвідомити цю сувору схожість епох. Глибоке відчуття, внутрішнє усвідомлення шляхів Божих, що народжуються у безмежній покорі до проявів Його вищої волі, лише вони можуть її виявити. Те ж верховне начало, яке створює талант пророкувати, дарує й розуміння пророцтва. Пророк та його тлумач у розумовій ієрархії знаходяться на одній лінії. Пророком є той, хто досконало розуміє пророка.

29. Хотіли, наприклад, зарахувати великі передбачення Апокаліпсиса до певних часових епох: нерозумна витівка. Думка Апокаліпсиса – ніщо інше, ніж неосяжна наука, сповна застосована до кожної миті нескінченного часу, до всього того, що з дня у день відбувається довкола нас. Щоденно чуто звуки цих жахливих голосів, щоденно ми бачимо страшні страховиська, які звідтіль виглядають. Ми – вічні свідки скреготу машини світу, який у ньому відбувається. Одне слово, щоденна, вічна, всесвітня драма – ось суть прекрасної поеми Св. Іоанна: і розв'язка цієї драми не така, як у драмах, створених нашою уявою, але, за законом нескінченного, вона продовжується вічно і починається разом з початком дії.

30. Мрійники, що тлумачили Апокаліпсис, чинили за призначенням. Усі безумства, які спричинила священна книга, ніколи не були даремними, кожне з них пояснюється. Наприклад, міленарії були дуже потрібні: без міленаріїв не було б хрестових походів. А хрестові походи були необхідні

в кожному разі. По-перше, без них не сформувалося б нове суспільство. Далі, без цієї повчальної дії людському розумові не вистарчало б найбільшого прикладу можливого піднесення релігійним чуттям і не було б справжнього мірила для великого двигуна всіх справ на цьому світі. Насамкінець, без цього майбутні покоління не пам'ятали б великого, необхідного, довершеного повчання та на диво плідних думок.

31. "Він – людина розсудлива, – кажете ви, – але, як і інші, шукає щастя, тому так і метушиться". Гляньмо, що насамперед необхідно для щастя? Чи не потрібно бути задоволеним собою і всім на світі? Та я вас запитую, чи не лише дурневі це доступне? Прекрасний засіб, як на мене, відвернути людей від жаги щастя – це довести їм, що щасливими можуть бути тільки дурні.

31-а. Без сумніву, щастя, до якого прагне більшість людей, неможливе без примітивного задоволення собою та всіма. Щоб досягнути цього щастя, люди досягають багатства, пошестей, слави. Але після того, коли все це є, чи не слід вважати себе найрозумнішим і найдосконалішим та вдовольнитись усім, що сталося? Без цього яке щастя? Як не уявляти собі блаженство на землі, для повноти цього блаженства завжди потрібне тупе самовдоволення, ще тупіша байдужість до всього оточуючого. Давні добре це знали. Більш відверті, більш наївні, ніж ми, вони не мали іншої моралі, ніж ця. Хто такий їхній мудрець? Надмірний дурень, що захоплюється собою, і байдужий до того, що відбувається довкола нього. У цьому відношенні немає різниці між Епікуром та Зеноном. Такий найдосконаліший ідеал вищої мудрості, який зуміла створити собі людина. Яка прірва між цією філософією, млявою, нерухомою, зсушеною, і тією, яка нам каже: шукайте царство небесне і все інше додасться вам. І, одначе, що ж може бути простіше за повчання, що міститься в цих чудових словах Спасителя? *"Не шукайте, – казав він, – блага для самих себе, шукайте добра для інших, – воно обов'язково до вас прийде, навіть коли ви не будете до цього прагнути: чи не є ваше особисте щастя часткою щастя загального?"*

33. Геть себелюбність, геть егоїзм. Вони ж бо і вбивають щастя. Жити для інших – це жити для себе. Доброзичливість, нескінченна любов до подібних до себе – ось, повірте мені, справжнє блаженство, іншого немає.

33. Чи не є весь рух речовини результатом звукових і гармонійних коливань, повітряного флюїду або якогось іншого флюїду, ще тоншого, ще ефірнішого, який проходить у найщільніші тіла і діє безпосередньо на елементарні молекули, з яких ті складаються?

34. Для нас звук – це щось, що діє на наш орган слуху. Та чому не може він бути, за своєю гармонійністю, початком або причиною нескінченної множинності змін та перетворень рідини, закони й причини яких нам сьогодні невідомі?

35. Коливання повітря – ось що насправді є звуком. Та чи може повітря коливатись, не впливаючи звично на навколишні тіла? Зрештою, протилежне вже доведене.

36. Безсумнівно, повітря перебуває в постійному русі. Чому ж, наприклад, цим безперервним рухом повітряної природи не можна викликати деякі з незбагнених явищ природи органічної, ті, що відбуваються всередині тіл, як ось: висхідний рух соків у рослин, кровообіг у тварин і т.д., явищ, що перебувають так чи інакше у протиріччі з відомими нам законами природи, а саме – з законом загального тяжіння? Я, наприклад, не бачу, чому не могли б як результат цього руху створюватись відомі співзвучності між частинками мозкової рідини, волокнами тощо, що перебувають між собою у визначених гармонійних взаєминах, чи то в одній і тій самій істоті, чи в різних, і чому не можуть ці співзвучності викликати певні дії, які нас дивують? Якщо хвилеподібний рух повітря може викликати коливання струни, натягнутої у співзвучності з іншою струною, чому, запитую вас, нерв не може відчути таких самих коливань і з тієї ж причини?

37. Звичайно, все це поки що лише питання: та погодьтесь, що коли б на ці питання були відповіді, які величезні можливості використання відкрилися б тоді науці про цифри і як була б розширена галузь математичної достовірності!

38. Чи існує нескінченність простору, я не знаю, але знаю, що існує нескінченність часу, знаю, що ця нескінченність, ця незмінювана тривалість, ця безмежна спадковість усього і є самим життям або досконалим існуванням. І насамперед: кінцеве – множинне, а нескінченне – ні. Ідея множинності зливається в моїй голові з ідеєю знищення; ідея єдності – з ідеєю вічності. Отже, знищення для мене є злом, вічність – добром, зло прагне тільки знищувати, благо (добро) – тільки оберігати; відповідно, вічність, благо, життя – це одне і те ж.

Я називаю це двома остаточними ідеями людського розуму, адже вони перебувають на двох кінцях тієї межі, яка є його мірилом. Всі інші ідеї людини зводяться до цих ідей або ж поєднуються з ними, тому розум людини не може знати нічого такого, з чим не була б пов'язана ідея знищення або ідея збереження. Як основа усіх наших міркувань, і не лише суджень, а й усіх наших відчуттів, ці межі, в яких і відбувається весь рух нашого розуму, є, несвідомо для нас, законом нашого мислення. Зауважте, що навіть ідеї чисел, хоч і здаються чудернацькими за своїм поняттям, усе ж не виходять за їхні межі, бо ідеї чисел – це ідеї поділу і складання: ділити означає знищувати, а складати – створювати.

Думка, особливо моральна, на мою думку, не може мати іншої основи, крім цієї. Всяка ідея досконалості, краси, гармонії, добродійності, любові є лишень видозміною ідеї збереження, всяка ідея недосконалості,

потворності, розбрату, пороку, ненависті є видозміною ідеї знищення. Ми не можемо уявити собі нічого доброго або прекрасного, не приписуючи йому водночас тривалості, неперервності, стійкості, або уявити собі зло, потворність, не поєднуючи їх з ідеєю нестійкості, перервності, знищення. Таким чином, наш розум постійно перебуває між думками про життя і смерть, і, справді, лише ці дві думки керують ним.

Необхідно зауважити, що відчуття самозбереження зовсім не є складовими цих елементарних понять нашого розуму. Початок самозбереження є початком світу тваринного, зовсім відмінного від початку морального. Потрібно було їх об'єднати для створення досконалого життя. Саме це і зробила християнська філософія, запропонувавши ідею вічного спасіння як досконалого щастя.

39. Уявімо, що історичний факт утвердження християнства буде пояснено найприроднішим чином, як, наприклад, розвиток іудаїзму під впливом його змішання із східною філософією та філософією грецькою... Питання: де тут доказ, що спростовує одкровення? Коли Спаситель стверджував, що Отець постав перед ним у явленні незвичному та несподіваному, в якому сам він, наприклад, пізніше явився апостолові Павлові? І чи не мовлено нам, що він слухав і запитував учителів, і ще, що дитина виростала і зміцнювалась духом?

40. Є історична правда факту, є історична правда сенсу: в історії є аналіз, але є там і синтез, я б навіть сказав, що в історії є а priori не менше, ніж а posteriori.

41. Поза всяким сумнівом, найбільш істинним в історії є не те, що вона розповідає, а те, що вона думає, що вона уявляє, що вона вимислює. У цьому сенсі поетичні уяви можуть бути ближчими до істини, ніж найсумлінніша розповідь, так само, як звичайне розмірковування часто достовірніше за дослід. Зв'язок між подіями можна собі лише уявити, у хроніці його не знайти: тут зайві висновки суто розмірковувальні, адже розум, зрештою, не може охопити минуле, яке залишається надбанням уяви та поезії. До того ж, очевидець дуже часто, а, може, й ніколи, не бачить подію такою, якою вона була, і по скінченні віків глибокий мислитель уявляє собі історичні події правильніше, аніж сучасник, задіяний у них. Що повинен був для цього зробити мислитель? Він виходив із принципу, який поза плином історичних подій, тобто з принципу апіорності. Ось вимисел і разом із цим – вища історична правда. Можна сказати, що цю правду не містить історія, що її внесено пізніше думкою. Така правда, яку ми бачимо у Нібура, в Гізо та ін.

42. Коли багато розказано, ще потрібно розгадувати. Тоді множинність подій, хаос фактів зникає, підпорядковуючись розмірковуванню; замість розповіді з'являється аргумент, силогізм і, зрештою, моральний закон часів.

42-а. Історія нашої країни, наприклад, розказана недостатньо. Але

це, однак, не означає, що її не можна розгадати. Думка більш сильна, більш прониклива, ніж думка Карамзіна, коли-небудь це зробить. Російський народ тоді довідається, що він таке, або, точніше, те, чого в ньому немає. Він вважає тепер, що він такий самий народ, як інші; тоді, я впевнений, він із жахом переконається у власній моральній убогості – він дізнається, що провидіння поки що давало йому життя лишень для того, щоби мати в його особі динамічну силу у світі, і наразі не для того, щоби показати себе свідомо. Тоді ми зрозуміємо, що важливі на землі, але ще не діяли. Так само, як народи, що утворили нове суспільство, спочатку відігравали на світовій арені роль матеріальної сили і зайняли своє місце як свідомі лише тоді, коли підпорядкувались ігові його закону. Ми так само сьогодні є лише фізичною силою, а моральною силою станемо тоді, коли зробимо те ж, що здійснили вони. Та коли це буде?

43. Невіруючий, на мою думку, уподібнюється незграбному циркачеві на линві, який, стоячи на одній нозі, невправно шукає рівновагу іншою. Але й поганий артист вимагає оплатити його штуковини. А той, інший (вправний. – **М.Ж.**), циркач, що отримає він за свою працю? Як я розумію, нічого, крім утоми. Коли бачиш, як він балансує, за нього стає лячно, хочеться простягнути йому руку і сказати: *“Злазь, приятелю, інакше ти зламаєш собі шию”*.

44. *«Many are poets, that have never penn's»*, – сказав Байрон. Але що б він не говорив, одна лише думка не творить поета, він повинен ще вміти її висловити, оскільки поетична думка неповна, поки вона не втілена у слово. Поетичне натхнення, на мою думку, настільки ж натхненне словом, скільки й ідеєю. Думка безмовна, думка безтілесна, а вся поезія – це плоть, хоч би, як у наш час, вона лише розмірковувала. Не можна бути поетом у прозі. Усі великі прозаїки, яких зараховують до поетів, – Фенелон, Буфон, Руссо, – не володіли, як на мене, ані найменшим талантом поетичної творчості. Матеріальний елемент цього таланту її обумовлює. Я вимагаю від поета, щоби він вразив мої нерви точно так само, як і мою душу.

45. Поезію дано нам для того, щоби з'єднати фізичний світ із розумовим і щоби зачарувати розум цим поєднанням. Музика була покликана для цього ж, і вона передувала поезії, але сама вона не змогла б здійснити цю дію: їй опирався б розум. Необхідно було обманути розум – так виникла поезія.

45-а. Мають рацію ті, що в умоглядах опираються на закон протиріч: це, без сумніву, найвидатніший закон, але щодо Бога його не частіше застосуєш, ніж будь-який інший закон, створений обмеженим розумом людини. Сутність Бога в тому й полягає, що у його всемогутності щезає будь-яке протиріччя, і неможливе для нас – можливе для нього.

46. Коли тільки розум прагне пізнати Бога, він створює собі Бога власними руками, не прагнучи усвідомити Бога істинного. Тому, якщо б

Бог не відкрив себе людям, людина знала б тільки того Бога, який створений людиною.

Та кажуть: отже, Він відкрив себе людині у всій повноті своїй? Зовсім ні. Він явив себе настільки, наскільки це було необхідно, – щоб людина могла шукати Його в цьому житті і знайти Його в іншому – ось і все.

47. Хто такі ангели? Розумні істоти, що переважають розумову сутність людини й недосяжні нашому відчуттю. Чому б їм не бути? Гадаю, справа тут не в сумніві, а в невідомості. У книзі Буття не згадано про сотворення ангелів, але вона – не про виникнення всього, а тільки того, що стосується людини. Це і є, по-моєму, одна з рис, що найбільше відрізняє її від всіх відомих космогоній, і один із найважливіших доказів істинності того походження, яке їй приписують. Тут ідеться саме про те, що необхідно було сказати: чи не нагадує це фізичний закон найменшої дії? Немало зустрічаємо ангелів далі, у Біблії, але це мова того часу. Бог може говорити з людиною тільки людською мовою. Нас не повинно дивувати, що Він хоче, щоб людина зрозуміла Його, коли Він поблажливий, коли звертається до неї.

Але віра в ангелів не повинна на цьому базуватись, інакше кожне слово священної книги ставало б догматом.

48. Отже, чи є вірою вчення про ангелів? Безумовно, ні. Більш того, чи може людина, створена за подобою Божою, законно визнати істот вищих за себе? Сумніваюсь. Ісус не був ангелом, а був Богом і людиною водночас. Гадаю, тому можна засумніватись у тому, що між розумовою природою людини і розумовою природою Бога існує якась проміжна природа. Однак виключно правильним є те, що у всі часи натовп, як і найглибші уми, не виключав властивості досконаліші, ніж наші власні. Цілком можна не надавати значення цій вірі, та відкидати її як грубий забобон, як на мене, ще більший забобон.

49. Сведенберг був людиною глибокодумною. Але він помилився, коли створив езотеричне вчення: це тільки зменшило користь, яку його вчення дали б самі собою. Та що стосується його короткого знайомства з небесними силами, то тут не слід дивуватись. Я здивувався б значно більше, якщо, зважаючи на те, як він мислив, він не наблизився б до них.

50. Ви часто чули, що сон схожий на смерть. Це зовсім неправильно. Я гадаю, що саме сон – це швидше справжня смерть, а те, що називають смертю, можливо, і є життям... У сні життя мого Я переривається, у смерті цього немає... Якщо б при цьому перестало існувати моє Я, настало б знищення. З могили немає вороття, але після сну ми повертаємось до свого Я. Та скажіть, чи це життя, коли немає думки про те, що живеш, хоч би й протягом цієї миті?

51. Справа в тому, що по суті справжня смерть є складовою і самого

життя. Ми буваємо мертвими, зовсім неживими половину нашого життя, без перебільшення, але в буквальному, істинному смислі слова мертвими. Тисячу разів на день, якщо ви уважно глянете на самих себе, ви побачите, що за мить до цього у вас було не більше життя, ніж до народження, що у вас не було найменшого усвідомлення власних вчинків, навіть відчуття свого існування. Де ж тут було життя? Життя дерева, у ліпшому випадку життя зоофіта, навіть не життя одухотвореної істоти, і вже, звичайно, не життя істоти розумної.

52. Життя нерідко вислизує від нас, потім воно повертається, але було б неправильно стверджувати, що ми живемо безперервно. Життя розумне переривається щоразу, коли втрачається свідомість. Чим більше таких хвилин забуття, тим менше життя свідомого, а якщо немає нічого, крім таких хвилин, це – смерть. Щоб померти так, не потрібно покидати це життя, а іншої смерті, звичайно, немає. Смерть у житті – це і є смерть.

53. Давайте обумовимось. Коли я кажу: свідомість, я маю на увазі не ту ідеологічну свідомість, на яку опирається сучасна філософія – звичайне відчуття нашого буття. Я маю на увазі подаровану нам владу щомиті впливати на мить майбутню, творити самостійно своє життя, а не пускати її на самоплив, як це робить тварина. Остаточна втрата цієї свідомості – ось що вбиває безповоротно, і чи знаєте чому? Тому що це і є вічне прокляття. Хіба може розумна істота влаштувати собі більшу муку, ніж небуття?

54. Те, що язичники називали мудрістю, добродією, вищим благом, – усе це ми називаємо небом.

55. Я дуже добре знаю, звідки до мене приходять погані думки; лише божевільні вважають, буцімто знають, звідки у них беруться гарні.

56. Християнське милосердя – розум без можливості бути застосованим до самого себе.

57. Добрий розум так само природно тяжіє до віри, до підпорядкування, як поганий розум відкидає будь-яку віру, чинить спротив найменшому підпорядкуванню.

57-а. Філософ робить із Бога закон, гармонію, всесвіт, не знаю, що ще, а потім каже: *“Бога неможливо осягнути”*. Гадаю, так. Як я осягну цього Бога – безладного, помноженого до нескінченності, розум і матерію водночас? Та це зовсім не той Бог, який сущий, цього ж Бога створили ви. З найпростішої ідеї ви зробили найскладнішу. Кажучи правду, дивуюсь, що ви не знаєте, як її зрозуміти.

57-б. Ми знаємо лише невеличку частину нашого буття, ту, яка стосується справжнього життя; ми добре знаємо, що воно продовжується значно довше, і попри це – нечувана річ! – ми хочемо усвідомити закон нашого буття сповна.

58. Пантеїст називає світ *“Все”*. Він допускає, що світ досконалий.

Причину й початок усього він бачить у “Всьому”. Це “Все” вічне, нескінченне, розумне, воно охоплює усі часи, усі простори. Зрештою, всі атрибути, які дієст приписує Богові, пантеїст знаходить у своєму “Все”.

Ну, нехай буде так. Система цілком послідовна і її можна чітко довести. Варто лише визнати “Все” – і все інше логічно випливатиме із встановленого таким чином початку.

Але все це, очевидно, зводиться до заміни одного слова іншим, тому Спіноза міг бути дуже релігійним і, без сумніву, був таким. Насправді, коли читаєш його, мимоволі захоплюєшся чимось надзвичайно набожним, що видно з математичної завзятості його аргументації, і це справляє тим більше враження, чим менше його очікуєш.

Зрештою, пантеїзм є в будь-якому надмірному поклонінні перед природою; силкуючись бачити свідомість скрізь, перетворюють усе у свідомість і, таким чином, виявляється, що весь всесвіт – це єдиний великий розум, як у пантеїста. Гляньте на Бонне, Палея та інших.

59. Інстинкт тваринний та інстинкт людський – дві цілком інші речі. Перша – це імпульс фізичний, або чуттєвий; друга – непевне сприйняття розуму, яке змішується з відчуттям тільки тому, що воно невиразне. Насправді ж вони зовсім відмінні. Людина має інстинкт не такий, як тварина; це виключало б розум. Людина володіє розумом своєрідно. У людини інстинкт сам по собі нічого не визначає, він діє в ній лише в поєднанні з розумом, енергію якого іноді посилює, а іноді й послаблює. У тварин інстинкт – єдина основа всієї їхньої активності. Саме тому інстинкт у тварин такий сильний, що іноді наче переважає навіть силу людського розуму.

60. Що потрібно, аби чітко бачити? Не дивитись крізь самого себе.

61. Що таке християнство? Наука життя і смерті.

62. Що таке громадський порядок? Тимчасові ліки від тимчасової недуги.

63. Що роблять законодавчі, політичні, юридичні і схожі до них заклади? Вони виправляють зло, яке самі ж спричинили.

64. Ким стали варвари, руйнівники древнього світу? Християнами.

65. Що було б із світом, якби не прийшов Ісус Христос? Ніщо.

66. Чи траплялось комусь бачити у сні, що два на два – п'ять. Ні. Навіщо ж говорити, що у сні ми не користуємось нашим розумом?

67. Що роблять з думкою у Франції? Її висловлюють. У Англії? Її застосовують практично. У Німеччині? Її переварюють. А що роблять із нею в нас? Нічого, і чи не знаєте, чому?

68. Люди вважають, що живуть у товаристві, коли сходяться у містах або інших загороджених місцях. Ніби тіснитись один до одного, збиватись у купу, бути отарою, мов вівці, – означає жити в суспільстві.

69. Років п'ять тому я зустрів у Флоренції людину, яка мені дуже сподобалась. Ми провели разом тільки декілька годин, не більше,

щоправда, дуже приємних і дуже гарних, і я не зміг ще видобути з цієї людини всієї користі, яку можна було отримати. Це був англійський методист у складі, здається, місії на півдні Франції. Та коли я з ним познайомився, він щойно повернувся із Святої землі. У ньому була дивна суміш запалу і побожності, живої цікавості до великого предмету власної турботи – релігії, і байдужості, холоду, спокою до всього іншого. У галереях Італії великі твори мистецтва його майже не цікавили, але маленькі саркофаги часів перших століть Церкви особливо його захоплювали. Він їх розглядав і розмірковував про них із натхненням; у них він бачив щось святе, зворушливе і глибоко повчальне, і він поринав у роздуми, до яких вони його спонукали. Отже, я провів із цією людиною лише декілька годин – час зовсім короткий, майже миттєвий, відтоді я нічого про нього не знаю. І що ж! З цією людиною я тепер спілкуюсь більше, ніж із будь-ким. Не минає і дня, щоб я не згадував його, – і завжди з хвилюванням, з думкою, яка в моїй такій великій журбі мене підбадьорює, серед численних розчарувань мене підтримує. Ось справжнє товариство для розумних істот! Воістину, ось як дві душі впливають одна на одну: простір і час тут не можуть нічого вдіяти!

70. Часто чути, як про старця кажуть: “Він впав у дитинство, біденький!” Ні, річ у тім, що він ще не вийшов з дитинства. Погляньте на його життя: він завжди був дитиною, і тепер він продовжує бути тільки тим, ким завжди був.

71. Блаженною була б людина, якби могла повертатись назад. Це неможливо! Уставлений порядок вимагає, щоб вона постійно рухалась вперед, жодного кроку назад, вперед безупинно, і щоб вона збирала (на свою голову) гріх за гріхом. Але після смерті, тоді – так, саме тоді – божественне милосердя – треба на нього сподіватись – дозволить їй на мить зупинитись, переглянути минуле, можливо, навіть небагато відступити назад.

72. Однак ви знаєте, що існує християнська сповідь, яка не визнає чистилища. Вона хоче, щоб ми, підтиснувши ноги, прямо перестрибнули з цього життя в те, інше, де все непорушно, незворотно, не виправно. Жорстоке вчення, ще більш жорстоке, ніж хибне.

73. Якщо ви захочете дізнатись, що таке душа тварин, то (вибачте, будь ласка) зверніть увагу на те, що відбувається з вами протягом половини дня, і ви отримаєте про це деяку уяву.

74. Зауважте, що навіть найрозумніша тварина нічого не доводить. Якщо ми іноді й бачимо вагання тварини до переходу до дії і ніби її роздуми, то однаково не знаємо меж її відчуттів і як далеко вони можуть зайти в тих істот, які керуються тільки ними. Тваринам притаманна наслідувальність суто чуттєва, майже механічна, і якщо б нам вдалося її достатньо зрозуміти, вона пояснила б нам все, що з ними відбувається, так що не залишилося

б найменших підстав для нерозуміння. Ми самі наслідуюмо багато речей цілком машинально, зовсім цього не підозрюючи; несвідомо переймаємо звички людей, з якими живемо; присвоюємо собі їхні заходи, наслідуюмо їхні рухи і навіть їхню інтонацію. У цьому суть нашого суто тваринного походження.

Що стосується деякої нашої здібності до вдосконалення, яку ми бачимо у тварин, то, аби її пояснити, немає необхідності впадати у відчуття; достатнє пояснення – закон органічного життя. Хіба у рослин немає своїх звичок? Ми могли б прищепити їм і нові, коли б ліпше знали їхню будову, – це було б вихованням рослин; отже, й тут був би рух вперед, як у тварини.

Буфон та інші натуралісти говорили приблизно те саме. Та необхідно звернути особливу увагу на розуміння, яке прийшло з досвідом, з нашою власною природою. Адже найважливіше для нас – зрозуміти, що зовсім не протягом усього дня людина залишається людиною; до цього далеко.

Буфон, якщо мені не зраджує пам'ять, заперечуючи у тварин будь-яке розуміння, водночас приписує їм своєрідну свідомість власного буття. Дивна думка! Чи завжди я сам маю цю свідомість? Більш того, чи не потрібно мені докласти певних зусиль, щоб прийти до цієї свідомості? Невже тварина має щось таке, що навіть я не маю постійно? Дурниці!

75. Повторюватимемо безупинно: як можемо ми бути нещасливими? Хіба ми не створені за подобою Божою?

76. Так, усе відбивається у свідомості. Немає у природі такого закону, який не повторювався б у моєму Я. Усі явища фізичного світу відтворюються у світі інтелектуальному. Думка у собі відтворює всі рухи природи. Але думка знає, а природа не знає. Життя думки – пізнання, життя природи – пасивний рух. Коли думка перестає усвідомлювати, вона перестає існувати. Ось чому Спаситель сказав: *“Вічне життя полягає в тому, щоб пізнати Тебе, Отче мій”*.

77. Людина впродовж усього свого життя може вірити у знищення свого буття, але за хвилину до смерті вона у це ніколи не вірила й ніколи не повірить. Тієї ж миті, коли вона відчуває, що розпадається, вона відчуває, що продовжує існувати. Ось, я гадаю, великий початок загальної стійкості суцього, цього разу виражений у вищому ступені нашого Я.

78. У природі є пластична сила, що творить лише форми. Це і є, ймовірно, істинна життєва основа, що містить у собі всі життєві сили. Ніде вона не виявляється так виразно, мов у кристалізації. Справді, дивне це явище – кристалізація! І зверніть увагу, так діє природа під час утворення первісних тіл: неосяжна тема для розмірковування.

79. Є сила розуму і є відповідна до неї сила уяви. Чи не підходять ці дві сили всесвітньої природи ближче до сили творчої, чи не найліпше наслідують її? Цілком можливо.

80. Що роблять під час молитви? Дарують життя своїй душі: праця

воістину божественна. Той же, хто дарував життя незлічимій кількості душ, той, хто не перестає дарувати його вічно, той, хто до закінчення віків не робитиме нічого іншого, крім завжди і скрізь поширюватиме, сіятиме життя, – чи є він Богом, чи ні? – я вас про це запитую.

81. Що таке розум? Я не знаю іншого розуму, крім свого власного; його ж не називаю розумом – я називаю його убогістю. Скажіть, хіба я не володію ним?

82. Чи вважаєте ви, що людина за природою ліпше розуміє смерть, ніж народження? Звичайно, ні. Вона бачить, як довкола неї істоти зростають та помирають, і, з-поміж інших, – істоти подібні до неї. Вона не знає, чи існували вони раніше в іншому вигляді – перед тим, як набути подобу теперішню. Вона не знає, чи житимуть вони (істоти. – **М.Ж.**), коли життя втратять, однак вона думає певним чином досягнути смерть, оскільки вона її боїться. Боїться людина зовсім не страждань, бо не знає, чи будуть страждання; також боїться вона не знищення, бо що страхітливого у припиненні існування? Отже, вона дізналась, не знаю, як, що після смерті вона ще буде жити. Та вона не знає, яким буде те, інше життя, і жити цим новим життям, і подобою, відмінною від образу теперішнього, їй здається жахливим. Ось ще одна велика легенда, народжена у прадавні часи так само, як і фундаментальні ідеї людського розуму, які вона також не сама собі дарувала, але які повинні були бути їй повідомлені тоді, коли у всесвіті творилось розуміння.

83. Але що таке смерть? Це миттєвість у цілому бутті людини, коли вона перестає відчувати себе у своєму тілі, – й більш нічого.

84. Ні безсмертя душі, ні її безтілесність не можна чітко довести. Але що можна довести, то це її існування після тієї миттєвості, яку ми називаємо смертю. Більше нічого й не потрібно для спільної моралі.

85. Християнин безупинно переходить із землі на небо і з неба на землю, і закінчує тим, що оселяється на небі.

85-а. Маємо більше законних вірувань, ніж сумнівів: ось що означають піднесені слова Св. Павла: *“Милосердя усьому вірить”*.

86. Ніхто не вважає, що має право щось отримати, полінувавшись бодяй простягнути за цим руку. Є лише один виняток – щастя. Вважають, цілком нормально мати щастя, не зробивши нічого для його надбання, себто не заслуживши його.

87. Єдиний спосіб вірити в Бога – покладатись на нього: ось чому той не вірить, хто не молиться.

88. Християнське безсмертя – це життя без смерті, а зовсім не життя після смерті.

89. Ви любили цю недавно померлу людину, ви її шанували. А тепер вона для вас – тужливий спогад, спогад журливий і, можливо, світлий

водночас. Але ви її більше не любите, ви її більше не шануєте, ви лишень її пам'ятаєте. Та і як, насправді, любити і поважати прах? Але коли б випадково ця людина ще жила, не знаю, де – в якійсь далекій стороні, у невідомій країні? Якщо б вона тільки була відсутня, як інші ваші друзі? Чому ж тоді ви не маєте таких почуттів, які були раніше? Я не бачу в цьому жодних перепон. І ось поклоніння святим. Вірити серйозно, сумлінно в безсмертя душі і не шанувати гідних нашої поваги людей тільки тому, що вони не живуть тут, на землі, – хіба це не абсурд?

90. Чи пам'ятаєте ви, що було з вами на першому році вашого життя? Ні, кажете ви. Тоді не слід дивуватись, що ви не пам'ятаєте себе до народження.

91. Нам наказано любити ближнього, але чому? Щоб ми любили когось, крім самих себе. Це – не мораль, а просто логіка. Що б я не робив, між істиною та мною завжди стає щось: це “щось” – я сам, бо ж істину заступаю я сам. Тому є лише один спосіб відкрити її – самоусунутись. Непогано частіше повторювати для себе те, що, знаєте, колись сказав Олександрові Діоген: *“Відійди, друже, ти заступаєш мені сонце”*.

92. Лише око милосердя видюще: ось уся філософія християнства.

93. Що виробляють люди у спільному житті? Азот: вони вбивають один одного.

94. Чи відчуваєте, як у вас зароджується істина? Ні. А брехня? Звичайно.

95. Усе моє ество обурюється при думці про те, що Богові приписують якусь нездатність. Це роблять завжди, коли йдеться про вічні закони, нерухомий порядок, встановлену гармонію, вічну матерію, монади, елементи або щось таке. Завжди вважають, що Бог не спроможний усунути це – чи кажуть про це, чи ні.

96. Декарт, як відомо, не сприймав думку про обмеження божественної могутності. Що стосується мене, то я не можу її поставити під сумнів. Страх, який я завжди відчував перед цією думкою, був зорею мого життя.

97. Як не назвати органічну істоту, вона завжди стосуватиметься земної кулі. Природу розділили на органічну та неорганічну. Небесні тіла не можна зарахувати до жодної з цих категорій, а з огляду на безмірність просторів, в яких вони рухаються, їх поки що перетворили просто в матеріальні точки. Що стосується нашої планети, ми знаємо тільки одну її зовнішню оболонку, і ця оболонка стала предметом великої науки. Що ви можете протиставити цьому? Хіба емпіризм не цілком задоволений таким поділом? Чого вам ще?

98. Усі ви, що не довіряєте християнству, – вважаєте себе дуже сильними. Тож знайте, що навіть цієї сили, якою ви так хизуєтесь, з огляду

на те висвітлення, з допомогою якого вам представлено християнство, значно більше закладено в тому, щоб бути християнином, аніж у тому, щоб ним не бути. Вас лякають пересуди і забобони. І що ж – саме в невір'ї, а не у вірі, й полягає пересуд і забобони. Скажіть, як ви стали таким, яким ви є? Чи не так, як народ стає християнином? Хіба ви не так, як народ, повторюєте катехизис, не розуміючи його? Те, що ви демонструєте таку впевненість, – чи не вважаєте ви, що самі це вигадали? Бідні люди! Озирніться: чи не парафіяльний священик вас цього навчив?

99. Коли філософ вимовляє слово “людина”, чи завжди він добре знає, що хоче сказати? Не думаю.

100. Людина народжується так само, як інші тварини. Людина відрізняється від тварин тільки організацією, притаманною лише їй і завдячуючи якій вона належить до окремого виду у тваринному царстві. Це, звичайно, ще не людина розумна, тобто людина освічена, – незвичайна істота, для якої немає місця у природі. Коли пишуть трактати про людське розуміння, намагаються пояснити собі, як людина-тварина стає істотою розумною. Тут помилка і неясність. Людина-тварина стає людиною розумною – це так, але не з необхідності, а випадково.

101. Гіпотеза про людину-тварину – кажу: гіпотеза, оскільки таку людину ніхто ніде не бачив, адже вона, народившись між собі подібними, ні на мить не може залишатись такою, якою з'явилась на світ, – гіпотеза ця, повторюю, дуже корисна для наукової патології і для філософичної гігієни. Та що робити з нею філософії у прямому розумінні слова? Якщо філософія цим займається, то з філософії людини вона трансформується у філософію тварини і стає вже тією частиною природної історії, яка вивчає звичай тварин, розділом про людину в зоології.

102. Народ російський, народ співочий, а не який говорить. В одній гучноголосій російській пісні більше російського життя, ніж у цілому стосі російських літописів.

103. Запропонуйте заснувати премію за те, щоб віднайти ідею, народжену в Росії.

104. Нехай мені скажуть, що саме створила золота середина або чому саме вона допомогла розцвісти. У цьому суть питання.

105. Ви хочете створити слов'янський світ: чому б тоді й татарам не спробувати у свою чергу створити світ татарський? Порівняйте минуле обох цих рас і ви переконаєтесь, що в татар більше шансів на успіх, ніж у вас. Вони себе зарекомендували як завойовники, як засновники. Магометанство себе вичерпало, це правда, і поки вони залишатимуться магометанами, вони не зможуть блискуче знову прийти на світову арену, але нехай вони одного прекрасного дня стануть християнами – і ви побачите! Дивне майбутнє, що очікує всесвіт, – напівсвіт слов'янський і напівсвіт татарський. Панславизм і пантатаризм – ось віднині дві рушійні

ідеї людства. Треба визнати, що ця система на диво спрощує розвиток людства.

106. Кажуть про Росію, що вона поза Європою і поза Азією, що вона – окремий світ. Нехай буде так. Але потрібно ще довести, що людство, окрім двох сторін, названих словами “захід” і “схід”, має ще третю сторону.

107. Я надаю перевагу бичувати свою батьківщину, надаю перевагу засмучувати її, лише б її не обманювати.

108. Російський ліберал – бездумна комахка, що гріється на сонячному промені; сонце це – сонце заходу.

109. Кожна річ у природі має щось укладене в неї нашим розумом або нашою уявою; це і є невидиме, яке художник повинен втілити у своєму творі, адже саме це нас зачіпає, нас хвилює, а зовсім не сама річ, яку бачимо.

110. Горе народові, якого рабство не змогло принизити, – він створений бути рабом.

111. Граф де Местр казав: *“Перебільшення – це правда чесних людей”*, тобто людей з переконаннями, адже чесна людина не може не мати їх.

112. Недоброзичливість смертельна для пишномовства, якщо воно не обурює або не викликає зневаги.

113. Є обличчя, на яких написано “ні”. Людина з переконаннями інстинктивно від них відвертається.

114. Є натури, позбавлені здібності стверджувати що-небудь, вони бояться вимовити фатальне “так”, наче молода дівчина, кинута невблаганною волею батьків у обійми нелюба.

115. Слово звучить лише у чуйному середовищі.

116. Слово – квітка, яка розквітає тільки у співчутливій атмосфері.

117. Люди, які завжди гарно говорять, ніколи не бувають пишномовними.

118. Є дурні настільки неплідні, що й сонце генія не може зробити їх плодовитими.

119. Є уми настільки брехливі, що навіть істина, висловлена ними, стає брехнею.

120. Тільки хвороба заразна, а не здоров'я. Те саме з помилкою та істиною. Ось чому помилки поширюються швидко, а істина так повільно.

121. Бог створив красу, щоб допомогти нам зрозуміти Його.

122. Очевидно, що того дня, коли Бог надав людині свободу волі, Він відмовився від частини свого панування у світі і надав його цьому новому началу у світовому порядку; ось чому можна й потрібно безупинно благати Бога про прихід царства Його на землю, тобто про те, щоб Він зволив установити порядок речей, що панував у світі, допоки зловживання людською свободою ще не дозволило злу перемогти людину. Та просити Його, як цього вимагають декотрі наші вчителі, аби царство Його наступило

на небесах, немає сенсу, бо царство Його ніколи не переривалось, адже нам відомо, що умів, які за своєю природою призначені були жити на небі, але не послухали Бога, було звідти прогнано; інші ж, просвітлені нез'ясовним світлом, яке там сяє, ніколи не зловживали своєю свободою і простували завжди Божими дорогами. Треба ще сказати, що коли б названа система була правильна, поки не прийшло царство Боже, Він не панує ніде – ні на землі, ні на небі. Ми хотіли б вірити, що цей висновок не втратили прихильники цього вчення.

123. Благо, принесене християнством, як стверджують наші “вчителі”, якщо воно сталося, зовсім не повинно відбутись, а з'явилося зовсім випадково. Християнство мало б впливати на особистість: суспільство і весь рід людський його не цікавить. Людство, на їхню думку, прямує до загибелі і повинно до неї йти. Ісус Христос не прийшов і не повинен був прийти йому на допомогу. Повторюю: християнство звертається саме до особистості, якщо ж воно було корисне для людства, то сталося це з недогляду. До того ж, християнство зовсім не турбується про земні блага, його цікавлять тільки блага небесні. Світ неодмінно має цілком розладнатись, тому не зупиняйте його руху, що провадить до розвалу! Зрештою, ця прописана Спасителем піднесена молитва: “Нехай прийде царство Твое”, яка мовби містить у собі всю соціальну ідею християнського вчення, відповідно до цього погляду, є лише нескромним побажанням, що ніколи не збудеться. Зрозуміло, що цей погляд (надмірного або темного аскетизму) за суттю не відрізняється зовсім або дуже мало від позиції невірних, бо ті так само відкидають благодіяння християнства або ж сприймають їх як мимовільний наслідок цієї релігії на тій безперечній основі, що її не цікавлять земні інтереси.

124. Є люди, які розумом створюють собі серце, є й інші, які серцем створюють собі голову. Останнім вдається більше, ніж першим, адже в почутті значно більше розуму, ніж у розумі – почуттів.

125. Релігія починається з віри в те, що вона хоче пізнати: це – шлях віри. Наука приймає що-небудь на віру, лише підтвердивши це низкою збіжних фактів: це шлях індукції. І релігія, й наука, як бачите, по-різному отримують той самий результат – пізнання.

126. Релігія – це пізнання Бога. Наука – пізнання всесвіту. Та ще впевненіше можна стверджувати, що релігія навчає пізнавати Бога за суттю, а наука – за діями. Отже, обидві приводять до Бога. У науці є дві різні складові – зміст або досягнення (з одного боку) і прийоми та методи (з іншого). Тому, коли йдеться про її ставлення до природи, слід чітко сказати, чи хочуть говорити про сутність науки, чи лише про її метод. А цього якраз і не роблять.

127. Найлегше любити тих, кого любиш. Але треба хоч трішки любити й тих, кого не любиш.

128. Є тільки три способи бути щасливим: думати тільки про Бога, думати тільки про ближнього, думати тільки про ідею.

129. У моральності йдуть уперед не тільки задля одного задоволення рухатись, має бути й мета. Відкидати можливість досягти досконалість, тобто дійти до мети, означало б – просто унеможливити рух.

130. Є три способи уявити собі Бога: насамперед, як творця всесвіту і тому його абсолютного володаря, це – Бог-Отець; потім, як дух або розум, що впливає на душі з допомогою розуму, це – Дух Святий; насамкінець, як ототожненого з людською істотою і виявленого безпосередньо в людській свідомості – це Бог-Син. Тут є, вочевидь, три іпостасі одного й того ж Бога, бо в кожній він – одне ціле. Ґрунтовні передчуття людського духу завжди уявляли собі божество, але християнству довелося передати непевне відчуття людства у незаперечній формі та прищепити його логічній свідомості людини як складову частину людської суті. Таким чином, догмат трійці зовсім не є незбагненою таємницею, а навпаки – одна з найочевидніших аксіом відродженого розуму.

131. Є люди, які ніколи не творять добра лише за бажанням чинити добро. Не дивно, що вони не здатні усвідомити абсолютне благо, що вони, за їхніми ж словами, розуміють тільки благо відносно. Усвідомити досконалість можуть лише ті, які до неї прагнуть з єдиною метою – долучитись до неї.

132. Суспільство змушують розвиватись не ті, котрі вагаються між істиною та брехнею, ці – танцівники на линві, а люди принципів. Тому логіка золотої середини може, у ліпшому випадку, продовжити на певний час існування суспільства, однак вона ніколи ні на крок не зрушить його з місця. Плодотворна лишень жага досконалості, пристрась до істини та краси.

133. Закони про кару не тільки оберігають суспільство – їхня мета – ще більше вдосконалити людину. Ці обидва завдання якнайліпше взаємно узгоджуються, більш того: жодне з них недосяжне без іншого. Кримінальне законодавство покликане не тільки відмежувати суспільство від внутрішнього ворога, а ще й розвинути відчуття справедливості. З цього погляду необхідно розглядати всі види покарання, і навіть смертну страту, яка в жодному випадку не є помстою, а лише суворим повчанням, користь якого, на жаль, дуже сумнівна.

134. Як усім відомо, християнство від виникнення піддане жвавим нападкам, і тільки з допомогою відчайдушної, пристрасної, свідомої боротьби піднеслось до панування у світі. Однак знайшлися сьогодні люди, які називають Христову релігію... міфом. До того ж, чи бачено, щоб міф створювався у такому середовищі і за таких умов? Щоправда, додають, що християнська легенда з'явилась на світ не серед освічених верств, між євреїв, а серед населення темного і дуже схильного до найабсурдніших вірувань. Але це зовсім не так: ми, навпаки, бачимо, що християнство ще

від першого століття стає на чолі суспільства і одразу зміцнюється в середовищі найвидатніших людей. Інші нас запевняють, буцімто християнство всього-на-всього єврейська секта, буцімто все його моральне вчення зводиться до Старого Заповіту, що Ісус Христос долучив до нього лишень декілька ідей, широко поширених тоді. Слід визнати, що цей, останній, погляд, попри його відмінність од християнського, додає щось таке, що може якимось чином задовольнити якщо не позитивне християнство, то принаймні християнство розумове. Насправді, чи була це проста людська дія – надати життя, реальність і владу цим розрізненим та безсилим істинам, знищити світ, створити інший, зліпити з цілої маси розрізнених ідей, різноманітних учень єдине ціле, єдине чітке всемогутнє вчення переможної сили, здатне викликати численні наслідки і таке, що містить у собі основу безмежного прогресу? І виразити цілу сукупність розкиданих у світі моральних істин мовою, доступною для будь-якої свідомості, і, зрештою, зробити здійсненими Добро та Правду? Дивовижно! Навіть і зведене до цих наймізерніших розмірів, велике з'явлення християнства ще в такому ступені має печать вільнодії вищого розуму – цього не можна пояснити з допомогою людської логіки, які б логічні вимисли не були застосовані.

135. Є три непереможні речі: геній, доброчесність, народження.

136. Недостатність філософських методів особливо виразно простежується в етнографічному вивченні мов. Хіба не зрозуміло, що ні спостереження, ні аналіз, ні індукція зовсім не причетні до створення цих великих знарядь людського розуму? Ніхто не може сказати, з допомогою чого народ створив свою мову, але немає сумніву, що це не був жоден із способів, до яких ми вдаємось у логічних побудовах. Це був лише синтез. Не можна собі уявити нічого дотепнішого, нічого мудрованішого, нічого глибшого за різноманітні поєднання, які народ застосовує на світанку свого життя для висловлення тих ідей, які його захоплюють і які він повинен ожиттєвити, і водночас нічого більш таємничого. Понад це, мова первісних людей безсумнівно з'явилась одночасно – і це через те, що без слів мислення неможливе. Та ось як утворились ці групи, ці групи говорів, з яких складається світ сьогодні, – усе це наші філософи-лінгвісти ніколи не зможуть пояснити. А саме в основі цих дивовижних явищ містяться найплідніші методи людського розуму, тобто саме ті, які варто було б вивчити насамперед.

137. Ви ж хочете бути щасливими? Тоді якнайменше думайте про власний добробут – турбуйтеся про чужий. Можна побитись об заклад – тисяча проти одного, – що ви досягнете найбільшого щастя, яке тільки можливе.

138. Як відомо, за Кантом, праця розуму – це певна постійна перевірка нашого власного сприйняття. На його думку, ми бачимо лише власну суть: тому ми можемо впливати тільки на себе. Зрозуміло, що людський

розум не міг цим задовольнитись, як не міг він дещо пізніше задовольнитись і думкою Фіхте, яка зводиться до надмірного розвитку критичної філософії. Зрештою, це звеличення власного “Я”, започатковане Кантом і завершене Фіхте, повинно було неодмінно сповнити жахом людський розум і змусити його уникнути необхідності в майбутньому раз і назавжди розраховувати лише на свої сили. Мимоволі людський розум змушений був шукати пристанище в “абсолютній тотожності” Шеллінга, тобто шукати допомогу і сприяння у чомусь поза самим собою, у чомусь такому, що поза ним. На біду, розум звернувся до природи, на ще більше лихо, він, зрештою, злився з природою. Ось в якій він зараз ситуації, незважаючи на зусилля спекулятивної філософії, незважаючи на всі ті більш-менш незначні розбіжності, які вона намагається встановити. Тепер залишається, скориставшись усе-таки досягненнями людського розуму, повернути його до споконвічного. Таке завдання філософії наших днів, і, як нам здається, вона його виконує добре, хоча, можливо, і не усвідомлює до кінця всього значення цієї праці.

139. Безсилий ворог – наш найліпший друг, заздрісний друг – найлютіший ворог.

140. Питання про людські раси актуальне для нас відтоді, відколи ми почали створювати нову народність. Позиція прихильників цієї ідеї дуже цікава. Уся їхня філософія історії зводиться до фізіологічної класифікації великих людських родин. Звідси – будь-які несподівані висновки про соціальний розвиток людства, зміни розуму людини, майбутнє світу. Оскільки всі ідеї, наскільки б вони не були абстраговані, сьогодні просякнуті певною матеріальною актуальністю, то ті та ці ідеї відповідають на відомі запити і частково стосуються політики. На лихо, вся ця праця здійснюється далеко від великих осередків цивілізації, де з’являються плідні думки. Успіх цієї своєрідної революції на користь раси, яка досі на світовій арені відіграє лише пасивні ролі, поки що доволі сумнівний. Та як би там не було, це – цікаве і важливе явище для подальшого розвитку освіти, тому солідні мислителі повинні звернути на нього увагу та спробувати його охарактеризувати.

141. Те, що існують раси, ні в кого немає сумнівів, те, що вони додали до єдиної сукупності знань свої необхідні основи, теж ніхто не поставить під сумнів, але, як щойно з’ясовано, нині справа цим не обмежується. Йдеться про те, щоб довідатись, чи повинні вони існувати завжди, чи слід прагнути до загального злиття всіх народів або ж, навпаки, чи монгол завжди повинен залишатись монголом, малаєць – малайцем, мурин – мурином, слов’янин – слов’янином? Одне слово, чи необхідно рухатися вперед шляхом, накресленим у Євангеліє (тут немає рас, крім однієї, людської), або ж необхідно повернути людство назад, до його витоків, у яких воно перебувало тоді, коли слово “людяність” ще не було відоме? Тобто, чи потрібно повернутись до поганства? Істина в тому, що вся ця

філософія міряти на свій аршин, у суті якої – розмежування народів за френологічними та філологічними ознаками, тільки породжує національну ворожнечу, створює нові розмежування між країнами; вона прагне зовсім до іншого, ніж плекання з роду людського одного народу братів.

142. Реальне, без сумніву, – не є матеріальне, тому що всяка справжня думка стає більш-менш реальною незалежно від того, чи матеріалізувалась вона. Однак не потрібно забувати, що цілком реальне (як таке) здатне матеріалізуватись, адже цілковита реальність має ту форму, в якій вона повинна прийти у світ. Така, наприклад, будь-яка математична аксіома, кожна абсолютна істина. Так було і з істиною християнською, поки вона ще виявилась у світі і, насамкінець, так є і з царством Божим, цілковитою реальністю, але ще не матеріалізованою.

142-а. Якщо ви не бажаєте визнати ані необхідності, ані можливості царства Божого на землі (як мету і кінцеву фазу розвитку суспільства), ви не зможете також допустити цей розвиток. Ви повертаєтесь у замкнене коло, яке колись поглинуло всі давні цивілізації і яке ще неодмінно поглине все суспільство, як Рим, який був взірцем у дохристиянський період. Повернутись до цього – це зречтись християнства, яке є філософією життя.

143. У вас є форма пізнання і його суть, факт суб'єктивний і факт об'єктивний – Я і не-Я. Необхідно узгодити все це. Усі філософські системи намагались це зробити, часом загалом свідомо підходячи до цього завдання, часом – не усвідомлюючи його. Сучасна філософія цілком свідомо у своїх вчинках, і цим вона відрізняється від своїх попередниць.

144. Без сліпої віри в абстрактну досконалість неможливо й кроку ступити на шляху здійснення досконалості. Тільки повіривши у недосяжне благо, ми можемо наблизитись до блага досяжного. Без цього осяйного променя, що сяє поперед нас віддалено, ми не змогли б просунутись ні на крок у навколишній глибокій темряві. Щоразу, коли цей осяйний світоч тьмяніє, доводиться зупинятись і вичікувати на його появу на непроглядному небосхилі. І саме на шляху, що веде до абсолютної досконалості, знаходяться всі ті малесенькі досконалості, на які можуть претендувати люди.

145. Дозволено, гадаю собі, кожному справжньому росіянинові, який щиро любить свою вітчизну, цього вирішального часу трішки досадувати на тих, хто своїм впливом – прямим або опосередкованим – штовхнув його на смертельну війну, хто не врахував його моральних і матеріальних ресурсів і свої теорії витлумачив як істинну політику країни, свої незакінчені розвідки – як оригінальне національне почуття, на тих, хто, насамкінець, передчасно заспівавши переможні гімни, ввів в оману громадську думку, хоч ще не пізно зупинитись на цій слизкій дорозі, що захопила країну легковажністю

або бездарністю.

146. Дозволено, міркую я, з огляду на нашу лиху годину, не поділяти прагнень розперезаного патріотизму, який довів країну до краю прірви, який хотів би виплутатись, борсаючись у власних ілюзіях, не бажаючи визнавати власноруч створеного надзвичайно важкого становища.

147. Дозволено, думаю я, сподіватись, що якщо провидіння закликає народ до великого майбутнього, воно одразу дасть йому й засоби для звершення: з його лона піднімуться тоді великі мислителі, що вкажуть путь, весь народ засяє тоді яскравим світлом знань і вийде з-під влади бездарних, самозапишаних вождів та бездіяльних розумників, обворожених у салонах та гуртках.

148. Дозволено, гадаю, кожному справжньому росіянинові, що віддає перевагу добру для своєї країни замість тріумфу кількох модних ідей, дозволено йому зауважити, що у світі є тільки дві країни, обтяжені національною партією: одна з них може щезнути зі світової арени саме завдяки цьому патріотизму, іншій загрожує втрата становища першорядної держави, утворення вікових шляхетних і наполегливих зусиль, мудрості та мужності.

149. Мабуть, є декілька способів любити свою вітчизну і служити йому, насамперед це...

150. Хвалити Бога, я ні віршами, ні прозою не сприяв зведенню своєї вітчизни з правильного шляху.

151. Хвалити Бога, я не вимовив жодного слова, яке могло б ввести в оману громадську думку.

152. Хвалити Бога, я завжди любив свою вітчизну в її інтересах, а не у власних.

153. Хвалити Бога, я не помилявся щодо моральних та матеріальних ресурсів своєї вітчизни.

154. Хвалити Бога, я не вважав, що відсторонені системи і теорії – благо для моєї вітчизни.

155. Хвалити Бога, успіхи в салонах і гуртках не були для мене важливіші за те, що я вважав справжнім благом для своєї вітчизни.

156. Хвалити Бога, я не мирився із забобонами та марновірством, аби зберегти блага суспільного становища – плоду неуцької пристрасності до деяких модних ідей.

156-а. Як на мене, ви всі вихованці.

157. Як ви гадаєте, чи не повинне тридцятирічне гноблення з боку уряду, жорстокого і впертого у власних переконаннях та вчинках, зіпсувати розум народу, який його не дуже тренував?

158. Думають, що мають справу з Францією, з Англією. Дурниця. Ми маємо справу з цивілізацією, з цивілізацією сповна, а не лише з її результатами, але з цивілізацією як знаряддям, як віруванням, з цивілізацією, вживаною, такою, що розвивається, вдосконалюваною

тисячолітніми працею та зусиллями. Ось із чим ми маємо справу, ми, які ведемо відлік лише від учора, ми, в яких жоден орган, навіть пам'ять, достатньо не тренований і не розвинений.

159. Не характером, не мудрістю створений англійський народ. Він створений історією, але, будучи таким, який він є, англійський народ, природно, вважає себе розумнішим за інші народи. Привілейована не англосаксонська раса, а Англія, її історія – суцільна вдача від початку до кінця. Не англійський народ дав собі свою конституцію – її вирвали нормандські барони у своїх нормандських королів. Старі Альфредові інституції нічого не дали б, коли б не меч феодалного барона. Свого часу казали, що заклади створюють народи, тепер кажуть, що народи творять заклади. І перше, і друге правильно. Але потрібно взяти до уваги хронологію фактів. Спочатку історія створює установи, потім народи, виховані власними установами, продовжують справу історію, закінчують або спотворюють її, залежно від того, чи щасливі вони. Такий природний хід суспільного розвитку. Ділити народи на раси – привілейовані і знедолені – тупо.

160. З причин, які загальмували наш розумовий розвиток і наклали на нього окремих відбиток, слід назвати дві. Це, по-перше, відсутність тих центрів, тих вогнищ, у яких зосереджувалися б живі сили країни, де дозрівали б ідеї, звідки по цілій землі випромінювалося б плодотворне начало. По-друге, відсутність тих знамен, довкола яких могли б об'єднуватись тісно згуртовані і значні маси людей. Щойно візьметься невідомо звідки ідея, закинута якимось випадковим вітром, проб'ється через найрізноманітніші перепони, почне непомітно просочуватись до людей, і миттєво одного чудового дня щезне або сховається в якомусь темному закапелку національної свідомості, щоб пізніше вже більше не виявляться. Такий у нас рух ідей.

Кожен народ містить у собі ту особливу основу, яка накладає свій відбиток на його соціальне життя, що скеровує його шлях протягом віків і визначає його місце у людстві. Ця твірنا основа в нас – елемент географічний, ось чого не хочуть зрозуміти. Уся наша історія – витвір природи того неосяжного краю, який нам випав на долю. Це вона (історія. – **М.Ж.**) розсіяла нас у всі напрямки і розкидала у просторі ще в перші дні нашого існування. Вона прищепила нам сліпу покірність масі речей, будь-якій владі, що проголошувала себе нашою повелительською. У такому середовищі немає місця для правильного щоденного спілкування мислителів. У цій виключній відокремленості немає місця для їхнього логічного розвитку, для безпосереднього пориву душі до можливого поліпшення, немає місця для співчуття людей один до одного, яке поєднувало б їх у тісні спілки, перед якими конче мають схилитись усі матеріальні сили. Одне слово, ми – тільки географічний продукт величезних просторів, куди закинула нас

незнана відцентрова сила, тільки цікава сторінка фізичної географії землі. Ось чому, наскільки велике у світі наше матеріальне значення, настільки мізерна наша сила у моральному значенні. Ми – дуже важливий фактор політики й останній із факторів життя духовного. Однак ця фізіологія країни, хоч безсумнівно має дефекти у сьогоднішній, може показати великі переваги в майбутньому. Заплющуючи очі на одне, можна позбавити себе іншого.

161. А. Причина і наслідок не різні. Початок і результат – одне ціле. Одне не може існувати без іншого, адже така основа, оскільки вона продукує якийсь наслідок або породжує якусь річ. У індивіда часто домінує одне або інше – лише у всесвіті, у сукупності речей суб'єкт і об'єкт повністю зливаються, тотожність повна. Така система Шеллінга.

В. Оскільки не-Я визнано і допущено вплив на моє Я, цікаво, чи немає в не-Я чогось, що щодо самого себе також є Я? І якщо це щось справді існує, то яке його походження і яка його дія на первинне Я? Таку проблему поставив Фіхте.

С. Прямуювання людського розуму – це послідовне міркування. Досягнувши меж цього універсального міркування, людський розум досягне цілковитої своєї міць. Гегель.

161-а. У першій частині своєї системи, або, точніше, в перший період своєї філософської діяльності, Фіхте стверджує, що у світі немає нічого реального, крім пізнання, а оскільки всяке пізнання обов'язково зводиться до Я, то насправді не існує нічого, крім Я. Це вчення заперечували, мовляв, пізнання передбачає пізнаваний предмет, відповідно, існує ще щось, крім Я і пізнання. Пізніше Фіхте відмовився від цього вчення, не зізнаючись, однак, у цьому відкрито, а можливо, не зовсім усвідомлюючи, адже він ніколи не припиняв розглядати свій новий погляд лише як похідну від попереднього. Як би там не було, щоб правильно оцінити вчення Фіхте, потрібно дотримуватись тільки того, що ми називаємо другою його манерою, коли розглядаємо першу частину його системи як попередню, як глибокий аналіз природи Я або суб'єкта, як дослід, що належить історії.

162. Невже ви вважаєте, що для Європи і для самої Росії було б корисно, щоб ця, остання, стала вершителькою доль світу?

163. Інше питання. Що повинна була вибрати Європа – збереження Туреччини чи могутність Росії?

164. Що таке ця війна? Родинна суперечка між щиро віруючими.

165. Шкода, що наші бідні слов'яни прогуляли третє відокремлення.

166. Я погоджуюсь із думкою архієпископа Інокентія, і не сумніваюсь у тому, що скіпетр світової влади залишиться в руках російського імператора. Мене дивує тільки одне: чому священнослужитель (в оригіналі – “святий отець”. – **М.Ж.**) не продемонстрував нам картину того

благоденства, яким насолоджуватиметься світ під цим реакційним скіпетром?

167. Відомо, що Шеллінга називають тільки продовжувачем Спінози, який розвинув його вчення і надав кінцеву форму сучасному пантеїзмові. Поза сумнівом, що, на думку Шеллінга, діяльні сили природи тільки стверджують себе, виявляючи свою дію у світі, і що тому природні явища слід оцінювати як логічні операції, а не як матеріальні факти. Звідси, однак, не випливає, що, з такого погляду на фізичні сили всесвіту, природа перетворюється на розум. А до пантеїзму тут взагалі далеко. По суті – це філософська фразеологія, накладена на нас несилою людської мови і потребою нашого розуму все звести до ідеї єдності, ідеї, з піднесенням якої, як відомо, формувалась уся ця система. Ідеаліст пояснює природу мовою спіритуалізму, ось і все, але звідси не випливає, що він скрізь бачить Дух та Ідею. У кожному явищі природи він бачить акт духу, але цей акт духу, як він вважає, завжди відмінний від явища. Ви розмірковуєте, ви вираховуєте, – каже він, – і ви робите відомі логічні висновки, реальне здійснення яких залежить тільки від вас. Ви знаходите потім у природі факти, які відповідають цим висновкам і які, як вам відомо, є результатом аналогічних актів. Тому ви припускаєте, що між природою і вашим розумом існує тотожність. Це – основний пункт цієї системи. Але, очевидно, тут йдеться не тільки про саму природу, але й про силу, що визначає рух матерії; їхня сукупність – тільки природа. Та чи ця сила знаходиться у надрах самої природи, чи поза нею, цього ідеаліст не знає. Більш того, він не має жодних підстав припускати, що вона знаходиться швидше у природі, аніж де-небудь поза нею. Він, зрештою, прекрасно знає, що ті прийоми, які використовує людський розум, не запозичені з фізичного світу. Він знає, що знайшов їх у самому собі, тому вони тотожні з прийомами, вживаними природою, і не є результатом наявності природи або дії, вчиненої на наш розум. Він знає, що це – первинний факт, тобто тут просто два розуми, що діють незалежно один від одного, але тотожно, дві сили різні, але одного порядку. Тому, на думку ідеаліста, тотожні між собою не думка і природа, а тільки закон, який ними керує, який виявляється відомо як у природі й інакше – в розумній істоті. Про один із його виявів ми знаємо з нашої свідомості, про інший – шляхом спостереження. Ці два види знань взаємодоповнюються, а досконале знання, природно, – знання загальне і всесвітнє.

Особливим законам природи відповідають окремі закони логіки і мислення. Не існує протиріч між тим, що відбувається всередині нас і поза нами, якщо тільки ми, зловживаючи своєю свободою, не спотворимо свого міркування, адже, як відомо кожному, мисляча істота має право і можливість помилятися, так само, як пізнавати. Зрештою, справжня тотожність існує не між нашим розумом і природою, а між нашим розумом та іншим розумом. Ось так слід розуміти систему абсолютної тотожності.

168. Систему Фіхте так само критикували. Стверджували, ніби вона веде до нігілізму, тобто до логічного знищення зовнішнього світу. Та це теж зовсім неправильно. Фіхте мав на увазі лише вчення про науку (*Wissenschaftslehre*), тому цілком нормально, що надав своєму Я, тобто тому, хто пізнає, якнайвищу можливу абсолютність, адже будь-яке пізнання походить од нього і в ньому, зрозуміло, закінчується. Та неправильно думати, як, наприклад, стверджував Якобі про Фіхте, начебто він хотів піднести наше Я і поставити його на руїнах усесвіту та Бога. Ця побудова ще не завершена, ось і все.

Прочитайте його праці, видані посмертно, і ви переконаєтесь, що він зовсім не заперечував зовнішній світ. Для Фіхте сенсом було одне пізнання, тому він і прагне означити природу пізнання. Звідси – суб'єктивізм його філософії і величезне значення, яке він надає діяльності нашого розуму, який, якщо хочете, логічно поглинає будь-яку іншу діяльність, навіть Божу, але тільки за порядком попереднього прийому. Якщо б він встиг розглянути об'єкт, безсумнівно, він віддав би йому належне. Аби ствердити наше Я (а це, як на мене, він зробив фахово), він надав йому перебільшених розмірів і поставив його у центр творення. Оце і все, що можна закинути Фіхте.

169. Християнська релігія виходить з ідеї, але (за своїм походженням) вона повинна була тимчасово відмовитись од свого головного начала й утвердитись у житті. Тут причина неминучих її поразок. Сьогодні християнська релігія утвердилась фактично, тому прагне підвестись до чистої ідеї.

Така головна риса того релігійного руху, свідком якого ми є. Це, звичайно, не означає, що християнство має цілком зректися факту й перебувати відтепер лише у сфері абстрактної ідеї. Прийде час – і він не за горами, – коли факт та ідея будуть одним цілим, яке поглине життя. Життя ж, охоплюючи факт та ідею, в останній своїй фазі повинне буде органічно включати їх найвищою мірою. Однак до приходу цього останнього періоду великої еволюції духу, що невпинно прямував протягом століть, має ще відбутись зворот у бік першооснови християнства – і це головне начало повинно з'явитися в усій красі та силі.

170. Перш ніж ми розглянемо нові питання, повернемося трохи назад і зупинимось подумки на тому, що можна вважати основою автора, а саме: на встановленій ним різниці між об'єктами віри і об'єктами чистого розуму. Потім ми розглянемо його теорію: закон, розкритий через прозріння, і закон, який він називає виробленим.

171. Насамперед, коли він каже: "Віра", він, мабуть, має на увазі тільки віру релігійну. Тим часом, по-моєму, цей погляд далекий від філософії. Є речі, які можна осягнути лише з допомогою віри, тому, щоб їх зрозуміти, необхідно заздалегідь у них повірити. Є інші, які можна зрозуміти тільки як догмат віри, а це означає, що, оскільки ви їх зрозуміли, вони тим самим

вже стають вашими віруваннями. Кажучи мовою філософії, віра – це момент або період людського знання, не більше. Зараховувати релігію та науку до двох цілком різних галузей, та ще й робити це щиро, без прихованої думки, означає повертатись до схоластики, що передувала Абельярові, тобто здійснювати анахронізм рівно на дев'ять століть. Я чудово розумію того богослова-догматика, який навіть сьогодні не покидає стару семінарську колію, для якого світ не зробив і кроку вперед із часів Алкуїна, адже догмат за своєю природою нерухоми і неподатливий. Прислужник догмату тому може залишитись назавжди прикований до свого обов'язкового вірування. Тому, зізнаюсь, я не можу зрозуміти того письменника, який, прагнучи здобути славу сучасною думкою, водночас розглядає релігію як недоторкану галузь, в яку думкам дозволено проникнути лише за умови самоусунення.

Кому тепер не відомо, що віра – одна з найпотужніших і найплідніших сил думки, що іноді віра дає знання, а часом знання – віру, що саме тому між ними немає чітко окреслених меж, що знання завжди припускає певну частку віри так само, як віра завжди припускає певну частку знання, що у глибинах віри з доконечної потреби є таке ж знання, як у глибинах знань із доконечної потреби є віра; зрештою, що ми не можемо зрозуміти предмет, не вірячи у нього так чи інакше, так само, як ми не можемо вірити у щось, коли ми певним чином цього не розуміємо.

172. Які, зрештою, натуральні основи філософії? Я і не-Я, світ внутрішній і світ зовнішній, суб'єкт і об'єкт. Незалежно від того, чи визнаєте ви ці первинні факти, чи ні, ви однаково не зможете серйозно займатись філософією, якщо не братимете їх до уваги. Крім цього, що таке для нас факти, які, зрозуміло, не можуть бути ні доведені самі по собі, ні виведені з попереднього факту? Предмет віри. Пізніше, коли філософську працю закінчено і ви досягли якоїсь вірогідності, яка логічна форма, що охоплює цю вірогідність? Форма вірування, – вірування, накладене на вас вашим же розумом. Ми не можемо покинути це коло, не розбившись об його межі, – поза ними – безкрайній сумнів, абсолютне незнання, не-буття. Тому усунення віри з філософії – це знищення самої філософії, змізернення самої думки, більш того, зведення нанівець першооснов мислення.

173. Зауважте, що людський розум завжди сприймав деякі істини як предмет віри, як істини апіорні та елементарні, без яких не можна собі уявити жодного розмислення, і які, відповідно, передуючи власному розвиткові, певним чином відповідають тій силі відштовхування, яка колись вразила інертну матерію й розкинула світи у просторі. Довго людський розум сповідував ці істини, але пізніше його власний розвиток відкрив йому нові істини, які, відповідно, трансформувались у вірування. Такий природний хід розумового розвитку. Віра знаходиться на початку і в кінці

шляху, пройденого людським розумом як окремого індивідууму, так і людства загалом. До того, як знати, він вірить, а після того, як дізнається, він знову вірить. Завжди він відштовхується з віри, аби до віри повернутись. Зрештою, чи не здійснюєте ви протягом дня двадцять разів акт віри, хоч релігія тут ні до чого? Як же ви хочете поєднати різноманітні вірування людського розуму в єдину сферу релігійного почуття? Це неможливо. Перейдімо до іншої системи.

174. Що таке закон? Основа, з якої щось випливає або повинно випливати, для досягнення можливої досконалості. Отже, кожен закон йде попереду. Ми можемо його тільки знати або не знати, однак, чи знаємо ми його, чи ні, він однаково існує і однаково діє у відведеній йому царині. Не можна перебільшувати значення того, що в моральній площині, або ж у царстві свободи, так само, як у матеріальній площині, або у царині неминучого, все відбувається за законом – знаємо ми його, чи ні – лише з тією різницею, що, коли ми знаємо перший закон, ми повинні пристосуватись до нього, оскільки це закон нашого буття й умова нашого розвитку. Якщо ж ми знаємо другий закон, то нам доводиться застосовувати його до власних потреб або у формі повчання, або у формі матеріального використання. Що стосується цього знання, то ми можемо набути його по-різному: з допомогою самостійного індивідуального мислення, безпосереднім актом вищого розуму, що виявляє себе в розумі людини, повільним ходом протягом століть усесвітнього розуму. Та за жодних умов ми не можемо ні винайти, ні створити сам закон. Будь-який закон, якщо він справедливий та істинний, – тільки тоді він справді є законом, – завжди існував у Божому розумі. Прийде день, коли людина пізнає його. Закон так чи інакше відкриється їй, западе у її свідомість, тоді людський законодавець зустрінє законодавця вищого, і відтоді закон стане для нас законом світу. Таке походження всіх наших політичних, моральних та інших законодавств. Звичайно, з соціального погляду, можна припустити фікцію законодавчої влади, яку має людина, але, з погляду загальної філософії, – це неприйнятно. Людина, звичайно, може під тиском владної необхідності поширити законодавство на себе і на своїх близьких, але, крім цього, вона повинна розуміти, що всі закони, які вона на дозвіллі укладає і додає до різноманітних кодексів – чи це закон позитивний, закон цивільний або ж кримінальний, – всі ці закони такі лишень тому, що співпадають із попередніми законами, які, за словами Цицерона, “не є ані вигадкою людського розуму, ані волею народів, а чимось вічним”. На підставі цих вічних законів суспільства живуть і працюють.

Не важливо, чи усвідомлюють вони дію, з допомогою якої на них впливають. Людина повинна знати, що, коли закони, які вона сама собі придумала, на її думку, нерозумні або хибні, це означає одне: або вони

суперечать законам істинним, або це – зовсім не закони, оскільки, повторюю, закони творимо не ми, швидше вони – нас, але ми можемо вважати законом те, що зовсім не є законом. Так ми і чинимо. Це стосується як фізичної, так і моральної сфери. Зрештою, закон – це причина, а не наслідок, тому чи не помиляємось ми щодо самої ідеї закону, коли вважаємо його витвором людського розуму? А тоді я вас запитую, що таке закон вироблений, закон, якого вчора ще не було, який існує лише відтепер і, відповідно, міг би й зовсім не існувати? Це зрозуміти складно.

175. Зрештою, ось, як на мене, найправильніший погляд на питання. З об'єктивного погляду, існує два закони – закон світу фізичного і закон світу морального. Один покликаний зберегти життя фізичних істот та природи, яка становить їхню сукупність, інший – зберегти життя розумних істот і людства, тобто їхньої сукупності. Усе це – відповідно до властивостей кожної істоти і кожного виду істот окремо. Зрозуміло, що насправді обидва ці закони – єдиний закон, який, якщо його оцінювати об'єктивно, впливає цілком тотожно в різних сферах. Цей універсальний закон – закон життя, або закон Буття. Цілком очевидно, що він не може розвиватись і вдосконалюватись. Розвивається, вдосконалюється життя, буття, а закон – залишається незмінним. Людина може, звичайно, з огляду на свій розум та свободу, не осягати закони своєї природи або знати їх більш-менш досконало, або ж, знаючи закон, не виконувати його. Та, незважаючи на це, закон завжди незмінний і так само незмінний його вплив на людину. Прогрес людського розуму полягає не в тому, щоб рекомендувати світові власноручні закони, а в тому, щоб невпинно наближатись до досконалішого пізнання тих законів, які керують світом. Людина не вдосконалює ті закони, які їй дав Творець. Але людина, залежно від свого поступового розвитку у часі, відкриває нові закони, їй невідомі. Вона навчається ліпше розуміти ті з них, яких ще не знає, і застосовувати їх по-новому. Так, наприклад, знання закону, відкритого прозорінням (одкровенням), кожного дня все більше і більше поширюється між людьми, хоч сам закон не вдосконалюється і не розвивається – між усіма тими новими силами, які він щоденно породжує для задоволення щораз більших потреб людства, він сам не змінюється, тобто залишається таким, яким колись вийшов із лона Божого розуму.

176. Гадаю, можна сказати, що здібність творити було даровано людині лише в мистецтві – ось де справжня сфера її творчості, єдиний світ, в якому вона може з небуття творити реальність, народжувати життя актом волі. Поза цим ми можемо тільки шукати та часом знаходити реальне. Але, незважаючи на безмежність нашої сили в мистецтві, воно все ж підпорядковане й тут деяким началам. Ці начала реального теж не ми придумали – вони існували раніше за всю нашу творчість, вони, як і

всі вічні істини, впливали на нас задовго до того, як ми їх усвідомили. Ідея краси, як і будь-яка інша справжня ідея, – не витвір людини. Людина побачила її закарбованою в цілому твориві, розлитою довкола нього в найрізноманітніших формах, зафіксованих невимовними рисами в кожному предметі природи. Людина зрозуміла її, привласнила собі, і з цього благодатного начала вилила на світ усю ту множинність творинь – то піднесених, то чарівних, – якими вона збагатила світ фантазії і прикрасила земну поверхню.

177. На завершення доречно зазначити: про все щойно сказане говорили і повторювали тисячу разів усі серйозні мислителі, та, що цікаво, – ми нічого про це не знаємо. Хронологія Європи для нас чужа, ми – свідки плину життя, не учасники, нашого століття, тому поза цим. Не вводьмо себе в оману: наша роль у світі, якою значною та славетною вона не була б, – роль досі лише політична. Розвиток ідей у прямому значенні слова нас поки що не цікавить. До того ж, із тих еманцій наукової думки, які випадково прибиває до наших віддалених берегів із Заходу, стільки заблудлих, стільки захололих від моторошного дихання півночі.

Як би там не було, треба визнати, що найвидатніші уми створюють жалюгідне видовище. Ці уми розриваються між прагненням випередити надто повільний розвиток людства, як звично уявляють собі це вибрані, та убогістю дитинячої цивілізації, ще не зачепленої серйозною наукою. Ці уми, таким чином, мимоволі узалежнені від різноманітних примх уяви, марнославних помислів, а іноді – треба це визнати! – і тяжких помилок.

178. Людина вкрай рідко досягає творене нею ж добро. Часто їй зовсім легко зробити вчинок, який збоку виглядає як подвиг надлюдської мужності. У наших діях, вочевидь, найгероїчніших, часом найменше безкорисливості. Зовсім не єдиною спонукою до великодушних вчинків наших є співчуття лихові ближнього. Переважно спонукка – це задоволення, яким ми насолоджуємось, напружуючи діяльні здібності душі, втішаючись своєю силою. Та сама потреба – без потреби наражатись на небезпеку – в інших випадках спонукає нас ризикувати життям для порятунку іншої людини.

Небезпека по-своєму принадлива. Мужність – не тільки чеснота, а водночас і щастя. Людина створена таким чином, що найбільші втіхи, з-поміж усіх даних їй, вона відчуває, коли робить добро. Творити добро – прекрасний задум провидіння, що використовує людину як засіб для досягнення своєї мети, – найвищого блаженства усіх створених істот.

179. Турки – препогані варвари, це так. Але турецьке варварство не становить небезпеки для іншого світу, а варварство іншого народу значно небезпечніше. До того ж, проти турецького варварства можна боротись у них вдома, а з іншим варварством це не так. Ось суть питання.

180. Поки російське варварство не становило загрозу для Європи,

поки воно не проголосило себе однією-єдиною цивілізацією, єдиною та істинною релігією, його не рухали. Та відтоді, коли воно постало перед Європою як сила моральна і політична, Європа повинна була об'єднатись проти нього.

181. Не ставитимуть під сумнів, гадаю, те, що логічний апарат найученішого мандарина небесної імперії функціонує дещо інакше, ніж логічний апарат берлінського професора. Як ви хочете, щоб розум (інтелект. – **М.Ж.**) цілого народу, який не відчув на собі впливу ні легенд давнього світу, ні релігійної ієрархії з її боротьбою проти мирської влади, ні схоластичної філософії, ні феодалізму з його рицарством, ні протестантизму, одне слово, нічого того, що найбільше впливало на мислителів Заходу; як хочете ви, щоб інтелект цього народу був віддзеркаленням інтелекту тих, хто завжди жив, хто виріс і хто тепер ще живе під впливом усіх цих факторів? Звичайно, і між нами, незалежно від традиційності думок та почуттів, з'явилося декілька геніальних людей, декілька вишуканих мислителів, проте не можна не пошкодувати з приводу того, що у світовому історичному порядку нація загалом виявилась знедоленою і позбавленою всього цього минулого. На нас, поза сумнівом, дуже сильно морально вплинуло християнство. Що стосується логіки дій цього явища, то, потрібно визнати, вона в нашій країні дорівнювала майже нулеві. Слід додати, що це – одне з найцікавіших питань, яким повинна буде зайнятись філософія нашої історії одразу, щойно вона з'явиться.

182. Надто часто забувають, що Спаситель прийшов у світ не тому, щоб задавати йому загадки, а для того, щоб дати розгадку.

183. Є люди, які вам кажуть, що між християнством та суспільним порядком немає нічого спільного, що християнство нічого не дало суспільству, що воно нічого й не повинно було для нього робити, що воно звертається тільки до окремої особистості, що обіцяні блага стосуються тільки майбутнього життя. Справді, чи навчило воно людей чогось такого, що стосувалося б їхнього благополуччя у цьому світі? Ні. Воно не навчило тільки тому, що вони – брати. Ось і все.

184. Погоджуюсь: є така любов до вітчизни, на яку спроможна істота наймерзенніша: приклад – добродій В. Насамперед ти повинен бути вдячним своїй батьківщині, як і своїм друзям, за правду.

185. Яке ім'я повинна мати ця дитина?

186. Чи допускаєте ви декілька видів цивілізації?

187. Невже ви вважаєте, що така країна, яка тієї ж миті, коли вона повинна взяти у свої руки своє майбутнє, збивається з правильного шляху настільки, що випускає це майбутнє зі своїх незграбних рук, і справді заслуговує на це майбутнє?

188. Невже ви вважаєте, що на місці старого Сходу, яким створили його історія і головна властивість людського розуму, може постати новий Схід, християнський?

189. Чи впевнені ви, що ця дитина не була б чудовиськом?

190. Минуло не більш ніж півстоліття відтоді, коли російські царі перестали цілими тисячами роздавати своїм придворним державних селян.

Як саме, скажіть, могли зародитись бодай найелементарніші поняття справедливості, права, якоїсь законності під керівництвом влади, яка не сьогодні-завтра могла перетворити на рабів усе населення вільних людей?! З ласки ліберального государя, що з'явився між нами, великодушного переможця, якого ми всі оточили любов'ю, в Росії вже не застосовують це жахливе зловживання самодержавства в найшкідливішому для народів вияві, у розбещенні їхньої суспільної свідомості. Однак наявність рабства, в тому вигляді, в якому воно створене в нашій вітчизні, продовжує все затьмарювати, все опаскуджувати і все спотворювати.

Ніхто не може уникнути фатального впливу рабства, і найменше, можливо, – сам цар. З коліски його оточують люди, які володіють іншими людьми, або ті, батьки яких самі були кріпаками. Дихання рабства просочується крізь ті пори його єства і навіть додатково впливає на його свідомість, якщо цар вважає себе відмежованим од нього. Було б великою помилкою думати, ніби вплив рабства поширюється лише на ту нещасну, знедолену частину населення, яка терпить його тяжке гноблення. Зовсім навпаки – потрібно вивчати його вплив на ті класи, для яких це гноблення вигідне, а не на ті, які від нього страждають. Завдяки своїй вірі, значною мірою аксіоматичній, завдяки темпераменту раси, яка мало турбується про краще майбутнє, ніяк не забезпечене, зрештою, завдяки тим відстаням, які часто відділяють його від свого пана, російський кріпак, слід сказати, заслуговує на співчуття не настільки, як можна собі уявити. Його справжнє становище, до того ж, – лише природний наслідок його становища в минулому. Підпорядкованим він став не через насилля завойовника, а через логічний хід речей, що розкривається у глибині його внутрішнього життя, його релігійних почуттів, його характеру. Вимагаєте доказів? Гляньте на вільну людину в Росії! Між нею і кріпаком немає ніякої видимої різниці. Я навіть думаю, що в покірливому вигляді останнього є щось більш гідне, більш спокійне, ніж у сумному і стурбованому погляді першого. Річ у тому, що між рабством цим і тим, що існувало і досі існує в інших країнах світу, немає нічого спільного. У тому вигляді, в якому рабство було колись, або в тому, в якому воно існує сьогодні у Сполучених Штатах Америки, воно мало тільки ті наслідки, які органічно впливають із цього огидного інституту: недоля раба, розбещення володаря. Між іншим, у Росії вплив рабства незмірно більший.

191. Ми щойно говорили, що російський кріпак – раб у прямому значенні слова; він, однак, зовні не містить відбитку рабства. Ні правами своїми, ні суспільною думкою, ні расовими відмінностями він не

виділяється на фоні інших суспільних верств. У домівці свого пана російський кріпак має обов'язки вільної людини, на селі він живе упереміж із селянами вільних общин, скрізь він змішується з вільними підданими імперії без будь-якої видимої відмінності. У Росії все має печать рабства – звички, прагнення, освіта і навіть все аж до свободи, якщо тільки остання може існувати у цьому середовищі.

192. Чим більше думаєш, тим більше переконуюєшся, що в нас нині має місце щось незвичайне. Це щось, яке ще не є простою ідеєю, оскільки ще не знайшло свого чіткого вираження, водночас містить у собі надзвичайно важливе соціальне питання. Йдеться не про дрібничку: слід з'ясувати, чи може народ, який раз усвідомив, що протягом століття він йшов хибним шляхом, одного чудового дня просто свідомо повернутись пройденим шляхом, порвати з минулим, почати все спочатку, відновити розірвану нитку свого життя на тому ж місці, де вона колись, не дуже-то і зрозуміло як, обірвалась. Крім цього, слід признатись, що ми – напередодні якщо не роз'язання, то принаймні спроби роз'язання цього небувалого завдання, напередодні такої соціальної операції, про яку ще ніколи навіть не наважувались мріяти найсміливіші утопісти в найвідважніших своїх фантазіях. Без сумніву, було б надто сміливо здійснити спробу визначення можливого терміну цієї події. Водночас, оскільки народні почуття погано підпорядковуються світовим динамічним законам і оскільки соціальні дії значною мірою здійснюються не стільки від розмірів цих рушійних сил, а від ступеню безсилля суспільства, то можна очікувати, що незабаром національне почуття бурхливо виявлятиметься, принаймні, в освіченої частини суспільства. Ви, можливо, думаете, що нам загрожує революція на кшталт західноєвропейської. Не хвилюйтесь, хвалити Бога, до цього справа не йде. Витоки в західного світу та в нас були надто різні, аби ми коли-небудь могли отримати однакові результати. До того ж, російський народ має щось немінуче нерухоме, безнадійно непорушне, а саме – повну байдужість до тієї влади, яка ним керує. Жоден народ світу не зрозумів краще, ніж ми, знаменитий текст писання: “несть власти аще не от Бога”¹. Встановлена влада завжди священна для нас. Як відомо, сім'я – це основа нашого соціального ладу. Тому російський народ, крім батьківського авторитету, застосовуваного більш-менш суворо, нічого іншого ніколи не спроможний у владі углядіти. Кожен володар, який би він не був, для нього – батечко. Ми не говоримо, наприклад: “Я маю право зробити це і це...”, ми кажемо: “Це дозволено, а це не дозволено”. Ми вважаємо, що не закон карає провиненого громадянина, а батечко – неслухняну дитину. Наша відданість сімейному укладу така, що радісно розтринькуємо права батьківства на користь кожного, від кого залежимо. Ідея законності, ідея права для російського народу – нісенітниця, про це свідчить і безладна та

дивна зміна наслідників престолу, одразу після царювання Петра Великого, особливо жахаючий епізод міжцарів'я.

Мабуть, якщо б народові було притаманно сприймати ці ідеї, він зрозумів би, що імператор, за якого він проливає кров, не має ні найменшого права на престол. У цьому випадку ні перший самозванець, ні будь-який інший не мав би стількох прихильників, що плюндрували, жахаючи навіть чужоземні ватаги, які йшли слідом. Жодна сила у світі не змусить нас покинути те коло ідей, на якому побудована вся наша історія, яке досі є поезією нижчого існування, яке визнає лише право дароване і відкидає будь-яку думку про право природне. Таким чином, що не сталося б у вищих шарах влади, народ у цілому ніколи не візьме в цьому участь. Схрестивши руки на грудях – улюблена поза чистокровного росіянина, – він спостерігатиме за тим, що відбувається, і, за звичкою, назве батеньком своїх нових володарів, адже – не потрібно самим себе обманювати – йому знову будуть потрібні владарі. Будь-який інший лад він зневажливо або гнівно відкине.

193, 204². Чого прагне нова школа? Знову знайти, відновити національне начало, яке нація, мабуть, у хвилину неухважності, колись дозволила непомітно у себе викрасти Петрові Великому, начало, без якого, однак, для жодного народу неможливий справжній прогрес. Це цілком правильно – і ми перші це стверджуємо! – що народи, так само, як окремі особистості, не можуть ступити і кроку вперед без відчуття своєї індивідуальності. Більше того, позбавлені цього почуття і цієї свідомості, вони не могли б існувати. Саме це й доводить вашу помилку, адже ніколи не було випадку, щоб народ втратив відчуття національності, не припинивши існувати, а ми, здається, існуємо.

194. Коли нескінченний розум набув вигляду розуму скінченного, втілюючись у людину, він, зрозуміло, повинен був у новому модусі буття зберегти властивості свого попереднього існування. Насамперед він повинен був усвідомлювати [соопайт]. Людина, таким чином, походить не від двоногої тварини, як це уявляють собі матеріалісти, а від наївного, хоч і неповного відчуття своєї природи. Розум людський ніколи не був у стані повної необізнаності щодо всього. Більш-менш чітка уява про закон буття з'явилась тоді, коли цей розум усвідомив, що існує. Якби це було не так, він не був би першоосновою свого буття, він не був би одухотвореною [esprit] істотою. Безперечно й те, що в послідовності часів індивідуальний розум, саме через свою свободу, повинен був відокремитись, відірватись від всесвітнього розуму, розвиватись як суб'єкт, і відтоді повне незрозуміння призвело до того, що повернення індивідуального буття до буття загального стає неunikне, відбувається відновлення занепалого Я. Це – мета християнства у сфері логіки. Її навіть здійснено на практиці, оскільки такий переворот міг мати місце, не порушуючи рівноваги різних сил (що рухають моральний світ), усіх законів творення. Того дня, коли людина принесла на Голгофу спокутну жертву, світовий розум відновився в розумі індивідуальному. Цього разу –

назавжди. Відтепер людина реально володіє абсолютним добром і абсолютною істиною. Перед злом виникла перешкода, яку зло не посміло переступити, а перед добром її не було. Розсіялась похмура тінь, яку відкидала колись велетенська постать людини туди, де бачила, і лише від неї залежало відтепер життя в істині.

195. Зрештою, які б фази свого існування людство досі не проходило (чи тоді, коли воно жило ще на лоні первісної природи, або коли воно вже крокувало вперед за власним покликом, або, насамкінець, тоді, коли його творчий розвиток визначився безпосереднім виявом світового розуму), воно ніколи не виходило за сферу пізнання. Це і є тим середовищем, в якому відбувається будь-яка людська дія. Розум – це розум, він може тільки осягати. З ранку до ночі людина тільки це й робить. Навіть відчуття людини, залежно від хвилювання, перетворюються в її мозку на сприйняття. Ця постійна участь істоти розумної у всіх змінах істоти фізичної створює в розумі єдність і щось більше, ніж суто розуміння.

195-а. Тому думка тієї геніальної людини, яка створила вчення про науку, була правильною. Однак не слід забувати, що якщо людина нічого не робить, тільки пізнає – а вона лишень цим і займається, – то через те, що поза нею існує щось таке, що є об'єктом її пізнання, відповідно, для розуміння закону самого пізнання насамперед потрібно встановити відношення між пізнаванням і його об'єктом. А цього й не було зроблено. Займались тільки суб'єктом, тобто тим, хто пізнає, а до об'єкта, тобто того, що пізнають, не дійшли.

Система, що з'явилась безпосередньо після згаданої, всю свою увагу, як і слід було, звернула на об'єкт людського пізнання. Людина тепер розчиняється у природі, у всьому. Це був пантеїзм з усіма його наслідками. Необхідною є нова реакція, за якою Я, не відмовляючись від своїх прав, мусить визнати здійснений синтетичний факт і постати перед всесвітом та Богом як істина та реальність. Це останній розділ сучасної філософії.

196. Ви бачите, що в цій системі саме розум стає, так би мовити, найвищою категорією, або кінцевою формою життя. Щоб досягти цього, буття проходить через декілька фаз, знову ж таки, категорій, однак значно важливіших, ніж категорії Канта. Усі ці фази загального життя людства логічно пов'язані між собою і настають одна за одною. Людське Я не припиняє більш-менш невиразно відчувати їх, хоч у кожну епоху воно старається усвідомити те, що пізнає, що відбувається довкола нього.

Таким чином, прогрес людства мусив би полягати у все більшому наближенні до такого стану, коли він цілком усвідомить, що коли-небудь становитиме його зміст. Досягнувши цього, людство опинилося б у становищі абсолютного розуму, тобто розуму, який досконало усвідомлює та осягає самого себе. Це – остання фаза людського розвитку.

197. Ми щойно виявили причину помилки відомого вчення про Я, вчення,

яке начебто встановило, що не існує нічого, крім знання, вчення, яке навіть не підозрює, що пізнання передбачає буття об'єкта пізнання, себто чогось не створеного людиною, чогось, що існувало раніше, ще до того, коли людина його пізнала. Не можна, однак, заперечувати те, що це вчення залишило глибокі сліди в людському розумі. Причина – цей зухвалий апофеоз особистості мав надзвичайно плідну основу.

Якщо Фіхте не бачив об'єкта, то це, звичайно, не через нестачу філософського розуміння, а просто тому, що він був поглинутий пристрасно захопливою працею (Фіхте змушений був її виконати напередодні побудови внутрішнього факту). Наступний після Фіхте – Гегель, учень Шеллінґа. Гегель, маючи всі природні передумови побудови внутрішнього факту, виконав це завдання на відмінно. Важливіше те, чи не занадто сильно він, зі свого боку, захопився об'єктом і чи достатньо місця відвів індивідууму у своїй теорії загального примирення? Неупереджений огляд його вчення з цього погляду був би найправильніший. Його філософія, однак, була по суті синтетичною, тому він не міг зупинитись на півдорозі, як це зробив Фіхте, який мимоволі повернувся до аналізу, незважаючи на потужний поштовх, викликаний філософською думкою Шеллінґа. Тому Гегель надзвичайно розвинув синтез людського розуму, це так. Однак, нехай нам дозволять зауважити, Гегель не зовсім дошліфував свою думку. Він надто швидко помер, у розпалі своєї діяльності, і не встиг сказати свого останнього слова, остаточно викінчити свої праці.

Ось, зрештою, декілька рядків самого Гегеля, які ліпше, ніж можемо це зробити ми, показують, куди скерована його система: “Людський розум досягнув мистецтва аналізувати, але не навчився ще синтезувати. У такий спосіб він відділив душу від тіла, і це було добре, оскільки Бог – це дух, а природа – матерія. Та зробивши це, він забув магічне слово, яке повинно було поєднати одне з іншим, як той учень Гете, що напустив води в будинок свого господаря і не знав, як зупинити її доплив, і він неодмінно втопився б, якщо б, на щастя, його не врятував господар, який вчасно повернувся”. Ви здогадались, хто майстер – чарівник у філософії.

198. Невже ви гадаєте, ніби висмикнути допитливий розум зі сфери його мислення і захпати його в той вузький і дріб'язковий світ, у якому обертається людська вульгарність, це – дрібниця? Вас оточує багато людей або груп, яким судилося пройти свою путь безслідно. Чому ви не проповідуете їм свої піднесені вчення? І не збивайте зі шляху того, хто зосереджено і слухняно відданий основі, закладеній у ньому. Не відволікайте його зі шляху, яким він прямує не з власної волі, з цього шляху він не може відійти, – не розбившись сам, він, можливо, захопить у своєму падінні й вас. Хіба не бачите, що орбіта, якою він обертається, визначена заздалегідь? Перешкодити йому – це повстати проти законів природи. Ви гадаєте, що кидати каменюки під ноги мислячій людині, аби та спіткнулась, гепнулась на бруковку

на повен зріст і могла піднятися лише у грязюці, з розбитим обличчям, в одвертому одязі, – тільки невинна витівка? Звичайно, ви не зрозумієте цю людину.

Уражена, скалічена, вимучена довколишньою порожнечою, вона – таємниця для самої себе, а тим паче – для вас. Як же, і справді, відгадати, що заховано на дні цієї здавленої душі? Як розгадати ті думки і почуття, які ви і ваші приборники загнали в її бідне серце? Вам не зрозуміти, скільки задатків, які сили задушено світом і життям, у якому вона, задихаючись, жалюгідно нидіє. Світ її не прийняв, і вона не прийняла світ. Вона була наївна, коли думала, що бодай якось підхоплять проголошувану думку, що її жертвність, її муки не будуть непомічені, що хто-небудь із вас збере те, що вона так щедро промарнувала. Божевілля, звичайно. Але чи личить вам розкладати на неї тенета, провокаційно заманюючи її, вам, які самі називали її слово могутнім, а серце – мужнім? Якщо це не був гіркий наміх, тоді ви наважились закрити їй пельку і припнути її ланцюгом? А хто знає, ким би вона була, якщо б ви не загородили для неї шлях? Можливо, потоком, який змиває нечистоти, які вас накрили? Можливо, мечем, який розтинає ваші ланцюги?

199. Відтоді, коли ми вимовили слово “Захід” стосовно себе, ми себе втратили.

200. Не турки знищили східну імперію, а народи Заходу, які дозволили Махмудові завоювати Константинополь, які самі ще до цього, по дорозі, захопили Константинополь.

201. Чим більше міркуєш над впливом християнства на суспільство, тим більше переконуюєшся, що, за планом Провидіння, західну церкву створено як різновид соціального розвитку людства, що вся її історія – лише логічний наслідок її організуючого начала. Можна засуджувати засоби, які вона застосовувала для досягнення своєї мети, але треба визнати, що вони були не тільки найдієвішими, а навіть єдино можливими в різні епохи. Вірна своєму покликанню, західна церква ніколи не відхилилась у бік од накресленого напрямку. Вона мала предивне чуття призначеної для неї ролі – воно й керувало нею протягом віків боротьби, поразок і небачених перемог. Насамкінець, хоч не можна заперечувати, що вона була честоловна, нетерпляча, не цуралась земних благ, слід визнати, що тільки за цих умов може здійснитись воля Бога.

202. Чи не слід було насамперед здійснити довірену їй ідею? Тому все має бути підпорядковане цьому вищому велінню. Хіба не абсурдно закидати їй те, що вона послідовно, жагуче, пристрасно виконувала своє завдання? Що було б зі світом, якщо б вона раз у раз вагалась між різними ересями, які з’являлись з перших днів її заснування, не припиняли з’являтися доти, доки, нарешті, не були поглинуті великою ерессю XVI ст., яка захотіла замінити реальність досконалої церкви пустою своєю

непомітної церкви?

Якщо ви мене запитаєте, чи повністю усвідомлював кожен вірний західної церкви велике діло, що відбувалось навколо нього, я відповім: “Не думаю”. Така свідомість буде можлива в церкві Божій лише тоді, коли пройде весь цикл людського розуму. Тоді, вичерпавши весь цикл людського розуму, вона вступить у цикл розуму нескінченного, щоб потім уже його не покидати. Не можна, однак, сумніватись у тому, що цій церкві завжди було притаманне глибоке усвідомлення цього розуму. Сконцентроване на деяких вибраних душах, на деяких осяяних святістю постатях, воно випромінювалось на всю сферу розумних істот, що становили християнське товариство, й сповняло їх всією силою, всією правдою глибокого особистого почуття.

203. Призначення і шляхи східної церкви, мабуть, зовсім інші. Її роль зводилась до того, щоб показати могутність християнства, наданого тільки їй. І вона чудово виконувала це високе покликання. Народжена проти дихання пустелі, перенесена пізніше в іншу пустелю, де, живучи у відлюдді, створеному для неї оточуючим варварством, вона, зрозуміло, стала аскетичною та споглядальною. Саме походження відмежувало її од будь-якого честолюбства. І вона, треба визнати, довела упокорення до крайності. Вона всіляко намагалась себе принизити: схилялась перед всіма правителями, які б вони не були, віруючі чи невіри, православні чи схизматики, монголи чи сельджуки. Коли гноблення не можна було знести або коли на неї навалювалось іноземне іго, рідко коли вона вдавалась до іншого засобу, окрім заливання сльозами церковної паперти, або ж, обернувшись на порох, випрошування небесної допомоги у тихій молитві. Все це так, але правдою є і те, що нічого іншого вона робити й не могла, адже зрадила б своє покликання, коли спробувала б уратись в інший одяг.

Хіба що у славетні дні російського патріархату вона наважилась стати шанолібною. І ми знаємо, яка була плата за цю спробу неприродної гордині.

Як би там не було, цій церкві – такій смиренній, такій покірній, такій безмовній – наша країна зобов'язана не лише найпрекраснішими сторінками своєї історії, а й своїм збереженням. Ось наука, яку вона покликана дати світові: великий народ, цілком утворений під впливом Христової релігії, – повчальне видовище, яке ми пропонуємо обміркувати серйозним мислителям.

204³.

205. Перед нами – твори молодого французького філософа, людини з будь-якого погляду дуже розумної, яка відсторонена од філософської кліки своєї країни, але, на біду, яка також зовсім не знає нічого про те, що відбувається по інший бік Рейну, і яка аналізує загалом філософію за взірцем *коллеж де Франс*. А слід сказати, що країна, в якій народився родоначальник філософії, не користувалась його спадщиною. Нині цей

чудовий спадок не є здобутком ні добродія Кузена, ні добродія Жуфруа.

206. Наш автор, наприклад, гучно заперечує проти зазіхань дуже відомої у Франції школи, яка хотіла б знищити почуття особисте і замінити його почуттям суспільним. Тут він має рацію, але не тоді, коли змішує це дитиняче вчення з ученням німецьких філософів. Ми насмілюємось переконати його, що немає нічого спільного між гуманітарними теоріями французів і серйозною філософією, предмет якої становлять питання зовсім інші, не приватні питання життя того суспільства, в якому зіштовхуються всі логічні і політичні анархічні теорії. Ця філософія прагне визначити зв'язок між світом зовнішнім і світом внутрішнім, до примирення ідеї з дійсністю. Усі ці питання, які людський розум ставив собі споконвіку, які християнство розв'язало по-своєму з допомогою віри, ще ніколи не було розв'язано розумом.

Тому можна сказати: справа цієї філософії – справа християнства, перенесена або продовжена на ґрунті чистої думки. Як бачите, звідси далеко до фур'єризму, до казармового розташування людства у фаланстери. Суспільні питання чекають на розв'язання всіх життєвих проблем, але у філософській сфері ці проблеми повинні будуть відкритись самі собою, коли розум буде остаточно утверджений, ідея завершена, логічна дія здійснена. До цього філософії нічого сказати з цього приводу.

207. Загалом немає розбіжностей у питанні про те, що моральна особистість, створена християнством, інша, ніж та, яку породило поганство. І що ж! Тепер філософія заклопотана відтворенням особистості логічної. Хто каже про знищення Я, про заміну його якоюсь відірваною свідомістю людства загалом? Йдеться лише про те, щоб відтворити це Я на достовірнішій основі, ось і все. Якщо вам цікаво, яким методом філософія хотіла б досягнути цієї бажаної мети, скажу: насамперед вона шукає довкола себе щось таке, що було б реалізоване тим великим синтетичним фактом, який вона хоче здійснити, або, ліпше сказати, щось таке, що ніколи не поділяло світ на два первинні начала, де й не було їх вдаваного антагонізму. І це своє шукане вона знаходить в ідеї абсолютного буття. Абсолютне ж буття – здатність тільки абсолютного розуму, тому абсолютний розум і є відтепер об'єктом її вивчення, її мислення, її аналізу. Усі її прояви, де б вона їх не помітила, вона запам'ятає, вона обміркує кожен окремо, вона вивчить усі віки, дійде до сучасного стану, що приховує у собі підсумок минулих часів, вона, зрештою, спробує передбачити факти, які ще не звершились, але витають уже в туманній далечі майбутнього. Усю цю працю вона передасть думці людини і запропонує їй продовжувати її методом, нею розробленим. Вона не тільки не захоче знищити суб'єкт, навпаки, вона на нього покладає виконання свого завдання, попередньо змусивши його осягнути свою природу. З іншого боку, після передачі нам точної уяви про об'єкт, вона – і суб'єкт, і об'єкт висновує

зі сфери невизначеної абстракції, вводить їх у дійсність і, таким чином, уже тепер здійснює те їхнє узгодження, яке вона повинна була знайти тільки насамкінець. Така філософія наших днів.

208. Витяг із розгляду “Історіософії” добродія Цешковського добродієм Міхелетом із Берліна (переклад з німецької). Картина майбутнього історичної науки, яку малює автор, за своєю основою нічим не різниться від тієї, яку можна вивести згідно з ученнями абстрактної філософії. Ось якими висловами він передає свою ідею: “Необхідно. – каже він, – щоб абсолютна ідея злилась, нарешті, з абсолютним буттям, але, не перекручуючи себе. До цього ж необхідно, щоб єдність двох природ – природи Божої і природи людської – відтепер, відповідно до застарілої концепції, виходила за тільки особисті відчуття і перестала бути простим абстрагованим поняттям зовсім поза сферою розуму, так, як це впливає з найновіших учень. Необхідно, щоб ця єдність надалі народжувалась тільки власною енергією або з допомогою волі світового розуму, що виявляється в дії. Можливо, ця єдність відкриється ще раз для відчуттів, але не безпосередньо, як під час епохи його розвитку. Ця єдність прийде до цього поступово, цілком наповнена новими елементами, введеними в неї наступним розвитком. Цю нову фазу її прогресу слід розглядати як справжнє виправдання матерії, як остаточне узгодження Ідеї з Дійсністю. Колись бачили мистецтво, досягнуте думкою і мисленням. Тепер побачать філософію, перевершену дією та спілкуванням. Ця гідна подиву діяльність людської свідомості нині прагне проникнути скрізь. Ця пізнана людством глибока потреба усвідомити все, це нетерпіння внутрішнього почуття, що випереджує дію, – все це – тільки свідчення того напрямку, на який ми вказали, передумови тих наслідків, про які ми повідомляли. Можна сказати, що, відкриваючи нові філософські методи, розум відкрив справжній філософський камінь, так довго і так ретельно розшукуваний. Ось він, перед нами. Мова йде вже тільки про те, щоб викликати диво, що в ньому міститься. Філософії тепер більше нічого не залишається, хіба що навстіж розчинити двері вітара та доступно викласти свої езотеричні вчення. Уся її діяльність віднині має бути спрямована на пояснення хаосу людського суспільства, на те, щоб змусити істину спуститися із сфери ідеї у сферу дійсності.

209. Що стосується мистецтва, то необхідно, щоб воно повернулось назад, щоб воно знову піднеслось до античного мистецтва, не відступивши, усе ж, від новітнього почуття. Життя знову набуде наївної простоти первісної епохи, не відмовляючись од наслідків своєї тривалої сконцентрованості і внутрішньої глибини, які воно здобуло сьогодні. Це не буде повернення, падіння до життя природи, як може видатись. Навпаки, це буде те саме життя, піднесене до нової сфери, створеної нам новітнім началом. Природа, яка набуде цього ступеня освіченості і зрілості, стане найсприятливішим середовищем для розумування. Так само, як свого часу людина жила в мирі з Богом, нині матерія житиме в мирі з духом. Ту ж перемогу, яку спершу було досягнуто раціонально,

тепер буде досягнуто і реально. Протиріччя, так звані бродіння нашого середовища, також узгодяться і природно дійдуть до загального примирення у всіх питаннях, з яких тривали суперечності протягом минулих століть і закінчилися у наш час. Усі ці пристрасні зіткнення різних почуттів, що ще бентежать голови, припиняться назавжди, так само, як і вирішення проблеми життя у тому вигляді, в якому її запропоновано і гучно проголошено новітнім світоглядом.

210. Відтепер, відповідно, всю енергію світового Розуму буде скеровано на реалізацію абсолютного Блага. Для людства прийде нова ера. Соціальні основи в найзагальнішому вираженні будуть викладені так само швидко, як колись – основи моралі і права. Взаємини між сім'єю і громадою, між громадою і державою, які досі були постійно узалежнені умовами того середовища, в якому засновувались, негайно остаточно встановляться.

Цей грізний шум, який ви чуєте, який лунає то в одному кінці світу, то в іншому, – великий голос людського роду, який промовляє про високі потреби дня. Ще мить – і людина вийде назавжди зі сфери абстрактності, стане справді соціальною істотою. Окремі громади зречуться своєї самотності і добровільно долучаться до великої сім'ї народів. Природний лад, коли народи ще живуть протиставлені один одному, звільнить місце ладові загальному. Зрештою, людство, саму ідею якого раніше ледве можна було осягнути, себе створить живим, конкретним, справжнім і стане досконалим, справжнє ім'я якого буде Церква Божя. Так само світовий розум, реалізуючись у Красі, в Істині, у Благові, утвердить себе як органічне ціле і запанує Досконалість.

211. Як зрозуміти, що в книзі про християнство, яку взагалі вважають гарною книжкою і в якій йдеться про всі релігії і всі філософські системи, ані слова – про православну церкву, бодай тому, щоб спростувати її вчення?

212. Християнство існує. Воно існує не тільки як релігія, а й як наука, як релігійна філософія. Його визнали не лише темні народні маси, а й найосвіченіші, найглибші мислителі. Цього не можуть заперечити його найлютіші вороги. Тому їм слід довести одне з трьох: або що Ісус Христос ніколи не існував і тому релігію, яка називається його іменем, заснували якісь спритні фокусники; або що коли Ісус Христос існував, то тільки він був спритним штукарем; або ж, насамкінець, що він був палким фанатиком, переконаним як у тому, про що говорив, так і в тому, що він – Божого походження. Коли ж допустити будь-яку з цих трьох позицій, треба було б ще пояснити, як саме християнство, народжене на брехні, могло досягти такого стану, в якому ми його сьогодні бачимо, і породити той вплив, який воно справило.

213. Соціалізм переможе не тому, що має рацію, а тому, що не мають рації його противники.

214. Як доказ того, що такими, які ми є, створила нас наша церква, між іншим, є та обставина, що навіть сьогодні найважливіше питання в нашій країні – релігійне питання про секти, про розкольників.

215. З одного боку, невпорядкований рух європейського суспільства до своєї незнаній долі на Заході, коливання ґрунту, що може провалитись під тягарем новаторського генія; з іншого – велична нерухомість нашої батьківщини і найповніший спокій її народів, які ясням і спокійним поглядом спостерігають страшну бурю під нашим порогом. Таке величаве видовище, зображене сьогодні двома половинами людства, – видовище повчальне і таке, яким не натішишся... Десять сторінок у тому ж дусі.

216. Цю людину можна було б стерпіти, якщо б вона погодилась чогось не знати. Але ні, їй потрібно знати все-все. Однієї дуже простої речі вона, однак, не знає, а саме – що коли б на біду людина мала зовнішність бегемота, вона мала б бути скромною або ж геніальною. У цієї, іншої, розум такий самий, але вона, принаймні, мудро сидить вдома, блаженно й усамітнено споглядає достоїнстві власні і своєї дитини. Вона не хапає нас за комір, аби дати знати, що знає все краще, ніж ми.

217. Уся філософія Гегеля, як відомо, сконцентрована у двох поняттях: буття і дух. Звичайно, не це заслуговує докору. Що, зрештою, можна знайти у світі думки і вільної волі, крім принципу дії і його продукту? Більше нічого. На біду, проміжна віддаль між цими двома основними поняттями заповнена діалектикою, щоправда, штивною, іноді навіть, мабуть, надто строгою, але такою, що часто переводиться на справжній номіналізм, на вузьку логомахію, можливу тільки тією мовою, де будь-який іменник може стати за вашим бажанням інфінітивом. Дивна граматики, яка передає одним і тим самим словом причину і наслідок та знищує причинність через мовну похибку. Гегель, очевидно, надав діалектиці надто велике значення, він, мабуть, не зрозумів свого століття, століття, настільки поглиненого практичною ідеєю, нетерпеливо прагнучого досягти мети, дійти до реальності, користуючись висловом, запозиченим у самого Гегеля. Ви хочете, запитую вас, щоб ми марно витрачалися на ці нескінченні словоблуддя, на цю звороднілу схоластику середньовіччя, ми, які мчимось залізницею зі швидкістю сонячного променя до загального розв'язку? Неможливо.

218. Відомо, що придбати будь-що можна двома способами: з допомогою виготовлення або з допомогою обміну. Іншими словами, для того, щоб придбати річ, потрібно або її зробити, або купити. Але якщо ви не вмієте зробити річ або не маєте грошей її купити, не маєте також чогось рівноцінного, що можна було б запропонувати на обмін, – що ж, візьміть лише кредит, і тоді ви зможете її придбати. Нинішній власник речі з задоволенням віддасть вам її в обмін на рівноцінний товар з виплатою

в майбутньому. І, треба сказати, ніщо так не збуджує жагу насолоди, як можливість купувати товар цим останнім способом, ніщо так не викликає такого легкого марнування свого майбутнього, ніщо так не збільшує витрати і не надає такі великі засоби для матеріального існування за рахунок завтрашнього дня. Але в інтелектуальному вимірі, в якому набуття ідей та пізнань здійснюється лише з допомогою розумової праці й науки, в якому неможливо отримати одну ідею навзамін іншої, буває, що людина надає кредит сама собі, вона використовує цінності ще до їхнього набуття, що вона використовує деякі ідеї, не розуміючи їх. У наш час це – звичайна річ. Це знову ж таки та сама жага насолоди, що прагне задовольнитись в іншій сфері. Як бачите, теорія кредиту, застосована у сфері розуму, на диво удосконалена.

219. Поширення освіти привело усі суспільні верстви до нових потреб, і вони прагнуть задоволення: такий сучасний стан справ у його справжній суті. Ваша справа – роз'яснити нам, чи законні ці вимоги, чи ні. Робітник хоче мати вільний час, щоб, як і ви, прочитати нову книжку, як і ви – подивитись нову п'єсу, як і ви – іноді поговорити з друзями. Робітник, звичайно, не має рації, але тоді чому ж ви так старались поширювати освіту, робити науку доступною для кожного? Потрібно було залишити маси в їхній грубій брутальності. Засоби, кинені нездоленими класами для отримання земних благ, нема сумніву, огидні. Та чи вважаєте ви, що ті засоби, які феодалні сеньйори використовували для свого збагачення, були ліпші? Слід показати їм інші, більш законні, більш діяльні засоби, такі, які б менше порушували ваші звички комфорту і *farniente*, а не ображати їх. Приниження – не політично-економічний трактат. Бідняк, що прагне малої дешиці достатку, якого вам нема де подіти, буває іноді жорстокий, але ніколи не буде такий жорстокий, якими жорстокими були ваші батьки, ті самі, хто зробив з вас те, ким ви є, хто дав вам те, чим ви володієте.

220. Багато говорять про те, що громадськість позбавлена безпеки. Та відколи вона насолоджується цим жаданим почуттям безпеки, про яке ви кажете? Чи насолоджувалась ним громадськість у середні віки, коли кожен барон обирав собі землю, над якою височіла башта його замку, і коли жакерія розорювала села? Чи насолоджувалось нею населення Італії, коли в кожному місті був свій тиран із власним комплексом засобів допиту? Або під час воєн проти гугенотів, коли вбили Коліньї, а король Франції стріляв у власних підданих? Або під час Тридцятирічної війни, коли вся Німеччина диміла від пожеж, які скрізь супроводжували зграї Валленштейна і Тіллі? Або коли Палатинат було розорено за наказом Лувуа, і Драгонади розганяли промислове населення Франції? Або коли гірлянди з людських тіл прикрашали білокам'яні стіни нашого Кремля? Або під час імператорських рекрутських наборів, коли цвіт нації гине на полях боїв? Зрештою, чи насолоджується ця людність

сьогодні в тих країнах, де не існує кредиту, де 10% - нормальна відсоткова ставка, де величезні капітали лежать даремно, аби не виявити себе, де пани вбивають своїх кріпаків, коли останні їх не вбивають? Де? Стан облоги – нормальний стан країни?

Повторюю: не змішуватимемо двох фактів, цілком різних за походженням і пов'язаних між собою тільки хронологією. Суспільність під ударом, але вона захищається і, захищаючись, навчається. Вона, нема сумніву, знайде спосіб вийти з цієї ситуації. Це вже не те, що було колись, коли безтямний і безглуздий передсуд протистояв загальному розумові; тепер борються серйозні інтереси, захищаючись од інших серйозних інтересів.

221. Філософське Я тут ні до чого. Релігійне почуття, наївні сподівання, юна віра раннього християнства вже неможливі і більше не можуть опанувати масами. Вони можуть бути втіхою лише для окремих істот, для душ, які постійно молоді. Божа мудрість ніколи не замислювала загальмувати розвиток світу. Це вона прищепила родові людському більшості ідей, які його нині вражають. Вона не могла і не хотіла знищити свободу людського духу. Вона вклала у серце людини зерна всіх тих благ, якими людині дозволено насолоджуватись, і потім дозволила діяти людству. Чи насмілитесь ви сказати, що й зерна загинули у сучасних бурях або що вони стали безплідними? Це було б святотатством, найбільшим злочином, принесене світові революціями, адже це означало б позбавити світ надії, тієї сили, яку Євангеліє наважилось назвати добродієністю.

222. Ми йдемо звільняти раїв, щоб надати їм рівні права. Чи можна при цьому не розсміятись?

223. Морська держава – без узбережжя, без колоній, без торгового флоту. Хіба це не потішно?

224. Ви кажете мені про переслідування, якого зазнаєте. Сімейна чвара, не більше.

225. Ви називаєте це найвеличнішою самопожертвою; я це називаю тупою співучастю. Відсутність великодушності.

226. Ви претендуєте на звання представників ідеї. Постарайтесь мати ідеї, це буде ліпше.

227. Закон, як відомо, карає співучасть так само, як і злочин.

228. Не починайте війну для збереження неподільності Туреччини. Америка – єдина суперниця, якої вам необхідно боятися. У наш час варварство не знищить освіту. Не володіння Константинополем гарантуватиме могутність Росії. Туреччина володіє Константинополем, а погляньте, яка вона жалюгідна.

229. Ось як komponується, як на мене, це питання. В особі Петра Великого Росія осягнула свою злочинну самотність і свій злочинний напрям. Вона пішла навчатись у Європу. Цим новим шляхом простувала вона дотепер. Її визнання було винагороджене успіхами за всіма показниками і закінчилось при Олександрі I торжеством найвищим, небаченим в історії людства. Та раптом вирішила вона, що пора їй піти власними ногами, що пора повернутись до своєї попередньої самотності. Європу спочатку здивувала така сміливість, а

Декілька слів про польське питання

Одразу ж після розгрому польського повстання його головні винуватці знайшли прихисток у Франції. Користуючись поганою поінформованістю цієї країни щодо історії та сучасного стану Польщі, вони без зусиль змогли подати свій безумний захід як такий, що не тільки заслуговує на прощення, а й на похвалу. Дивно. Там так мало знайомі навіть з географічним розташуванням Польщі, що один із найвидатніших членів палати депутатів на одному із засідань цілком серйозно запропонував надати на захист повсталих поляків флот у порті Поланген, і ця пропозиція була сприйнята поважними слухачами без сміху.

Промови, виголошені недавно в національному зібранні на користь поляків, засвідчують таку ж зухвалість і в самому польському питанні. З огляду на це, розповімо в кількох словах, як розуміє це питання безпристрасний та добре обізнаний розум.

1. Коли нова держава, створена численними слов'янами, підпорядкована Русам¹ (aux Russes) або варягам, що пізніше стала величезною руською імперією, перейшла до князювання Ярослава, вона об'єднувала весь простір між Фінською затокою на півночі та Чорним морем на півночі, Волгою на сході і лівим берегом Немана на заході. Прикордонна смуга, що відділяла тоді русичів від їхніх сусідів-поляків, проходила по рівнинах вздовж лівого берега Немана, у місцевості, де ми бачимо міста Августово, Седлец, Люблін, Ярослав, і продовжувалась за течією ріки Сан до півніжжя Карпатських гір. Це та сама лінія, яка і нині насправді розмежовує обидві народності – руську та польську.

Населення на схід від цієї лінії розмовляє руським діалектом і належить до грецької церкви, населення на захід від неї – польською, і підпорядковане римському обряду.

2. Поляки формують лишень одну гілку великої слов'янської сім'ї. Вони в давнину були і тепер ще є населенням нечисленним. Знаменита Польська республіка у час найвищого свого злету була державою, що

складалась із декількох народностей, в яких русичі в областях, що називались Білорусь, Малоросія, становили більшість. Це руське населення, приєднане до республіки, з'єдналось із поляками лише за умови використання всіх національних прав та свобод, права ці були за ними закріплені знаменними pacta conventa. Ці права та привілеї з часом були грубо відкинуті Польщею і постійно порушувались найогиднішими релігійними переслідуваннями. Внаслідок цих жорстоких страждань руські області відділились од республіки і з'єднались із сім'єю слов'янських народів, яка почала називатись Всеросійська імперія (по-французьки: L'Empire de toutes les Russes).

Це від'єднання, що почалося 1651 року і закінчилось у кінці 18 ст., було неunikним наслідком помилок обмежувального уряду, нетерпимості римського духовництва і цілком природного потягу цієї частини руського народу скинути його іноземців та повернутись до лона власної народності.

3. Після відходу руських племен нинішня Польща, або, як її тоді називали, Polska coronna, залишилась ослаблена і її, позбавлену можливості утворити незалежну державу, здобули Австрія та Пруссія. Імператор Наполеон знову возз'єднав її і створив з неї Варшавське Велике Князівство, яке пізніше взяло діяльну участь у війні проти Росії 1812 року.

Після того, як російське військо захопило князівство 1813 року, імператор Олександр більшу його частину приєднав до своїх володінь і назвав Царство Польське. Однак і після приєднання до Росії силою зброї з краєм цим зовсім не поводитись, як із завойованим. На всьому просторі нашої величезної імперії російські поляки мають однакові права. Поляк вступив через це поєднання у середовище того великого союзу слов'янських народів, який складає імперію, і тому отримав численні переваги, які органічно випливають із приналежності до сильної держави.

4. Західним областям старої Польщі, приєднаним пізніше до німецьких держав, довелось відчутти іноземний вплив настільки, що польське населення залишилось там у меншості і з кожним днем все більше розчиняється в товщі німецького племені; це має місце в Сілезії, в Померанії і в частині великого князівства Познанського.

5. В областях, приєднаних до Російської імперії (що не входили до складу Царства Польського), – раніше вони називались Литва, Білорусь, Малоросія, поляки складають приблизно п'ятдесяту частину всього населення. Інші майже скрізь русичі. Ці, останні, добре пам'ятають насильство, що випало на долю їхніх батьків при польському пануванні, і відчувають до своїх панів, пережитку попереднього ладу, таку ненависть, що врятуванням своїм вони частково зобов'язані

російському урядові.

Серед областей, що входять до Австрійської імперії, східна частина Галичини, відома раніше під назвою Червона Русь і тим, що дотримувалась грецького церковного обряду, майже цілком зберігає свою народність, і поляки там далеко не користуються співчуттям корінного населення: інша частина, де домінує римський церковний обряд, майже цілком онімечена.

6. У випадку об'єднання усіх польських земель в одне таке ціле, де поляки були б у більшості, утворилась би держава з населенням ніяк не більшим, ніж 6-7 мільйонів і в ній опинились би вкрапленими у великій кількості німці та жиди.

Відновлення незалежної Польщі, з таким складом її населення, оточеної великими та сильними державами, якщо б це і стало сьогодні можливим, не гарантувало б тривалого існування. Думка про приєднання до цього царства областей, що були колись польськими, з населенням нині онімеченим і таким, що ввійшло вже до складу німецького союзу, була б і несправедливою, і нездійсненною.

Розділяти Росію, відриваючи від неї силою зброї західні губернії, що залишились руськими за своїм національним почуттям, було б нісенітницею. Збереження їх, зрештою, є для Росії життєвим питанням. У випадку, якщо б спробували втілити цей план, вона одразу ж піднялась би цілою масою, і ми стали б свідками вияву всіх сил її національного духу. І найвірогідніше, губернії ці самі всіма силами опирались би цьому – як з огляду на передані спадково спогади про перенесені ними численні пригнічення, так і з огляду на численні суміжні інтереси, що поєднують їх з імперією.

7. Відділення нинішнього Царства (польського) з метою перетворення його на серцевину нової незалежної Польщі, навіть за сприяння цьому з боку декількох європейських держав, став би заперечувати не один освічений поляк, переконаний, що благополуччя народів може бути реалізоване тільки у складі великих політичних тіл і що, зокрема, народ польський, слов'янський за племенем, має розділити долі братнього народу, який здатен внести в життя обох народів так багато сили і блаженства.

8. Потрібно, нарешті, пригадати, що спочатку Російська імперія була лишень об'єднанням декількох слов'янських племен, які отримали своє ім'я від Русів (Russes), що прийшли, як нам це повідомляє Нестерів літопис, і що нині це ще все той же політичний союз, що поєднає дві третини всього слов'янського племені, що існує незалежно і насправді репрезентує слов'янське начало у всій його непорушності. У поєднанні із цим великим цілим поляки не тільки не зречуться своєї національності, але, таким чином, вони її ще більше зміцнять, натомість у роз'єднанні вони неминуче опиняться під впливом німців, поглинаючи вплив яких значна частина західних слов'ян уже на собі випробувала.

¹ Тут і далі слова “Руси”, “русичі” – на позначення українців, рідше – білорусів, оскільки у цій частині йдеться переважно про етнічні українські землі. В оригіналі в П. Чаадаєва «Руссы», «россияне»... Це можна пояснити часом написання статті і чинними традиціями та стереотипами – у першій половині 19 ст. в Російській імперії не було прийнято вживати іменник “українець”. Натомість російські інтелігенти вживали іменники “малорос”, “русский”...

Примітки

На думку В.В.Зеньковського, автора наукової праці “История русской философии”, гл.II, головним джерелом вивчення філософської, політичної, релігійної позицій П.Я.Чаадаєва слід вважати «Собрание сочинений П. Я. Чаадаева», що побачило світ 1913 р. за редакцією Гершензона, а також випуск 22-24 «Литературного наследства» (Москва, 1935), в якому вперше опубліковано четвертий, п'ятий, шостий, сьомий, восьмий філософічні листи. Варто звернути увагу на збірники «Звенья», в яких у № 3-4 опубліковано статтю Чаадаєва «L'univers», а в № 5 – три листи Чаадаєва (серед них – і до Шеллінґа, де критиковано Гегеля). В.Зеньковський вважає, що найліпшу працю про Чаадаєва написав Гершензон: «П. Я. Чаадаев, жизнь и мышление», Петербург, 1908. Детально досліджено життя Чаадаєва у праці Ch. Quenet, «Tchaadaeff et ses lettres philosophiques», Paris, 1931. Англійська праця Moskoff о Чаадаєве (New York) не містить нічого цінного. Про П.Чаадаєва писали також: Іванов-Разумник, «История русской общественной мысли», Т. 1, гл. VII; Пипін, «Характеристика литературных мнений», вид. 2-е (1890), гл. IV; Пузанов, «П.Я.Чаадаев»; «Труды Киевской Духовной Академии», 1906 г.: Козмин, Н.И.Надеждин (1912), С.533-552; Герцен, «Былое и думы», т. II; Коугй, «P.Tshaadaeff and the Slavophiles», Slavonic Review, 1927 (III); Massaryk, «Zur rus. Geschichts und Religionsphilosophie» (В.І); Сакулін, «Русская литература и социализм», 1922 (гл. II); В.Соловйов, «Чаадаев и его «Философические письма», «Под знаменем марксизма», 1938, № 1; Гершензон, «Жизнь В.С.Печерина», Москва, 1910; Чижевский, «Гегель в России», Париж, 1939; Милюков, «Главные течения русской исторической мысли», С.374-396.

“Філософічні листи”

Усього вісім листів, хоч раніше, до 1935 р., окремі дослідники вважали, що їх або було, або збереглося тільки три. Написані у 1828-1830 рр. Певні розбіжності датування пов'язані з тим, що іноді вказують дати публікацій, а не створення. Так, наприклад, у Росії за життя П.Чаадаєва побачив світ тільки перший лист, у журналі “Телескоп” Надеждіна (1836. – Ч.15). Решту друкували за кордоном.

“Філософічні листи” формально адресовані Катерині Дмитрівні Паніній, молодій (23 роки), але вже заміжній, особі, що виділялась з-поміж інших високим інтелектом; її цікавила історія, культура, мистецтво, література, але вона залишалась байдужа до Євангеліє. А неформально – і сучасникам (затхлий

російській інтелігенції, загрузлій у примхах та забаганках, що демонструвала любов до царських палат), і майбутнім поколінням (зокрема, тим, що й далі, як 150 років тому (1813-1861), чинять геноцид на Кавказі, демонструючи ту ж любов, з поцілунками та радощами, тільки до президентського палацу). Ролі ті ж, персонажі – інші.

Як доповнення до наших приміток, пропонуємо уривки з листа О.С.Пушкіна до П.Я.Чаадаєва від 19 жовтня 1836 року, написаного після публікації «Першого філософічного листа» у «Телескопі»: «...Що стосується думок, то ви знаєте, що я не зовсім погоджуюся з вами. Без сумніву, схизма відокремила нас від решти Європи, ми не брали участі у жодній із визначних подій, що вражали її, але ми мали особливе призначення. Це Росія, це її безмежні простори поглинули монгольську навалу. Татари не наслідилися перейти через наші західні кордони і залишити нас у затиллі. Вони відійшли до своїх пустель, а християнська цивілізація була врятована. Щоб досягти цієї мети, нам потрібно було провадити особливе існування, яке залишило нас християнами, але перетворило на чужих для християнського світу. Тому, завдяки нашому страдництву, енергійний розвиток Європи відбувався без жодних перешкод. Ви говорите про те, що джерело, з якого ми черпали християнство, було нечистим, що Візантію варто було б зневажати. Але, мій друже, хіба сам Ісус Христос не народився євреєм, хіба Єрусалим не був притчею во язицях? Невже через це Євангеліє стало менш дивовижним? У греків ми запозичили Євангеліє і перекази, але не дитинячий дух дріб'язковості і суперечок. Звичай Візантії ніколи не були звичаями Києва. Наше духовенство, до Феофана, було гідне поваги, воно ніколи не викликало б реформації в той момент, коли людство найбільше потребувало усамітнення.

Погоджуюся, що наше сучасне духовенство відстало. Хочете знати, чому? Воно має бороду, от чому. Воно не належить до хорошого товариства. Щодо нашої історичної убогості, то я зовсім з вами не погоджуюся. Війни Олега і Святослава, навіть удільні міжусобиці, – хіба це не життя, сповнене кипучого бродіння і палкої діяльності без мети, яке характерне для юності усіх народів? Татарська навала – сумне і величне видовище. Пробудження Росії, розвиток її могутності, рух до єдності (зрозуміло, що до російської єдності), обидва Івани, величава драма, що розпочалася в Угличі і закінчилася в Іпатіївському монастирі, – хіба це все не є історією, а тільки блідим і напівзабутих сном?

...Хоча я зі щирою симпатією ставлюся до государя, я не в захопленні від усього, що бачу навколо себе. Як літератора – мене все дратує, як людина із забобонами – я зневажений, але, слово честі, за жодні скарби світу я не хотів би поміняти батьківщину або мати іншу історію, крім тієї історії наших предків, яку нам дав Бог.

Лист вийшов задовгий. Після суперечки з вами я мушу сказати, що багато що у вашому посланні є правдивим. Справді, варто усвідомити, що наше суспільне життя – сумна річ. Відсутність суспільної думки, байдужість до будь-якого обов'язку, справедливості та істини, цинічне зневажливе ставлення до людської думки і гідності – все це насправду може довести до відчаю. Ви добре зробили,

що голосно заговорили про це. Але боюся, щоб ваші історичні погляди не нашкодили вам. Нарешті, мені прикро, що мене не було біля вас, коли ви передавали ваш рукопис журналістам. Я ніде не буваю, тому не можу вам сказати, чи справляє ваша стаття враження. Сподіваюся, що її не будуть роздувати”.

“Апологія божевільного”

Написано 1837 р., опубліковано після смерті П. Чаадаєва – 1862 р., в Парижі, зусиллями князя Гагаріна. Твір, який з’явився як відповідь на оголошення 1836 р. божевільним, після публікації першого “Філософічного листа” в “Телескопі”, вважають найбільшим досягненням політичної думки П. Чаадаєва.

“Уривки та різні думки (1828-1850-ті роки)”

1991 р. в Москві вийшла книжка з однойменною назвою. Для перекладу цієї праці, як і інших текстів, ми використали можливості електронної бібліотеки.

“Декілька слів про польське питання”

Фрагментарну статтю “Декілька слів про польське питання” П. Я. Чаадаєв написав під впливом віршів О. С. Пушкіна “Клеветникам России” та “Бородинская годовщина”, датованих серпнем та вереснем 1831 року.

Не всі друзі Пушкіна прийняли його патріотичні вірші схвально, а О. І. Тургенєв та П. А. В’яземський їх засудили. Серед безумовних прихильників цих творів політичної ліри поета був Чаадаєв, який називав Пушкіна “нашим Дантом”.

Цінний філософський спадок

В історії російської філософської думки П.Я.Чаадаєв займає визначне місце, є яскравою постаттю і видатним суспільно-політичним діячем. Він брав участь у декабристському русі, вступив у 1819 р. в “Союз благоденствия”, а 1821 р. – в “Северное общество”. 1823 р. П.Я.Чаадаєв виїхав за кордон, де глибоко знайомився з французьким просвітництвом і німецькою філософією, що наклало печатку на розвиток його світогляду. Повернувшись 1826 р. в Росію, П.Я.Чаадаєв був заарештований за звинуваченням у причетності до декабристського руху, але звільнений за відсутністю достатніх доказів. Проте “наділили” поліційним наглядом.

У 1829-1831 рр. П.Я.Чаадаєв написав свій філософський твір “Философические письма”, перший лист із яких опублікував у журналі “Телескоп” 1836 р. Як зазначав О.І.Герцен, вже цей перший лист “потряс Росію”: передова частина суспільства зустріла його як прояв сильної позиції духу, а монархічні кола – рішуче засудили. Сильні світу цього закрили “Телескоп”, редактора Надеждіна відправили на заслання, а самого Чаадаєва оголосили божевільним.

Проте П.Я.Чаадаєв не замостився, продовжував плідно працювати. 1837 р. написав твір “Апология сумасшедшего”, продовжуючи діяти в руслі прогресивних сил Росії.

Хоч погляди П.Я.Чаадаєва переживали свою еволюцію, проте основоположним фундаментом його світогляду було заперечення самодержавства, православ'я і кріпацтва; а щодо “народності”, тобто змосковщення інших народів, то Чаадаєв був противником насильної русифікації.

У філософії П.Я.Чаадаєв стояв на позиціях своєрідного об'єктивного ідеалізму, тісно поєданого з релігійними засадами християнства, зокрема з визнанням верховної ролі Божого закону в природі і суспільстві. Його філософські погляди тісно переплетені з християнськими засадами пояснення та розуміння світу загалом. Мислитель наполягав на тому, що людина здатна пізнати окремі, виокремлені, часткові закони природи, але найзагальніші закони світу людина не здатна пізнати, досягнути та й зрозуміти без Одкровення, без Божих істин. П.Я.Чаадаєв дійшов висновку, що вирішальна роль у розвитку природи та суспільства належить Одкровенню як верховному та всезагальному закону. Незадоволений теоретичними позиціями декабристів, Чаадаєв прагне знайти в історії закони її розвитку, щоб обґрунтувати суспільні ідеали, які проголошували декабристи, і, власне, доходять до релігійних, християнських засад, до Одкровення.

Безпосередньою дійсністю, у якій жив і творив П.Я.Чаадаєв, була Росія зі всім її суспільно-політичним та соціально-економічним ладом, основою на ідеологічній доктрині “православия, самодержавия и народности”, в якій у тіні залишалося типове російське рабство, що звалось кріпацтвом. Усі прогресивні

люди розуміють, що з цим кріпацтвом та іншими атрибутами, Росія перед цивілізованим світом виглядає як східний варвар. Ось тому всі ці діячі, які прагнули якось “витагнути” Росію з того варварства, починали з вимог скасування кріпацтва та модернізації Росії у всіх інших сферах життя.

Зрозуміло, що в комплексі філософських та суспільно-політичних поглядів П.Я.Чаадаєва вагоме значення має його антикріпосницька позиція. Він наголошує: *“...Скільки різних сторін, скільки страхіть містить у собі одне слово: раб! Ось зачароване коло, в ньому всі ми гинемо, безсилі вийти з нього. Ось проклята дійсність, об неї ми всі розбиваємося. Ось що перетворює у нас у ніщо найбагатродніші зусилля, найбагатродніші пориви. Ось що паралізує усіх нас, ось що плямує усі наші чесноти”*.

А втім, П.Я.Чаадаєв прагне проникнути в суть російського рабства – кріпосництва, розкрити його моральну, психологічну та політичну специфіку, добре розуміючи, що це пов'язано з російським менталітетом. Мислитель доходить висновку, що російське кріпацтво – своєрідне рабство, яке проймає все суспільство, всі верстви, починаючи від кріпака і кінчаючи царем. *“Ніхто не може уникнути фатального впливу рабства, і найменше, можливо, – сам цар. З колиськи його оточують люди, які володіють іншими людьми, або ті, батьки яких самі були кріпаками. Дихання рабства просочується крізь ті пори його єства і навіть додатково впливає на його свідомість, якщо цар вважає себе відмежованим од нього. Було б великою помилкою думати, ніби вплив рабства поширюється лише на ту нещасну, знедолену частину населення, яка терпить його тяжке гноблення. Зовсім навпаки – потрібно вивчати його вплив на ті класи, для яких це гноблення вигідне, а не на ті, які від нього страждають”*. Своєрідність російського кріпацтва в тому, що воно стало всезагальним принципом суспільно-політичного, соціально-економічного та духовного життя Росії, якому підпорядковані всі верстви, всі класи, все суспільство від царя до кріпака. Ніхто не є вільним від цього всезагального рабства. *“У Росії все має печать рабства – звички, прагнення, освіта і навіть все аж до свободи, якщо тільки остання може існувати у цьому середовищі”*. І хоч *“російські царі перестали цілими тисячами роздавати своїм придворним державних селян”*, *“однак наявність рабства, в тому вигляді, в якому воно створене в нашій вітчизні, продовжує все затьмарювати, все опаскуджувати і все спотворювати”*. Рабство-кріпацтво як всезагальний принцип покрити ганьбою Росію.

З висоти своєї антикріпосницької та просвітницької позиції Чаадаєв з боєм показує сумну відсталість Росії. *“Одна з найжурливіших рис нашої своєрідної цивілізації полягає в тому, що ми щойно тепер відкриваємо істини, які вже давно збиті в інших місцях і навіть поміж народів, що багато в чому далеко від нас відстали. Це відбувається через те, що ми ніколи не йшли поряд з іншими народами, ми не належимо до жодного з великих сімейств людського роду; ми не належимо ні до Заходу, ні до Сходу, в нас немає традицій ні одного, ні іншого. Перебуваючи немовби поза часом, ми не були зачеплені всесвітнім вихованням людського роду”*. Росія увесь час стояла на боці європейських та світових духовно-культурних і суспільно-політичних процесів та водночас не змогла виробити чогось свого, індивідуального, специфічного. *“У нас немає нічого індивідуального, на що могла б опертись наша думка, але, відособлені дивно долею від всесвітнього руху людського, ми також нічого не сприйняли і зі спадкоємних ідей людського*

роду. Водночас саме на цих ідеях базується життя народів; із цих ідей народжується їхнє майбутнє, впливає їхній моральний розвиток. Якщо хочемо мати позицію, як інші цивілізовані народи, ми повинні певним чином повторити у себе виховання людського роду. Цьому може прислужитись історія народів та наслідок руху століть. Звичайно, це завдання важке і, можливо, за все людське життя його не реалізувати, та насамперед треба дізнатись, у чому справа, чим є виховання людського роду і яке місце займаємо ми в загальному устрої”.

П.Я.Чаадаєв констатує надзвичайно важливу думку про відсутність внутрішнього органічного взаємозв'язку у розвитку історичних подій у Росії, відсутність спадкоємності, наступності ідей, усього духовного процесу, відсутність історичної пам'яті про минувшину, а самі росіяни виглядають мовби закинутими і чужими на цій землі. “Ми ж, прийшовши у світ, як незаконні діти, без спадку, без зв'язку з людьми, що жили на Землі до нас, ми не маємо у своїх серцях нічого з тих уроків, які передували нашому існуванню. Кожному з нас доводиться самому зв'язувати розірвану нитку спорідненості. Що в інших народів є звичкою, інстинктом, це нам доводиться вбивати в голови ударами молоту. Наші спогади не виходять за вчорашній день; ми, так би мовити, чужі самі для себе. Ми так дивно мандруємо у часі, що з кожним нашим кроком вперед минула мить зникає для нас назавжди. Це – закономірний наслідок культури, що цілковито базується на запозиченні та наслідуванні. У нас зовсім немає внутрішнього розвитку, природного прогресу, кожна нова ідея безслідно витісняє старі, адже вона не є їхнім наслідком, а з'являється до нас Бог знає звідки. Оскільки ми сприймаємо завжди лише готові ідеї, то в нашому мозку не утворюються ті незабутні борони, які розвивалися б послідовно і які складали б їхню силу. Ми ростемо, та не дозріваємо; рухаємось вперед, та по кривій, що не доведе до мети. Ми схожі на тих дітей, яких не привчили думати самостійно; у зрілому віці в них немає нічого свого; усе їхнє знання – в їхньому зовнішньому побуті, вся їхня душа – поза ними. Саме такі ми”.

Звичайно, не треба думати, що П.Я.Чаадаєв не патріот своєї Батьківщини, він за неї щиро переживає і бажає їй всякого добра. Викриває усі негативні сторони, щоб змінити все на краще. “Я, - пише Чаадаєв, - не хочу сказати, звичайно, що в нас лише вади, а в європейських народів лише чесноти. Позбав Господи! Але я кажу, що для правильного трактування народів слід вивчати загальний дух, що складає їхнє життєве начало. Бо саме він, а не та чи інша риса характеру, може вивести їх на шлях моральної досконалості і постійного розвитку”.

З позицій антикріпосництва та просвітництва П.Я.Чаадаєв виступив проти слов'янофілів, теорії яких він трактував як спроби виправдання застою і патріархальної відсталості. У 40-х роках XIX ст. разом із Герценом і Грабовським брав участь у боротьбі західників проти слов'янофілів, які намагались обґрунтувати особливий, відмінний від західноєвропейського, шлях розвитку Росії. Чаадаєв трохи іронічно сприймає цю течію: “Ви хочете створити слов'янський світ: чому б тоді й татарам не спробувати у свою чергу створити світ татарський? Порівняйте минуле обох цих рас і ви переконаєтесь, що в татар більше шансів на успіх, ніж у вас. Вони себе зарекомендували як завойовники, як засновники. Магометанство себе вичерпало, це правда, і поки вони залишатимуться магометанами, вони не зможуть блискуче знову прийти на світову арену, але нехай вони одного прекрасного дня стануть християнами – і ви побачите! Дивне майбутнє, що очікує всесвіт, – напівсвіт

слов'янський і напівсвіт татарський. Панславизм і пантатаризм – ось віднині дві рушійні ідеї людства. Треба визнати, що ця система на диво спрощує розвиток людства”.

П.Я.Чаадаєв прагне за допомогою філософії обґрунтувати верховну роль божественного закону в природі і суспільстві. Мислитель був глибоко переконаний, що людина не може збагнути найзагальніші закони – всезагальні закони світу – без Одкровення, без вирішальної ролі Бога. Адже фізичний світ, природа, як наголошує Чаадаєв, є сукупністю матеріальних тіл, які є у постійному русі, що викликається двома силами: “тяжіння” і “виверження” (притягання і відштовхування), які дав Бог. “На перший погляд здається, що всі сили природи зводяться до всесвітнього тяжіння, однак ця сила – не єдина, і саме тому закон, якому підкоряється природа, має такий глибокий зміст. Саме тяжіння не тільки не пояснює все у світі, воно взагалі нічого ще не пояснює. Якби діяла тільки сила тяжіння, то вся речовина перетворилася б на одну безформну і зашкарублу масу. Будь-яка дія в природі завдячує двом силам, які викликають в об’єкті, що рухається, потяг до руху в протилежних напрямках, а ця істина найкраще проявляється в космічному русі. Поміж тим, астрономи переконалися, що небесні тіла підкоряються законові тяжіння, а дії цього закону можна вирахувати якнайточніше, тому й перетворили всю систему світу в геометричну задачу. Найзагальніший закон природи вони сприймають за допомогою деякої математичної фікції на ім’я Притягання або Всесвітнє Тяжіння. Але існує ще одна сила, без якої тяжіння ніяк не могло б прислужитися, це – Початковий поштовх або Виверження. Отже, двома основними силами природи є Тяжіння і Виверження. Усі вчення про паралелізм двох світів основані на чіткій ідеї спільної дії цих двох сил”. Чаадаєв зазначає, що “закон падіння ваги встановив Галілей, а закон руху планет – Кеплер”, а “Ньютонові належить тільки щасливе натхнення – поєднати в одне ціле ці два закони”.

Говорячи про закон світової гравітації, Ньютон, крім тяжіння, визнає тангенціальну силу, тобто Божий поштовх (Виверження). Ці дві сили неоднаково відомі науці: “Ми знаємо про притягання в багатьох його проявах, воно постійно постає перед нашими очима, ми вимірюємо його, знаємо про нього достатньо. І це цілком відповідає нашим уявленням про нашу власну силу. Щодо Виверження, то ми знаємо тільки про його абсолютну необхідність. Те ж саме знаємо ми і про божественну дію на нашу душу. Ми однаково впевнені в існуванні однієї й іншої сили. Про одну силу в нас пізнання – чітке і зрозуміле, про іншу – темне і нечітке, але про обидві знаємо напевно – вони мають цілковиту вірогідність”. Виходячи з досягнень науки свого часу, П.Я.Чаадаєв висловлює цікаву думку, що “не слід забувати і про те, що, завдяки астрономічному аналізу, закони нашої сонячної системи поширюються і на всі зоряні системи, які заповнюють небесні простори, а молекулярна теорія називає його причиною утворення тіл. Тому ми зовсім справедливо можемо вважати закон нашої системи загальним чи не для всього Всесвіту, а думка ця набуває надзвичайно великого значення”.

П.Я.Чаадаєв ставить надзвичайної ваги питання про провидіння і свободу волі людини. Адже Провидіння, а в інших випадках це Виверження, Божий поштовх чи тангенціальна сила, діє не лише в природі, в матеріальному світі, а й людському. Власне в людському житті Боже провидіння і свобода волі людини безпосередньо відчутні: якщо людина підпорядкована Божому провидінню, то тоді – де ж її свобода

волі? А якщо вона діє за свободою волі, то тоді – це доцільність, а навіть – свавілля. Ось і виходить: або фаталізм, або волюнтаризм. Мислитель шукає свій шлях вирішення цього питання. *“Чи можу я сумніватися в тому, що вільний? Поки я пишу ці рядки, чи не знаю я, що можу й не писати їх? Якщо Провидіння вже визначило мою долю, що я можу змінити, якщо не відчуваю його влади? Але з ідеєю про мою свободу пов’язана інша жажлива ідея, її жажливий немилосердний наслідок – зловживання моєю свободою і зло як його наслідок. Уявімо, що одна-єдина молекула речовини один-єдиний раз зробила довільний рух, наприклад, замість того, щоб рухатися до центру своєї системи, відхилилася в бік від того радіуса, на якому перебувала. Що ж станеться? Чи не зрушить з місця всякий атом в безмежних просторах? Чи не зміниться зразу ж весь уклад Всесвіту? Чи можуть всі тіла рухатися в безладі і самознищуватись? Чи розумієте ви, що все це кожної миті чинить кожен із нас? Ми тільки те й робимо, що втягуємося в довільні дії, розхитуючи кожного разу весь Всесвіт. Ці жажливі спустошення в глибинах творіння ми чинимо не тільки зовнішніми діями, а кожним душевним порухом, кожною найсокровеннішою думкою. Ось якими нас бачить Всевишній”.*

П.Я.Чаадаєв відкидає крайнощі – “або-або”, або фаталізм, або волюнтаризм. Він спирається на думку про те, що Бог створив світ добрим і дав йому закони, сотворив людину доброю і дав їй певні моральні та духовно-релігійні установлення, дав і розум, пам’ять і свободу волі, згідно з якими вона повинна жити. У цьому контексті фаталізм і волюнтаризм виключаються: не буде фаталізмом те, що людина діятиме згідно з Божими установленнями, не буде волюнтаризмом, якщо дії людини згодні з Божим установленням. Коли ж людина діятиме поза цими установленнями, то це буде не свобода волі, а свавілля, яке можливе і на практиці, і в думках. Свобода – це не дія, вільна від Божих установлень чи законів, які, зрештою, установив Бог. Свобода – це дія за Божими законами, бо ця свобода оснований на знанні Божої мудрості.

Проте бачимо, що в реальному житті людина дуже часто діє свавільно, а легко кажучи – довільно. Яка ж можлива дія Бога? Бог – Абсолютне Добро, а тому терпеливо ставиться до людини, поправляє її, остерігає її від оманливої самовпевненості, від гордині. *“Якби Бог не навчав нас, чи міг би світ проіснувати хоча б мить, і ми самі, і будь-що? Чи не перетворилося б усе на хаос? Звичайно, так, тому наш розум, який починає прозрівати від оманливої самовпевненості, від повного занурення в свою гординю, говорить те саме, що й віра. Про те, що Бог мусив повчати людину і провадити її з першого дня творіння, про те, що Він ніколи не переставав і не перестане повчати і провадити до закінчення віку”.*

П.Я.Чаадаєв висловлює цікаву думку і про те, що немає самозамкненої свідомості, ізольованої від світу та людей, вважаючи, що жива самоізоляція свідомості умертвлює її. Людська думка родова, історична, всього людства. *“Як би ми не замикалися в собі, як би не копірсалися в сокровенних глибинах свого серця, ми нічого не знайдемо там, окрім думки, яку успадкували від своїх попередників на землі. Як би ми не розкладали це розуміння на частини, воно завжди залишиться розумінням усіх поколінь, що змінилися з часів першої людини і до наших днів”.*

Говорячи про “людський розум” і “світовий розум”, мислитель наголошує, що “людський розум” завжди включений у “світовий розум”. *“Коли ми*

розмірковуємо про здібності нашого розуму, то більш-менш вдало використовуємо той самий світовий розум і спостерігаємо ту його частину, яку сприйняли для продовження нашого існування”. Наступність сприймання духовного багатства є важливим чинником розвитку і людини, і суспільства. “Позбавлені спілкування з іншими істотами, ми могли б [мирно] щипати собі травичку і зовсім не розмірковувати про своє походження. Якщо ми не приймаємо того, що думка людини є думкою людського роду, то немає й можливості зрозуміти, чим вона є. Нічого у світі свідомості, як і в решті всесвіту, не можна осягнути відокремлено”.

У контексті цих філософських роздумів мислитель висловлює заперечення “вроджених ідей” людини. “Уявлення про те, що людська істота приходить у світ з готовим розумом, не має ні підтверджень дослідами, ні абстрактних доказів. Великий закон постійного і прямого впливу вищого начала повторюється в загальному житті людини, оскільки він здійснюється у всьому творінні. Там – це зосереджена у традиціях сила, тут – зосереджений у традиціях принцип, але в обох випадках повторюється той самий зовнішній вплив на істоту: спочатку миттєвий, а потім – тривалий і неперервний”. А весь секрет у тому, що перше слово було від Бога. “Саме це перше слово Бога до першої людини і передається з покоління до покоління, вражає людину ще в колисці, виводить її у світ свідомості, перетворює на мислячу істоту. Тим самим, чим Бог витягував людину з небуття, зараз Він створює будь-яку нову мислячу істоту. Саме Бог постійно звертається до людини через подібних до неї”. В аналізі цієї проблеми Чаадаєв підсумовує свою думку, торкаючись інших філософів: “Архетипи Платона, вроджені ідеї Декарта, аргіорі Канта, усі ці різноманітні елементи думки, які всі визначні мислителі визнавали такими, що передують будь-якому прояву душі, будь-якому знанню і самостійній дії розуму, всі ці зародки розуму зводяться до ідей, які нам передала свідомість, що викликала нас до життя і призначена була ввести нас у наше власне буття. Без сприйняття цих результатів людина була б просто двоногим або дворуком ссавцем...”

У своїй концепції філософії історії Чаадаєв доходить висновку про встановлення “Царства Божого на землі” як утвердження свободи, братерства, громадянського суспільства, до чого веде розвиток суспільства під визначальним впливом Провидіння. Мислитель виходить із твердження Ісуса Христа: “Перш за все шукайте царства Божого, а все решта додасться вам”. І далі мислитель пише: “Очевидно, що того дня, коли Бог надав людині свободу волі, Він відмовився від частини свого панування у світі і надав його цьому новому началу у світовому порядку; ось чому можна й потрібно безупинно благати Бога про прихід царства Його на землю, тобто про те, щоб Він зволив установити порядок речей, що панував у світі, допоки зловживання людською свободою ще не дозволило злу перемогти людину”. Отже, мова йде не про царство на небі, а про царство на землі, яке було ще до гріхопадіння перших людей. Здійснення “соціального ідеалу” Чаадаєв пов’язував з утвердженням “істинного християнства” та єдиної церкви.

Виношуючи ідеали “царства божого” на землі, П.Я.Чаадаєв дійшов висновку, що західна, католицька Церква довела свої вищі пріоритети в духовно-релігійному житті, сприяла розвитку суспільства та цивілізацій, духовної культури, сприяла знищенню рабства і т.д. Урешті-решт П.Я.Чаадаєв перейшов до католицизму, що зловороже сприйняли православні в Росії.

У філософії П.Я.Чаадаєва мають місце сміливі питання, зокрема пізнання та істини, розуму та віри, добра і зла, науки та релігії, провидіння та філософії історії, Божого розуму (мудрості) і розуму людського...

Різне було ставлення до творчості Чаадаєва вже навіть за життя. Всі мали претензії: "То не патріот, то містик, що став на позиції католицизму". Та й у радянський час погляди Чаадаєва представляли досить суперечливо.

Як би там не було, П.Я.Чаадаєв цікавий, оригінальний філософ, з широким філософським баченням, з величезним набором проблем, які він трактує у душі своєї релігійно-християнської філософії. Корисним буде, якщо український читач, насамперед студент, ознайомиться з основними філософськими працями цього мислителя.

Андрій Пашук,
*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри історії філософії
Львівського національного університету
імені Івана Франка*

ЗМІСТ

Від упорядника. Доц. М.Г.Житарюк	3
Філософічні листи.....	6
Лист перший.....	6
Лист другий.....	21
Лист третій.....	31
Лист четвертий.....	39
Лист п'ятий.....	47
Лист шостий.....	56
Лист сьомий.....	73
Лист восьмий.....	85
Апологія божевільного.....	91
Уривки та різні думки (1828-1850-ті роки).....	103
Декілька слів про польське питання.....	152
Примітки.....	156
Цінний філософський спадок	
Післяслово проф. А.І.Пашука.....	159

Чаадаєв Петро Якович. Філософічні листи. Апологія божевільного. Уривки та різні думки (1828-1850-ті роки) / Упорядник М.Г.Житарюк. – Видання перше. – Львів, 2005. – 168 с. (Переклад з російської М.Г.Житарюка, В.А.Житарюк).

ISBN 5-8326-0145-9

У виданні подано найвідоміші твори Петра Яковича Чаадаєва (1794-1856) – філософа, письменника, публіциста, одного з найглибокдумніших світових мислителів, чільного представника гуманізму, речника антиімперіалізму, християнської моралі, носія загальнолюдських цінностей, не тільки не визнаного на батьківщині за життя, а й переслідуваного, оголошеного царським режимом божевільним, забороненого або спотвореного в Радянському Союзі.

На широкому історичному, біблійному, філософському, літературно-мистецькому матеріалі (від Давніх Греції, Риму, Індії, Китаю, Єгипту, Палестини до початку ХІХ століття в Росії), з позиції глибокого, щирого християнина, П.Я.Чаадаєв досліджує проблеми життя і смерті, добра і зла, моралі і владолюбства, духовності і безбожності. Автор робить цікаві, нестандартні, сміливі припущення і висновки, зокрема про “нецивілізований шлях розвитку” Росії, про “аморальність і шкідливість” давньогрецького мистецтва тощо.

Увазі читачів запропоновано перше видання творів П.Я.Чаадаєва українською мовою. Розраховано на науковців, викладачів, студентів за напрямками “філософія”, “літературознавство”, “журналістика”, “богослов’я”, а також – на кожного, кого цікавить сенс буття і призначення у ньому людини.

УДК 1 (092) (470+571)

ББК Ю3 (2) 50-565.1

Загальне і наукове редагування – Мар’ян Житарюк
Переклад – Мар’ян Житарюк, Вікторія Житарюк
Літературне редагування і коректура – Вікторія Житарюк
Верстка і дизайн – Олександр Лазурко

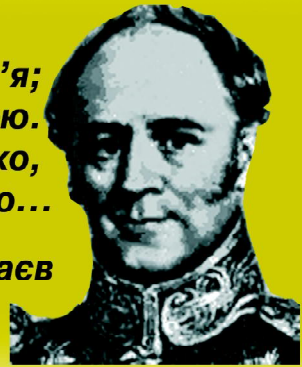
Здано до виробництва 01.11.2005. Підписано до друку 09.11.2005.
Формат 60 x 84 ^{1/16}. Друк офсетний №1. Гарнітура “Pragmatica”. Ум. друк. арк.11.
Замовлення № _____. Наклад – 500 прим.

Надруковано з оригінал-макета упорядника

Стрийська районна друкарня
м.Стрий, вул. Б.Хмельницького, 34-36
т. (03245) 53220

***Тільки хвороба заразна – не здоров'я;
те саме з ілюзією та істиною.
Ось чому ілюзії ширяться швидко,
а істина так повільно...***

П.Я. Чаадаєв

ISBN 5-8326-0145-9